

EDIS
Ediční řada disertačních prací
Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity

Svazek 2

STÁRNUTÍ, VĚK A DISKRIMINACE – NOVÉ SOUVISLOSTI

LUCIE VIDOVIČOVÁ

Masarykova univerzita
Mezinárodní politologický ústav
Brno 2008

Publikace byla vydána s finanční podporou Fakulty sociálních studií MU jako součást edice EDIS. Cílem edice je podpora publikačních aktivit badatelů, kteří získali titul Ph.D.

Projekt „Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti pro českou společnost“ byl podpořen Grantovou agenturou ČR (reg. č. 403/06/1647).

*Publikace byla vydána za podpory
Papíren Brno, a.s.*

Jenom díky lidem, kteří nás milují,
mají naše úspěchy příchut' něčeho významného.

PAVEL KOSORIN
Aforismy aneb život je extrémní sport.
Brno: Cesta 2004

Recenzenti: PhDr. Hana Janečková, Ph.D.
Doc. PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D.

© Lucie Vidovičová, 2008

ISBN 978-80-210-4627-6

Poděkování

Mé poděkování patří řadě kolegů a kolegů, kteří svým vhladem a poznámkami pomáhali tento text zdokonalovat, ať již jako přátelé nebo jako anonymní recenzenti dříve publikovaných částí, na kterých tento text staví. Zvláštní díky v tomto smyslu patří prof. Ladislavu Rabušicovi, Mgr. Evě Gregorové a Mgr. Marii Přidalové a oběma recenzentkám.

Z celého srdce děkuji Bohu za milost a kříž, Ninovi a celé rodině za nemírnou trpělivost a lásku, Maxíkovi za to, že mne donutil k výkonu, a všem dohromady za to, že tu pro mne byli, když jsem to nejvíce potřebovala.

Lucie Vidovičová

OBSAH

1. ÚVOD	9
2. IDEOLOGIE VĚKU	13
3. VĚK V SOCIOLOGII	18
3.1 Sociální procesy zvýznamňování věku – teorie modernizace	19
3.2 Demografická panika	26
4. VĚKOVÉ PARADIGMA V SOCIOLOGII	37
4.1 Základní koncepty sociologie věku	48
5. METODOLOGIE VÝZKUMU „AGEISMUS 2007“	62
6. SOCIÁLNÍ ROLE VĚKU	66
6.1 Důležitost věku	66
6.2 Narozneniny jako novodobý rituál přechodu	69
6.3 Subjektivní věk – tři pohledy	70
6.4 Věkové normy a sociální hodiny životního běhu	86
6.5 Chronologické hranice fází životního cyklu	102
7. AGEISMUS	109
7.1 Nová paradigmatá a věková nerovnost	109
7.2 Definice ageismu	111
7.3 Věková nerovnost v kontextu a další „-ismy“	116
7.4 Zdroje ageismu	120
8. VĚK, STÁŘÍ A AGEISMUS – EMPIRICKÉ SOUVISLOSTI	144
8.1 Věková segregace	146
8.2 Věkové stereotypy	149
8.3 Akceptace věkových bariér a diskriminace	151
8.4 Akceptace vlastního stárnutí – škála PGCM	153
8.5 Věková diskriminace – zahraniční výzkumy	154

9. AGEISMUS V ČR – VYBRANÉ OKRUHY SOCIÁLNÍHO ŽIVOTA	159
9.1 Zážitek věkově diskriminačního a věkově diferenciačního chování.....	159
9.2 Osobní zkušenost s verbálně-komunikačním typem ageismu.....	166
9.3 Ageismus a diskriminace na trhu práce – vybrané otázky	167
9.4 Ageismus jako restrikce občanství a projev demografické paniky	172
9.5 Důchodový systém a věk.....	175
9.6 Zdravotnictví jako věkově diferencovaný systém.....	177
9.7 Extrémní formy ageismu – týrání a zneužívání	183
9.8 Věková diskriminace jako sociální a legislativní otázka	184
9.9 Srovnání zkušeností s ageismem mezi lety 2003 a 2007	186
10. SHRNUTÍ A DISKUSE	192
10.1 Diskuse – strategie vyrovnání	199
11. BIBLIOGRAFIE.....	211
JMENNÝ REJSTŘÍK	227
ENGLISH SUMMARY.....	230

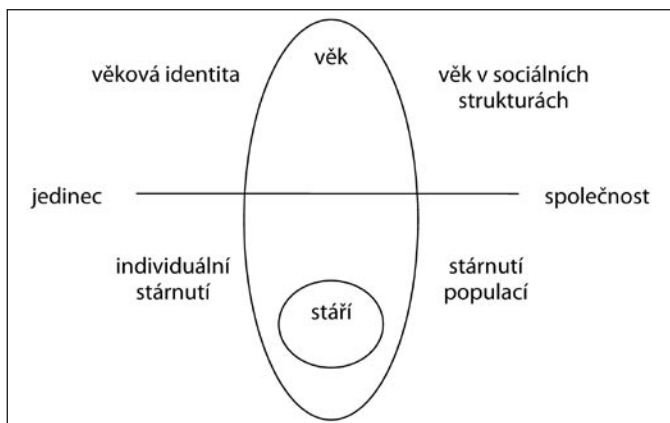
1. ÚVOD

Když se Ema přistěhovala do města, nebylo to jednoduché – nové místo, dokonce jiný stát, jiný jazyk, zcela jiní lidé. A tak byla ráda, když se seznámila se Zorou. Velmi brzy se z nich staly přítelkyně, a to Emě pomohlo se s novým prostředím rychleji sžít. Ema se Zorou se setkávaly každé ráno už u dveří a radostně se vítaly. Obvykle spolu trávily čas až do oběda a často pokračovaly v různých činnostech až do odpoledne. Postupně se mezi nimi vyvinul vztah, který se zdál překonat všechny překážky. Jednoho dne však Zora Emě oznámila, že se s ní již nebude dál stýkat a ukončuje jejich přátelství. Emě se v jediném okamžiku zhroutil svět, protože ztrácela někoho, na koho celé ty roky vždycky tak nějak spoléhala. A důvod Zořina rozhodnutí? Bude jí brzy pět a půl roku a po prázdninách půjde do školy. Ema je pro ni ještě moc malá, jsou jí jen čtyři...

Citovaný příběh se skutečně stal. A pravděpodobně ne jednou. Tento příklad z mateřské školky, který na jedné párty vykládala Emina maminka, neříká nic jiného, než že na věku záleží. Již od raného dětství pro nás věk představuje významnou sociální, sociálně-stratifikační a diferenciačně-diskriminační statusovou charakteristiku. V tomto konkrétním případě byl faktor věku dokonce silnější než mezikulturní rozdíly a jazykové bariéry, které dívky musely překonávat v počátku svého vztahu. Co je na „věku“, že má takovou moc nad našimi osudy, a proč jeho význam roste s tím, jak roste jeho matematická hodnota? To je jeden z hlavních motivů této práce věnované ideologii věku, ageismu a věkové diskriminaci. Náš zájem o toto téma se ale rozvíjel spíše v pořadí opačném. Když jsme v roce 2001 začali uvažovat o tématu věkové diskriminace a ageismu, museli jsme se potýkat se skepsí, zda se dá o tomto tématu sepsat kniha. Dnes jsme si na knihy na toto téma museli nechat přidělat poličku v knihovně. A to není metafora. Problém ageismu a věkové diskriminace se postupně stává jedním z velkých témat sociálního výzkumu a cílem směřování stále většího objemu grantových prostředků ze zvyšující se variability zdrojů. Četli jsme, že anti-diskriminační kampaň Evropské unie je dle průzkumů veřejného mínění její nejznámější politikou. Jinými slovy – máme co do činění s novým, široce rozpoznávaným sociálním fenoménem. Čím hlouběji jsme do tématu pronikali a zároveň byli svědky vývoje přiznání ageismu jako závažného sociálního problému, tím více bylo zřejmé, že právě porozumění se utápí kdesi pod

povrchem narůstajícího sociálního aktivismu a politického zájmu. Začínalo být zřejmé, že pokud jej budeme chtít lépe pochopit, bude nezbytné hledat odpovědi na zcela základní otázky nejen po projevech, ale především po zdrojích, motivech a kontextech: Existuje věková diskriminace? A pokud existuje, je projevem strukturně inherentním a funkčním, nebo strukturně patologickým, a tudíž cizím a nežádoucím? Za jakých politických/sociálních/kulturních/demografických podmínek se z první pozice dostává na druhou? Je věková diskriminace založena na samotném věku, nebo na negativních (či pozitivních) charakteristikách jemu připisovaných? Jak se liší diskriminace od diferenciací? Jaká je pozice ageismu vůči ostatním „-ismům“ – např. sexismu? Je možné jej konstruovat podobně, nebo je to kvůli jeho dynamice a časovosti zcela specifická otázka „parazitující“ na historicky předcházejících konceptech? Je ageismus ideologie, nebo stereotyp, charakteristika společnosti, nebo jedince? A co je protikladem ageismu – věková uvědomělost, nebo bezvěkost? Odkud ageismus přichází, kudy, kdy a zda vůbec někdy „odejde“? To všechno jsou otázky, na něž se v tomto textu pokoušíme najít odpovědi. Pro tuto cestu jsme zvolili mapu prezentovanou ve schématu 1.

Schéma 1. Tematický rozvrh textu

Prvním „velkým tématem“ našeho zkoumání je věk a jeho sociální a sociálně-stratifikační funkce v moderních společnostech. Z nutnosti omezit akční rádius na určitý bod časového kontinua jsme si zvolili stáří jako hlavní předmět zájmu. Stárnutí je základním biologickým procesem zapo-

čatým, jak nám říkají biologové, již v okamžiku oplodnění vajíčka spermií, nejpozději okamžikem zrození. To je jeho speciální případ sledovaný na živých bytostech. Stárnutí je ale procesem mnohem univerzálnějším, aplikovatelným na materiály, artefakty, vztahy, skupiny i společenství. Vše, co jednou vznikne, přestává být v určitém bodě novým a stává se starým. Pokud je tento proces vnímán hodnotícím způsobem jako změna kvality, stává se otázkou pro teorii ageismu, kterou v textu rozvíjíme. Jak dimenzi věku, tak dimenzi stáří lze dále rozdělit na kontinuu jedinec–společnost. To nám pomáhá analyticky uchopit rozdíl mezi stárnutím individuálním a stárnutím populací a rozdíl v problému věku jako charakteristiky individuální a charakteristiky strukturální. Tyto čtyři kvadranty tvoří základní osu práce, kterou čtenáři předkládáme.

Věříme, že není možné spolehlivě uchopit ageismus a věkovou diskriminaci bez hledání jejich kořenů v kontextu kultury. V této práci identifikujeme jako jeden z významných zdrojů problematizaci chronologického věku a jeho úlohy v moderních společnostech. Témata věkové stratifikace, věkových norem a věkové segregace se k naší centrální problematice bezprostředně vztahují. Chudacoff [1989: 4] uvádí, že „věk se stal náhražkou, a dokonce prediktorem charakteristik, u nichž společnost očekává, že budou svázány s věkem, a k osobám s určitým věkem či patřícím k jedné věkové skupině se chováme jiným způsobem, než se chováme k osobám v jiném věku nebo v jiné věkové skupině“. My tuto myšlenku rozvádíme a argumentujeme, že se nezměnil pouze sociální koncept a role chronologického věku ve společnosti, ale došlo i ke změně pojetí (a sociální akceptace) takového věkově diferenciačního chování. Prominence věku v současných společnostech – kterou nazýváme věkovou ideologií – je jedním z nejdůležitějších fenoménů sociálního života, který čeká na svoji sociologickou analýzu. Tato publikace je snahou odpovědět na výzvu Fryové [1994: 144, 258], že „pouze nemnoho výzkumníků položilo přímé otázky lidem kdekoliv (...) o tom, jak přemýšlejí, používají a zažívají věk“. Velká část textu je proto věnována kvantitativnímu empirickému výzkumu věku, ageismu a věkové diskriminace, ve kterém volně navazujeme na první výzkum ageismu v České republice [Vidovičová 2005a]. V závěru práce se zabýváme reflexí souhry těchto jevů a otázkami strategií, které sociální aktéři volí tváří v tvář věkové ideologii, ageismu a věkové diskriminaci.

V textu na několika místech balancujeme mezi primárně sociologickými a sociálně-psychologickými koncepty, jak je naznačeno rozdělením levé (individuální) a pravé (sociální) strany ve schématu 1. Zvláštní pozornost proto věnujeme alespoň stručným definicím využívaných pojmů, abychom si vzájemně se čtenářem vyjasnili způsob, jakým je používáme. Protože se

jedná o úvodní pojednání k tématu, založené z velké části na aplikaci anglo-amerických konceptů do českého kontextu, uvádíme v některých případech pro lepší orientaci vedle našeho překladu i původní anglický ekvivalent. Není-li uvedeno jinak, jsou překlady z anglických textů dílem autorky.

Z výše uvedeného vyplývá, že tento text se skládá ze čtyř hlavních částí: teoretického úvodu do „společnosti a věku“ a empirických částí tematizujících a) sociální, ale individualizované role věku (jedinec a věk), b) vztah jedince a vlastního stárnutí a c) postoje ke stárnutí ve společnosti. Jednotlivé části nejsou vzájemným zrcadlovým odleskem, ale v návaznosti jedna druhou rozvíjí. Doufáme, že tato práce bude přínosem pro sociologii věku v českém kontextu a příspěvkem k diskusi o nových souvislostech věku, stárnutí a diskriminace v současných společnostech.

2. IDEOLOGIE VĚKU

Věková strukturace společnosti, ať již je dána jako věkové odstupňování, systém věkových norem nebo sociálními souvislostmi kohortní příslušnosti, má hluboký sociální význam a svoji nepřehlédnutelnou funkčnost na všech těchto úrovních. Tato funkčnost se stává výraznější s rostoucí komplexitou společností, které věk a věkové skupiny, často spolu s pohlavím, využívají jako významný organizační prvek sociálních vztahů. Jen obtížně si lze představit například tvorbu moderní sociální politiky bez kategorie věku. Identifikace určitých věkových skupin, resp. věkově předdefinovaných skupin, jako jsou děti, „náctiletí“, osoby ve středním věku, senioři, umožňuje tzv. racionální definici programů, problémů a alokaci zdrojů v rámci sociální politiky a jejich směřování precizně (tj. věkově) specifikovaným skupinám obyvatel. Obdobně je věková strukturace společnosti využívána v oblasti byznysu a marketingu k definici cílových skupin zákazníků, na jejichž spokojenost a uspokojování jejich potřeb se daná produkční či marketingová aktivita zaměřuje. Věkové stupně jsou srdcem moderního systému vzdělávání, který formuje rovněž interpersonální vztahy a existenci vrstevnických zájmových skupin, které pak nezřídka „přirozeně“ ústí ve fenomén sňatkové věkové homogenie. I na trhu práce, moderní instituci *par excellence*, je věková strukturace důležitým definičním prvkem. Není na naší dobrovolnosti, zda věk doplníme v kolonce „ostatní relevantní informace“ v žádosti o bankovní půjčku nebo u soudu. Pokud budeme chtít rozumět dění ve světě tak, jak jej přinášejí média, muselo se stát součástí našeho běžného vědění, že číslice v závorkách v novinovém článku nereferují o váze nebo čísle domu, ale o věku nějaké osoby. Neznalost aktuálního dne, měsíce a roku bude dokonce považována za znak neurologické poruchy.¹ „Dominantní hodnoty společnosti, ve které žijeme, hodnoty, které se líhly desetiletími, pokud ne stoletími, nás zavazují, abychom byli věkově uvědomělí a věkově pozorní, abychom byli schopni rozumět tomu, jak vyplnit formuláře a co čteme v novinách, a jestliže chceme udržet smysluplnou komunikaci se sociálními institucemi kolem nás.“ [Bytheway 1995: 8] Sorokin a Merton výstižně nazvali využívání astronomického času jako nezbytného prostředku koordinace sociálních aktivit v moderní historii „časovým esperantem“

¹ Viz např. Folsteinův test MMSE (Mini Mental State Examination) využívaný v diagnostice Alzheimerovy choroby.

[Sorokin, Merton 1937: 628]. Očekává se, že věk (tj. forma měření času) bude univerzálním, všem srozumitelným jazykem. Věk nás v různých formách obklopuje, definuje a usměrňuje, je klíčem k právům i povinnostem, je naším jízdním řádem a možná lze s jistotou nadsázkou říci, že se stal naším druhým „já“. Je však více než to, „věk je otevřenou formou sociální kontroly i tichým nástrojem manipulace a regulace pronikající do všech oblastí života“ [Hazan 1994: 63]. Naším stěžejním argumentem je, že tato věková všudypřítomnost v reakci na nový demograficky podmíněný sociální řád získala kvalitu ideologie – **ideologie věku**.

Pojem ideologie je zřejmě nejčastěji používán ve smyslu sdílených předstáv a názorů, jejichž cílem je legitimizace zájmů dominantních skupin ve společnosti [viz např. Giddens 1999]. Toto pojetí „klade kořeny kulturních myšlenkových systémů do pevné půdy sociální struktury tím, že zdůrazňuje motivace těch lidí, kteří takové systémy propagují, a zase naopak závislost těchto jejich motivací na sociálním postavení“ [Geertz 2000: 228]. I když je příspěvkem teorie zájmů, že objevuje složitou souhru sociálních, kulturních a psychologických faktorů, má tato teorie svá omezení v uchopení sociálního jednání jako věčného boje o moc a v zanedbání sociálních funkcí tohoto „boje“. „Představa společnosti jako bojiště, na němž dochází ke střetu zájmů, chabě předstírajícímu, že se jedná o střet zásad, odvádí pozornost od úlohy ideologií v definování (nebo znejasňování) sociálních kategorií, stabilizování (nebo narušování) sociálních očekávání, podporování (nebo podkopávání) sociálních norem, posilování (nebo oslabování) sociálního konsenzu, uvolňování (nebo provokování) sociálního napětí.“ [Geertz 2000: 229] Geertz [2000] jako zastánce interpretativního paradigmatu proto navrhuje alternativní definici. Pro něj je ideologie spíše schematickým obrazem sociálního řádu, založeným na symbolech a metaforách, který je nejsilněji aktivován v reakci na napětí, ztrátu orientace, při nedostatku použitelných modelů pro vysvětlení situace, v níž se člověk nachází. Odklání se tak od marxistického kritického pojetí ideologie jako nutně „falešného vědomí“, kdy jsou mocné skupiny schopné určovat, jaké ideje mají převládat, a obhajovat tak vlastní postavení s využitím své symbolické moci k zakrývání, obhajobě nebo ospravedlňování svých zájmů [Giddens 1999]. Geertzovým cílem je zdůraznit: a) určitou sociální funkčnost ideologií a b) relativizovat hodnocení jejich použití, tj. vynášení soudů o jejich (ne)přesnosti a (ne)čestnosti z různých pozic. Jak uvádí, „ať už jsou ideologie čímkoliv (projekcemi neuvědomovaných obav, zakrýváním skutečných motivů, zformulovaným výrazem skupinové solidarity), nejvíce ze všeho jsou mapami problematické sociální reality a matricemi pro vytváření kolektivního vědomí. Je-li v tom či onom případě tato mapa přesná nebo svědomí čestné, je jiná otázka,

na kterou by bylo těžké dát stejnou odpověď v případě (...) zastánců (...) a (...) odpůrců.“ [Geertz 2000: 249]

Ideologii věku lze uchopit v obou významech. Pokud ideologii chápeme jako legitimizaci zájmů, konfliktů a napětí, je vlastnictví „správného věku“ tou formou zbraně, kterou se dnes vede boj o vzácné statky, prestiž a moc. V tomto smyslu je ideologie věku v čisté podobě legitimizací lepšího postavení jedné věkové skupiny oproti druhé. Pokud chápeme ideologii jako matici kolektivního vědomí (bez ohledu na míru jeho uvědomělosti), vidíme věk v jeho sociálním významu, důležitosti, sociální nezbytnosti ve strukturách i interpersonálních vztazích/interakcích a pozorujeme využití jeho funkcí pro „zjednodušování problematické reality“, např. formou stereotypů. Jak v koncentrované formě shrnuje Chudacoff [1989: 190], „věková strukturace v byrokratizovaných společnostech má značné praktické výhody jako administrativní a normativní měřítko. Je to lehce měřitelný, nevyhnutelný atribut a kvalita, kterou každý z nás zakusil nebo zakusí. (...) Jsme společnosti, která dychtí po řádu, a věk propůjčuje pocit řádu do života.“

Tento relativně bezproblémový a funkční pocit řádu se začal měnit a problematizovat svoji sociální legitimitu v reakci na historicky bezprecedentní demografické změny v moderních společnostech – stárnutí jejich populací a přeměnu z populací progresivních na populace regresivní.² Podstatné je, že v sociologicky relevantním měřítku se tyto změny odehrávají pouze ve vyspělých, bohatých euroatlantických společnostech. Populační stárnutí se sice prospektivně dotýká pravděpodobně většiny světových společností, přičemž některé zestárnou dříve, než zbohatnou. Faktem ale zůstává, že skutečná výměna podílu dominance dětské a seniorské složky populace je v zemích třetího světa otázkou podstatně delšího časového horizontu, než je tomu v případě „starého kontinentu“.

Příčiny demografického stárnutí populací byly již leckde dobře popsány: snižování úmrtnosti ve všech věkových skupinách, konstantní prodlužová-

² Teprve začátkem 20. století švédský statistik Gustav Sundbarg [1900 in Myers 2001] představil klasifikaci zemí založenou na analýze podílu věkových skupin v populaci. Sledoval skupiny do 15 let, 15 až 49 let a 50+ a zjistil, že podíly osob ve středním věku jsou v řadě evropských zemí přibližně stejné, představují zhruba 50 %, a že jsou to podíly mladých a starších osob, které varíují. Rozdílný poměr těchto složek populace v daných společnostech charakterizoval jako společnosti progresivní (mladé), stacionární a regresivní (se stárnoucí věkovou strukturou). Pojetí věku jako sociálního konceptu se začalo významně rozvíjet až v období rozeznání bezprecedentního vývoje v oblasti dlouhověkosti (prodlužování naděje na dožití) koincidující spolu s rozpoznáním dopadu existence tzv. babyboom kohort na sociální struktury moderních bohatých společností [Riley, Foner 2001].

ní naděje na dožití a souběžné snižování plodnosti pod zachovnou hranici 2,14 dětí na ženu [Rabušic 1995; Van de Kaa 1987; Atchley 1997; Moody 2002 aj.]. V lidských společnostech, kam až sahají historické záznamy, vždy existovali staří lidé, nikdy však v tak masovém měřítku, jak je tomu dnes a jak tomu bude pravděpodobně zítra. Již dříve také existoval zájem, dokonce i obavy o sociální či ekonomické dopady změn v populační struktuře, ale teprve dnes přerostl v zájem celospolečenský [Mullan 2002]. To je však jen jedna strana příběhu o sociální změně provokující ideologii věku a ageismus jako její speciální formu. Ta druhá, chronologicky první, je dalekosáhlá sociální změna předindustriálních společností ve společnosti industriální, moderní.³ Modernizační změny přiváté industriální revolucí, byrokratizace společnosti a formalizace interpersonálních vztahů učinily z věku jednu ze základních os fungování společností, a to i přesto, že s přechodem od společností tradičních relativně klesal význam askriptivních složek statusu a rostl význam charakteristik získaných. Zdá se, že vždy a všude existovalo (existuje) stáří jako období života, vždy a všude, alespoň nakolik jsme schopni říci, existovala (existuje) nějaká forma věkové strukturace [Fry 2002]. Modernizace ale tyto pojmy zformalizovala, zpřesnila, centralizovala ve svém řádu a individualizovala pro každou sociální jednotku. Společnosti pozdní doby, charakterizované jako postindustriální, postmateriální, individualizované, fragmentarizované, reflexivní, konzumní, nezávazně dětské, rizikové, prožitkové a postmoderní [Petrusek 2006], aplikují ideologii věku jako čerstvou mapu pro novou (problematizovanou) sociální realitu stárnoucích společností, pro kterou dosud neexistují žádné zkušenostní vzorce.

V historizujícím pohledu bychom mohli říci, že v předindustriálních společnostech nebyl věk nijak zvlášť důležitý ani ve strukturách, ani v sociálních interakcích. Společnost i společenství byly mnohem více věkově heterogenní. S nástupem modernity se věk stává „statusem“ důležitým pro administraci nových výrobních a později i sociálních struktur s jasným přesahem do jednání malých skupin a jednotlivců. Příkladem může být snížení věkové heterogenity v rodinách. Někteří autoři sice tvrdí, že ve společnostech pozdní doby věk (pravděpodobně) částečně ztrácí svoji definiční nezbytnost a jeho vliv ve strukturách se rozvolňuje, je ale ob-

³ Moderními společnostmi máme na mysli společnosti s centralizovanou úlohou trhu, charakterizované ve svém rozvoji procesy urbanizace, formalizace organizací a institucí, centralizací moci, a v jejich důsledku rostoucí rolí systému kontroly a ekonomické kalkulace hodnot [Keller 1996]. V těchto společnostech je sice sociální status jedince oddělen od stavovské příslušnosti či domácnosti a založen na jeho pozici na trhu, ale jak argumentujeme dále, je tato pozice často věkově specifická.

tížné rozhodnout, zda se jedná o změnu kvalitativní, kvantitativní nebo jen zdánlivou. Kvůli novodobému „riziku“ stárnutí společností je stále stejně významné, zda patříte k mládeži, která si myslí, že „internet tu byl přece odjakživa“ (tzv. *Generace Y*), ke generaci dnes třicetiletých dravců, motoru ekonomické transformace (tzv. *Generace X*), nebo ke kohortám babyboomu, či dokonce k těm, „co představují příliš velkou zátěž pro veřejný rozpočet“. V individualizované společnosti, uvádí Beck [2004: 158], „se připravuje půda pro nové, pestré konflikty, ideologie a koalice rozbíjející dosud platná témata (...). Trvalé konfliktní linie vznikají stále častěji ve spojení s „připsanými“ znaky, které jsou stejně jako dříve znevýhodňující (...). Takové „kvazi-přirozené“ sociální nerovnosti získávají v kontextu pokročilé individualizace zvláštní význam pro organizaci a politizaci, který je dán jejich neodstranitelností, trvalostí, rozporností vzhledem k principu výkonu, jejich konkrétností, bezprostřední vnímatelností a tím, že umožňují procesy identifikace.“

V následujících oddílech tento argument o povstání ideologie věku jako zdroje nových reálných i symbolických nerovností na individuální i sociální úrovni detailněji rozpracováváme. V obecném kontextu sociologie věku nastíníme modernizační procesy, které vytkly věk „před závorku“ sociálních vztahů, takže v situaci hlubokých demografických změn mohl být použit k ospravedlňování nových sociálních řádů, negativně zaměřených vůči věku vyššímu, a jako první empirickou ukázkou fungování ideologie věku následně představíme, vedle dalších základních pojmů, koncept demografické paniky.

3. VĚK V SOCIOLOGII

Následující kapitolu věnujeme exkurzu do sociologie věku, která našemu zkoumání poskytuje základní pojmový aparát. Sociologie věku je vědní subdisciplínou zaměřující se na výzkum, teorii a politiku věku ve společnosti. Zabývá se: 1) lidmi, jejich stárnutím a následností kohort; 2) vztahem věku, sociálních struktur a institucí; 3) vzájemným dynamickým působením lidí a struktur. Jako nová sociologická disciplína byla sociologie věku představena roku 1988 v Smelserově [1988] *Handbook of Sociology* [Riley, Foner 2001]. Za zakládající text je pokládána třísvazková editovaná publikace autorek Rileyové, Fonerové a Mooreové *Aging and Society* [1968–1972], která poskytla analytický rámec pro uchopení věkově specifických vazeb mezi aktéry a sociálními strukturami.

Hlavním cílem sociologie věku je podle Rileyové a Fonerové [2001] snaha o budování dynamických modelů, které by byly s to zachytit reciprocitu mezi lidským vývojem a měnění se společností. Za základní východisko je považován postulát, že *změny v lidských životech a změny v sociálních strukturách a institucích se ovlivňují navzájem*. Toto tvrzení je následně rozvinuto do třech základních principů disciplíny: **nevyhnutelnost změn** (ani lidské životy, ani struktury nejsou rigidní a neměnné, jejich proměny se dějí relativně odděleně, ale také na sobě závisle); **význam kohortních rozdílů** (protože se společnost mění, příslušníci různých kohort stárnou – tj. přicházejí do věku – „různými způsoby“); a konečně **nerovnováha mezi životy a strukturami**.⁴

V následujících kapitolách si na příkladu vývoje společností předmoderních v moderní budeme ilustrovat první téma – vzájemnou souhru sociálních systémů a životních cyklů ve zvýznamňování věku. Spolu s demografickou panikou, která je tématem druhé podkapitoly, si tak otevřeme pole pro představení analytických pojmů. Činíme tak jednak v kontextu historizujícího exkurzu do zkoumání věku v sociologii a jednak ve výkladu vlivného paradigmatu věkové stratifikace.

⁴ Rozdíly v časování (asynchronie) jsou v dynamické souhře mezi životy a strukturami inherentní, což produkuje napětí u jedinců i v sociálních institucích. Zatímco lidský život má svoji relativně stabilní biologickou trajektorii od narození (od početí) do smrti, časování strukturálních procesů žádným srovnatelným rytmem či časováním nedisponuje a prochází skrze zcela odlišné historické přeměny. Rileyová [1987] v podobném kontextu odkazuje na Sorokinovo [1941] tvrzení, že unilineární vývoj či pokrok neexistuje.

3.1 Sociální procesy zvýznamňování věku – teorie modernizace

V předindustriálních společnostech znát něčí věk neznamenovalo mít automatický vhled do jeho nebo jejích sociálních rolí či sociálně-ekonomického postavení. Věk byl více biologickým fenoménem než sociálním atributem. Instituce nebyly strukturovány dle věkových hranic a kulturní normy nepředepisovaly striktní věkově ukotvené chování. V mnohačetných rodinách se vyskytovala celá variabilita věků mezi sourozenci a rodina nebyla separována do striktně oddělených generací. Pokud existovaly nějaké věkové normy, tvrdí Chudacoff [1989], jednalo se spíše o jisté tradiční konvence, nikoliv o moderní institucionální prostředky ustanovování sociálního řádu. To ovšem neznamená, že by odlišení životních etap neexistovalo vůbec. Chronologický věk ale v těchto definicích hrál jen marginální roli. Například stáří, a zejména to opravdu vysoké, bylo vždy chápáno jako určitá specifická část života. Staří lidé byli svým způsobem respektováni jednoduše již pro samotný fakt (či umění) přežití. Definováno ale bylo stáří spíše úbytkem schopností a vzhledem než věkem odchodu do důchodu či jinými věkovými hranicemi [Thane 2002].

Industriální revoluce přinesla velké změny do systémů výroby, uspořádání sociálních vazeb a celkového společenského klimatu. Díky rozvoji vědy, medicíny a zkvalitňování životních podmínek došlo k rapidnímu zlepšení zdravotního stavu populace, k postupnému odbourávání kojenecké a dětské úmrtnosti a v důsledku i ke zvyšování počtu obyvatel [Horská et al. 1990].⁵ Fenomén pojmenovaný **rektangulizace úmrtnosti** [Fries 1980] vystihuje změnu z předindustriálního režimu relativně konstantního rizika úmrtí rozloženého po celé délce věkového kontinua (přeskočíme-li extrémně vysokou kojeneckou úmrtnost), do režimu moderního, kdy je počet přežívajících stabilně vysoký v průběhu celého věkového kontinua a začíná prudce klesat až ve vysokém stáří. Smrt tak byla vytlačena do vysokého věku, kde (a pouze zde) je považována za přirozenou.

⁵ Sagan [1987 cit in Rabušic 1995] vidí jako hlavní faktor v prodlužování života a zlepšování zdraví psychosociální charakteristiky modernismu. Jejich zárukou není ani tak „bohatší výživa (ta dnes, jak známo, může naopak působit protisměrně), (ani) ne lepší lékařská péče (zlepšení zdravotního stavu nastalo mnohem dříve, než se dá o uspokojivé lékařské péči vůbec hovořit), ale duchovní vzestup člověka, umožněný zvyšujícím se všeobecným vzděláním moderních populací“ [Rabušic 1995: 65]. Spíše než změnu struktur modernizace znamenala překonání ignorance, pověr a apatie v názorech na zdraví a smrt a emancipaci člověka, jenž si osvojil víru v pokrok a možnost ovládat svůj osud [Rabušic 1995].

Také změny ve výrobě a rozvoj měst měly hluboké následky masových měřítek: především mladí lidé se stěhují do měst, což narušuje systémy rodinné podpory a vesnice populačně stárnou. Strukturně lepší příležitosti pro zaměstnání mladých lidí převrací tradiční směry závislosti (mladí lidé se stávají živiteli) a preference mladistvých atributů v moderní výrobě devalvuje pozici starších osob na pracovním trhu [Street, Parham 2002]. Jejich prestiž, odvozovaná právě od pracovní pozice, klesá [Parsons 1942]. Technologický pokrok také mění požadavky na vzdělávání, které se začíná orientovat na děti [Chudacoff 1989]. Vědecké informace se stávají cennějšími než tradiční formy vědění, jež s nevídanou rychlostí zastarává. Přísloví, že když zemře starý člověk, je to jako by vyhořela knihovna, tak ztrácí na své naléhavosti.

Kromě těchto obecných sociálních změn lze proces modernizace charakterizovat z pohledu našeho tématu několika dalšími významnými jevy. Prvním z nich je „**normalizace**“ **rodinného cyklu**. Samotný pojem „rodinný cyklus“ je obtížně aplikovatelný na předmoderní rodinu, říká Kholi [1986]. Idea cyklu totiž implikuje typickou posloupnost omezeného počtu rozdílných konfigurací členství v rodině. Ta se odehrává pouze tam, kde je vysoká standardizace rodinných událostí, a ta nastává až v důsledku modernizace. Předmoderní rodina se naopak vyznačovala vysokou variabilitou příbuzenských a věkových statusů a vysokou mírou krátkodobých fluktuací mezi nimi. Koncepty „normativních životních událostí“ [Baltes et al. 1980], „normální biografie“ [Levy 1977 in Kholi 1986] nebo „normální životní cyklus“ [Neugarten 1979] v předmoderních společnostech nenacházely žádný empirický základ.⁶ Dalším z důležitých rysů moderny je **zkrácení tranzic a nové formy „rituálů přechodu“**. V předmoderních společnostech lidé zaujímalí nové pozice, když byli připraveni, tj. když si osvojili určitou schopnost nebo získali potřebnou fyzickou sílu či biologickou zralost (např. pro mateřskou roli) nebo až když se pozice uvolnila (např. smrtí předchůdce). Změny pozic a výměny rolí byly formalizovány rituály přechodu. V moderních společnostech byly tyto tranzice a na ně navázané

⁶ Uhlenberg [1969 in Kholi 1986: 279] srovnával dvě kohorty žen narozených ve státě Massachusetts mezi lety 1830 a 1920 a zjistil, že podíl žen, které prožily „normální“ životní cyklus (tj. svatba, děti, dožití věku 55 let s manželem) se během tohoto období zvýšil z 21 % na 57 %. Někteří autoři, jako např. Beck [2004], však charakterizují poslední (post-moderní) vývoj v rodinných a partnerských vztazích jako návrat vysoké variability a destandardizace v důsledku vysoké rozvodovosti a nových partnerství, rostoucích podílů nesezdaných soužití, rodičů-samoživitelů ap. Beck dále upozorňuje, že ony „normální biografie“ jsou obvykle odvozeny od fungování pracovního trhu a často lépe vystihují biografii mužskou nežli ženskou (viz též níže).

rituály přechodu „sekularizovány“ a formalizovány věkem. Dříve bylo například dospělost nutno nějakým způsobem získat či dokázat.⁷ Dnes je dospělost definována konceptem zletilosti. Ta je stanovena zákonem a váže na sebe řadu sociálních práv a povinností. Do takto definované dospělosti se vstupuje v jediný den oslavou narozenin, která nahradila komplexnější a dlouhodobější rituály. Kholi [1986] ukazuje, že v případě tranzic z mládí do dospělosti došlo za posledních sto let k tak výraznému věkovému sblížení událostí, jako je ukončení školy, začátek pracovní činnosti a první sňatek, že je možné říci, že se tato tranzice celkově stala kratší.⁸ Dalším z modernizačních fenoménů je **institucionalizace životního běhu** [Kholi 1986; Keller 2007; k přehledu viz též Havlíková 2007]. Potřeba racionalizace, nových forem sociální kontroly a administrace výrobních vztahů dala vyniknout času a věku jako centrálním kategoriím téměř všech aktivit nutných k udržení uspořádaného systému produkce a organizace. Čas (jeho měření) a věk se staly velmi efektivními nástroji racionální organizace veřejných služeb a transferů. V systému předmoderní produkce zajišťované domácnostmi řešil následnictví systém pravidel a volné pozice byly obsazovány členy domácnosti, rodinné a ekonomické následnictví koincidovalo. V moderním továrním procesu závislém na najímání pracovníků z volného trhu byl naopak jako nejspolehlivější způsob zajištění řádného následnictví zvolen věk. Důchodový systém a důchodový věk zajišťují nutnou obměnu pracovní

⁷ Tak je tomu dodnes v některých tradičních společnostech, kde status dospělého nabývají mladí lidé iniciačními rituály. V případě mužů se přiznání dospělosti dosahuje svatbou a v případě žen porozením prvního (mužského) potomka [Linton 1942, Therborn 2004]. Se zajímavým příkladem jsme se setkali v Jihoafrické republice. Celostránkový článek místních Sunday Times referoval o pětiletém iniciačním obřadu kmene Xhosa, při kterém jsou chlapci přijati mezi muže s právem účasti na speciálních mužských setkáních. Tentokrát byl ale mezi šestnáctiletými mladíky i pětadesátiletý Mlamli Gola, který – jak uvádí podtitulek – „má nárok na penzi, ale nebyl mužem, dokud nepodstoupil rituální obřezku minulý měsíc“. Jako důvod pro své rozhodnutí novináři zašeptali: „Nechtěl jsem zemřít jako chlapec. Nyní, když jsem muž, jsou mi dovoleny dělat věci, které jsem jako chlapec nesměl.“ Lokální vůdce pak na vyjádření odporu proti snaze úřadů iniciační praktiky zakázat (loni zemřelo 19 chlapců a 67 bylo přijato do nemocnice kvůli těžkým poškozením genitálií) vypověděl: „To by byla katastrofa pro Xhosa národ, kdybychom se vzdali toho zvyku. Bez něj nikdy nemůžeš být muž.“ [Horner 2006]

⁸ Toto je samozřejmě pouze jeden z možných pohledů na dospělost. Macek [2005] např. uvádí, že kromě právního vymezení je dospělost spojována s ekonomickou nezávislostí, se stabilizací rolí či dosažením určitého sociálního statusu. V důsledku výrazných sociálních změn, které poznamenaly partnerské a rodičovské chování, a vzhledem k oddálení vstupu do zaměstnání „tak do určité míry zmizel tradiční mezník, který pro minulé generace mladých lidí znamenal zřetelný ‚bod obratu‘ či hranici, která obě období (*dospívání* a *dospělost*) od sebe oddělovala“ [Macek 2005: 221, uvozovky původní].

síly s vysokou mírou sociální legitimacy. Segmentovaný systém, který vzniknul oddělením sfér rodiny, práce, vzdělávání a volnočasových aktivit, potřeboval explicitnější vodítka pro zajištění synchronizace rolí, povinností a časování potřebných tranzic.⁹ Věkové normy a věková strukturace společnosti se právě takovými vodítky staly [Chudacoff 1989]. Institucionalizací životního běhu byly předmoderní „lidské situace“ přetransformovány do moderních „byrokratických událostí“ [Kholi 1986]. Posledním modernizačním prvkem, který zde zmíníme, je **rozvoj věkově stratifikovaných systémů veřejných práv a povinností**. Ve sféře občanského práva byl komplexní systém věkových limitů a prahů institucionalizován poprvé Napoleonem.¹⁰ Zřejmě nejznámějším opatřením podtrhujícím význam věku je Bismarkův systém sociálního zabezpečení, který v roce 1889 zavedl důchodový věk 70 let. Jedním z věkově nejrigidnějších systémů je ovšem systém vzdělávání dětí a mládeže, který je postaven na věkově definovaných stupních.¹¹ Tento systém položil základ tzv. vrstevnické společnosti (angl. *peer society*). Děti byly vytrženy z věkově heterogenních sítí rodiny a zasazeny do věkově homogenních skupin vrstevníků, kteří od této chvíle představují základní socializační kontext ve společnosti.

Vzájemnou kombinací těchto modernizačních procesů, působících zhruba poslední tři století v západních společnostech, došlo podle Kholiho [1986] ke čtyřem zásadním vývojovým posunům v pojetí lidského životního běhu (či dráhy): Za prvé došlo k přechodu z režimu, v němž byl věk relevantní pouze jako kategorický status, do režimu, kde je čas života jedním z klíčových strukturálních rysů. V tomto prostředí se životní běh stal nezávislou dimenzí sociální struktury a byl konceptualizován jako sociální instituce ve smyslu systému pravidel uspořádávajících klíčové domény života. Kholi tento přerod nazývá **temporalizace** (angl. *temporalization*), tedy časovost. Za druhé byl životní běh normativně, chronologicky standardizován, došlo k jeho **chronologizaci** (angl. *chronologization*). Chronologizace je součástí širšího procesu **individualizace**, ve kterém jsou jedinci osvobozováni od

⁹ K přehledu problému rolových tranzicí ve vyšším věku viz např. Ferraro [2001] a Fennel [2005].

¹⁰ Jednalo se například o úpravu otcovského práva trestat svého potomka za nevhodné chování do věku 16 let trestem v trvání jednoho měsíce. Zdroj: http://www.historyguide.org/intellect/code_nap.html [Cit. 15. 6. 2007].

¹¹ Velmi detailně se věkovým souvislostem v rozvoji vzdělávání v USA věnuje Chudacoff [1989] (jako klíčový uvádí rok 1850). V ČR byl základ školní docházky ustanoven vyhlášením Všeobecného školního řádu v roce 1774 císařovnou Marií Terezií pro děti ve věku od 6 do 12 let. Zdroj: http://www.ucitelskenoviny.cz/obsah_clanku.php?vydani=33&rok=04&odkaz=nejvetsi.htm [Cit. 15. 6. 2007].

statusových vazeb, lokálních společenství a rodiny a ve kterém se základní jednotkou sociálního života stává jedinec. Z životů kategorizovaných se stávají životy chronologizované a individualizované. Za čtvrté je životní běh organizován a utvářen kolem zaměstnaneckého **systému práce**, který ve společnosti převládá a který jej rozřazuje do tří fází či „škatulek“ (angl. *three boxes*): příprava na pracovní aktivitu (vzdělávání), samotná aktivita (zaměstnání) a odpočinek (důchod). V důsledku těchto přeměn se životní běh stal více segmentovaným, jeho jednotlivé fáze jsou si méně podobné a individuální tranzice z jedné fáze do druhé jsou kratší, a tudíž náhlé a méně spojitě.

Transformace k modernitě s sebou přinesla definici věkově odstupňovaných vrstev, podpořenou nově identifikovanými životními etapami a legálně byrokratickým „spoléháním se“ na věk jako kritérium oprávněnosti a způsobilosti, které stát vyžaduje pro potřeby definice občanských práv a povinností [Fry 2002]. S tím, jak se zvyšuje tlak státu na dostupnost informace o věku jedince, stává se tato informace významná i pro jedince samotného, protože „prakticky neexistuje žádná sociální role, která by neobsahovala nějaký druh věkové hranice“ [Hazan 1994: 61]. Měření a označování věku jedince je stále více zpřesňováno. „Mít třináct nebo sedmdesát tři znamená více, než být ‚mladý‘ nebo ‚senior‘“ [Chudacoff 1989: 185]. Věk se stává pro jedince důležitým jako nová, významově hutná charakteristika v interpersonálních vztazích, protože „zahrnuje určitá očekávání, která, když jsou poměřována vzhledem k minulým zkušenostem a budoucím očekáváním, pomáhají jedincům otipovat sebe sama i ostatní“ [Chudacoff 1989: 184–185]. Věkově definovaná očekávání jim k tomu slouží jako určitý návod [Freund 1997]. Věk začal reprezentovat více než jen chronologickou veličinu či biologický fenomén. Začal se „obalovat“ sociálními významy, které způsobily, že více než kdy dřív věk ovlivňuje postoje, chování a způsoby, jakými se jedinci vztahují jeden k druhému. Důsledkem tohoto vývoje je celkový nárůst **věkové uvědomělosti** (angl. *age consciousness*) [Chudacoff 1989; Dannefer 2001; Fry 2002] a věkové strukturace. Eisenstadt [1949] ale dodává, že „*nadvláda*“ (angl. *predominance*) „matematického“ času v moderních společnostech nemůže být vysvětlena pouze potřebou industriálních a obchodních organizací. (...) Tento typ orientace na čas získává nadvládu pouze do té míry, do jaké se sociální situace, ve které je imanentní, pojí se základními hodnotami sociálních systémů (nebo subsystémů). Tato integrace se sice odehrála v mnoha moderních společnostech, ne ovšem identicky ve všech společnostech nebo všech sociálních vrstvách.“ [1949: 67; kurzíva a uvozovky původní]

Takto navržená závislost věkové dominance na sociálním kontextu a sdílených hodnotách relativizuje její univerzálnost pro moderní společnost

jako celek, ale i její časovou neměnnost. Proto někteří autoři, např. Heinz a Krüger [2001] nebo Hazelrigg [1997], říkají, že v důsledku individualizace se ve společnostech pozdní doby naopak sociální význam věkové klasifikace snižuje a věk svůj determinující vliv při utváření biografii ztrácí. I Kholi [1986] reflektuje, že se v poslední době proces utváření rodiny prodlužuje, zpožďuje a je realizován v rostoucí řadě alternativních forem. Množství striktních věkových norem ztrácí svoji sílu, sociální jednání je charakterizováno větší svobodou. Neugartenová [1979] hovoří dokonce o tekutém (prchavém) životním cyklu a věkově irelevantní společnosti, Buchmann [1989] či Held [1986 in Settersten 1997] o destandardizovaném a deinstitucionalizovaném životním cyklu. Rileyová a Riley [1994; 2000] hovoří o rostoucí rozostřenosti věkových rozdílů, protože sociální, věkově podmíněné role se mění ve svém trvání a jejich následnost se stává stále více komplexní.¹² Také Attias-Donfutová a Arberová [2000a] se přiklání k tomu, že chronologický věk ztrácí svoji pozici, a to především v zóně vzdělání a práce, kde dochází k největšímu rozvolnění věkových norem [Settersten 1997]. Tripartita životní dráhy, tzv. „třífázový model“ vzdělávání, práce a odpočinku, se na mnoha místech rozpadá, životní běh jako by se opět stával více věkově integrovaným. Guillemard a van Gunsteren [1991] hovoří o reorganizaci životní dráhy v této oblasti na příkladu „překreslování“ hranic mezi prací a důchodem. Tito autoři argumentují, že stále častější preference předčasného odchodu do důchodu [srov. Vidovičová, Manea, Rabušic 2007; Rabušic 2004] je nejen důsledkem časové restrukturalizace třífázového modelu životního běhu, ale také důsledkem transformace vztahu mezi životním během a sociálním systémem. Flexibilizace a individualizace (závěru) životního běhu je výzvou pro tradiční (zde rozuměj jako z modernizačních procesů vycházející) rovnici mezi stářím, důchodem a pracovní neaktivitou. Konečný odchod z pracovního trhu již není definován systémem starobního důchodu, ale stále častěji alternativními, na chronologickém věku více nezávislými, cestami přechodu do ekonomické neaktivity. Pracovníci jdoucí přímo z pracovního procesu do starobního důchodu se začínají stávat minoritou. Starobní důchod je postupně nahrazován ostatními institucionálními opatřeními, jako je systém zabezpečení pro případ invalidity nebo nezaměstnanosti, a to přesto, že jsou z finančního hlediska obvykle méně výhodné. Tyto systémy však jen zřídka aplikují

¹² Jako příklad z populární kultury můžeme uvést článek z časopisu *Mother and Baby* (June 2007, str. 97), kde 46letá žena hovoří o své zkušenosti s pozdním mateřstvím a ve své výpovědi jako zajímavost reflektuje fakt, že jí budou vypláceny přídavky na dítě ještě i v době, kdy dostane seniorský průkaz na slevu na veřejnou dopravu.

striktně věkově definovaná kritéria. Autoři proto odvozují, že při ukončování kariéry je dosažení určitého kvalifikujícího věku nahrazováno kritérii funkcionálními [Guillemard, van Gunsteren 1991]. Neugarten tento přístup popisuje na obecnější rovině následovně [cit. in Hall 1980: 66, 68]: „Chronologický věk se stává slabším a slabším prediktorem toho, jak lidé žijí (...) Ty interní hodiny, o kterých jsem psávala, které nás udržovaly všude „včas“ (*on time*), ty hodiny, které nám říkaly, jestli jsme moc mladí nebo moc staří na to, abychom uzavřeli manželství nebo nastoupili do práce nebo odešli do důchodu, už nejsou tak mocné nebo tak působivé, jak bývaly. (...) Nikdo už neříká: chovej se, jak se sluší na tvůj věk!“

Jsou ale tyto pozdní změny pouze krátkodobým přerušením trendu chronologizace, nebo představují začátek nové strukturální transformace? Vývoj k chronologizaci pozorujeme posledních tři sta let, ale odklon od ní teprve přibližně třicet. Navíc se začínají objevovat argumenty, že se jedná spíše o změny kvantitativní než kvalitativní. Příklad ze současné české společnosti, který uvádějí Vidovičová a Gregorová [2007c], by mohl posloužit jako vhodná ilustrace: Věková norma, kdy je nejlepší věk mít první dítě, se v poslední době výrazně změnila, uvádějí autorky, a zdá se, že již není normou mít děti brzy, jak tomu bylo dříve, ale přesto stále není jedno, *kdy* děti máte. Dnes se totiž stalo normou děti brzy nemít. Jinými slovy, „věková kritéria jsou stále velmi nepružná a strukturální věkové bariéry zůstávají důležité“ [Kholi 2000: 279] a stále ještě existují výmluvné důkazy o tom, že věk významně ovlivňuje chování [Myers 2001].¹³ Chudacoff své kompromisní stanovisko formuluje následovně: „Závěry, že (...) společnost se stala ‚rigidně rozdělenou‘ věkem nebo že se stává ‚věkově irelevantní‘, obsahují dávku pravdy i nadsázky, protože minulé půlstoletí vidělo jak kontinuitu, tak změnu věkových vzorců.“ [1989: 158] Autor rozpoznává, že ve společnostech pozdní doby se objevuje i tzv. **nová sociální role věku**. Tou rozumí schopnost věku vytvářet, či znovu vytvářet a navracet pocit identity, o kterou byl jedinec připraven centralizovanou mocí státu kvůli oslabení ochranné funkce takových institucí, jako je rodina a komunita. „Věkově založené skupiny vrstevníků, jejichž organizace a vliv byly generovány procesem racionalizace, umožnily lidem znovu ustanovit význam jejich

¹³ Moody [2002: 399] naopak tvrdí, že „jako empirický fakt věk sám o sobě ztrácí prediktivní hodnotu a důležitost pro řadu účelů“. Přiklání se tak spíše k Fryové [2002], že věk se jako proměnná vyprazdňuje. Bytheway ale říká, že pokud mluvíme o věku jako o prázdné proměnné, dopouštíme se omylu. Musíme se více soustředit na „teoretický význam chronologického věku a věkové identity a méně na věkový status“ [Bytheway 2005b: 463].

individuality a nacházet skupinovou podporu v adaptaci na racionalizaci a centralizaci. (...) Vrstevnické vztahy (...), které se formovaly v kontextu školy, práce a volného času, poskytly jedincům nové a nezbytné prostředky k znovuuchození mizejícího, skomírajícího pocitu identity.“ [Chudacoff 1989: 186] Pozdní modernita je spojena s hledáním identity [Giddens 1992, Beck 2004], proto je tato nová role věku ve společnostech pozdní doby příkladem oné „pozitivní“ funkce, kterou ideologie věku zastává při definování sociálních kategorií a stabilizování sociálních očekávání, jak o tom mluvil Geertz [2000].

Předchozí odstavce nastiňují některé z hlavních bodů sociálního významování věku v moderních společnostech. Od popisu specifické situace v předmoderních společnostech jsme se dostali až k úvahám nad nejnovějším sociálním vývojem, který naznačuje možnou změnu či reflexi sociální role věku ve strukturách i v individuálních životech. Následující část textu bude v tomto duchu pokračovat. Představíme si koncept demografické paniky, který je konkrétním projevem ideologie věku a příkladem využití věku (věkové příslušnosti) k legitimizaci majoritních zájmů a který je zároveň doplňujícím materiálem k diskusi o komplexitě modernizačních změn a jejich demografických souvislostí.

3.2 Demografická panika

Sutton et al. [1956 in Geertz 2000: 219] jako hlavní charakteristiky ideologie uvádí zaujatost, přílišné zjednodušování, emocionální vyjadřování a přizpůsobování se předsudkům veřejnosti. Geertz [2000] ve svém eseji s tímto pojetím programově polemizuje, protože podle něj přispívá k tomu, že i v sociálních vědách je ideologie chápána jako pojem hodnotící, pejorativní. V našich úvahách ale toto pojetí ideologie rezonuje s tím, jak vnímáme sociální reprezentace stárí a veřejnou „práci“ s chronologickým věkem v současných vyspělých společnostech. Koncept demografické paniky,¹⁴ který detailněji představujeme a empiricky zpracováváme níže, odráží všechny tyto rysy. Zjednodušená a emocionálně zabarvená prezentace dat o věkové skladbě společnosti vedená s cílem implementovat do veřejného mínění soubor partikulárních zájmů – i to by mohla být velmi přesná definice tohoto konceptu. Demografická panika je specifickou oblastí věkové ideologie, protože na symbolické úrovni vytváří překážky pro plnohodnotnou

¹⁴ Tato kapitola je zkrácenou a upravenou verzí textu, který jsme publikovali v roce 2006 [viz Vidovičová 2006].

participaci občanů na veřejném životě kvůli jejich chronologickému věku, a představuje bariéry pro prosazení jejich zájmů v tvorbě politik a při (re)distribuci veřejných prostředků. Nejdříve si proto tento fenomén představíme obecněji a později se k tématu ještě krátce vrátíme v empirické části, kde se věnujeme ageistickým postojům v oblasti občanství a ilustrujeme demografickou paniku nejen jako zdroj, ale i jako projev věkové ideologie a ageismu.

Pojem demografická panika (resp. panika z demografie¹⁵) je odvozen z teorie mediálních studií a Cohenova [1980] pojmu morální panika, který odkazuje k *označování* vybraných skupin, osob nebo podmínek jako hrozby pro společenské hodnoty a zájmy. Morální panika může mít jak krátkodobý efekt, tak může významně ovlivňovat tvorbu legislativních systémů a sociálních politik a vstupovat do sebepojetí celých společností [Marston 2004]. Podle Cohena [1980] je taková *panika* ve veřejném (mediálním) diskurzu charakterizována zejména: přehnaným zveličováním závažnosti daného faktu či události, prorocstvími o katastrofě a zkáze, senzačními titulky a melodramatickým slovníkem v médiích. Morální panika může vyústit až v otřes morálních hodnot ve společnosti, podporovaný způsobem mediálního pokrytí sociálních problémů. Koncepty, jako jsou demografická panika [Bytheway 1995], demografický alarmismus [Mullan 2002] nebo morální panika z babyboomu [Marston 2004], jsou jejím speciálním případem. Tyto pojmy užívají autoři anglo-australské provenience¹⁶ k popisu fenoménu veřejně artikulovaných obav z budoucího vývoje společností na základě jejich měnících se demografických struktur, ve kterých ubývá podíl narozených dětí a mladistvých a zvyšuje se podíl seniorů, přičemž se tento trend zdá být trvalý. „Obecně (demografická panika) pramení z předpokladu, že blahobyt národa, ať už je vyjádřený a měřený pokrokem, technologiemi, kulturou či bohatstvím, je přímo závislý na věkovém složení populace.“ [Bytheway 1995: 53] Rétorika demografické paniky typicky hovoří o „nevyhnutelném“ zbrzdění či přímo zastavení ekonomického i sociálního vývoje a „automatickým“ zchudnutí všech stárnoucích společností pouze na základě jejich

¹⁵ Doslovný překlad anglického termínu demographic panic – *demografická panika* – vyjadřuje odkaz na zdrojový koncept paniky morální, ale může být v češtině poněkud zavádějící. Může totiž nepřesně evokovat, že se jedná o paniku šířenou demografy. Překlad opisem jako panika z demografie vystihuje obsah termínu spolehlivěji, jeho použití v souvislém textu je však méně obratné. Oba termíny jsou proto v tomto textu používány se stejným významem. Jinou jeho variantou by mohl být termín panika populační.

¹⁶ Pojem demografické paniky se také vyskytuje v užším kontextu a politizujícím smyslu například v debatách o sionismu a arabském obyvatelstvu Izraele [Golan 2004] nebo situaci soupeření mezi anglofonním a frankofonním obyvatelstvem Kanady (tzv. válka kolébek).

populačního stárnutí. Ze stáří a stárnutí je ve veřejných diskurzích vytvářeno – v Cohenově [1980] terminologii – „lidové strašidlo“ (angl. *folk devil*). Šířitelé demografické paniky, Mullanem [2002] označovaní jako kazatelé demografické apokalypsy, hovoří o „příliš velkém počtu“ starších a starých lidí, které si dnešní společnost nemůže příliš dovolit. Typické jsou výroky jako: demografický vývoj ohrožuje ekonomický růst, hrozí platební neschopnost důchodových, zdravotních a pečovatelských systémů, straší nás vysoké daně a mezigenerační konflikt. V empirické rovině tento koncept vystihuje, že v zásadě hodnotově neutrální a nenormativní fakta a na nich založené informace, např. dlouhodobé demografické prognózy, výčty „čistých“ nákladů populačního stárnutí nebo tzv. indexy závislosti, jsou ve veřejném diskurzu reprodukovány v určitém kontextu – sociálním, situačním i politickém – a svoji hodnotovou neutralitu mohou (účelově) ztrácet. Kritika demografické paniky neproblematizuje samotný akt mediálního pokrytí populačních změn, ale volá po identifikaci a korekci takových forem a obsahů, které stigmatizují jak samotnou populační změnu, tak její individuální či skupinové nositele („o důchodových reformách se dá mluvit i jinak“).

Panika z demografie je komplexním sociálním jevem a její zdroje leží na průsečíku vzájemně podmíněných sociálních, ekonomických a politických struktur. Na tomto místě není možné ilustrovat tuto zdrojovou síť do detailu, nicméně se zdá, že hlavním kanálem dávajícím průchod výše definované demografické panice je postupná liberalizace finančního zajištění ve stáří. V zásadě existují dva přístupy identifikující vliv liberalizace materiálního zajištění ve stáří na veřejný diskurz. První z nich je přístup „bottom-up“. Jak ukazuje Mullan [2002] na několika citacích z celého 20. století, není zájem o stárnutí a demografii nic nového nebo typického pouze pro naši současnost. Nové je ve společnostech demografické paniky to, že se tento zájem stává zájmem celospolečenským. Zatímco diskuse o demografických trendech byla v průběhu 20. století vedena spíše s neutrálním nábojem a jen v akademických kruzích, od sedmdesátých let se demografický vývoj stává zástupnou proměnnou obecně zpomalujícího se ekonomického růstu a v 90. letech vyjádřením nervozity a obav o budoucí rozvoj světa. Strach, jaký demografická panika produkuje, dobře rezonoval s individualistickým způsobem přístupu k životu a kumuloval s principem sebenaplnujícího se prorocství. Lidé začali vnímat své schopnosti ovlivnit budoucnost jako omezené a ztratili víru v možnost stát se součástí případných kolektivních řešení. Individuální obavy z důsledků stárnutí a především obavy o možnost jeho finančního zajištění pomohly vytvořit společnost otevřenou pro scénář demografické časované bomby [Mullan 2002].

V druhém případě demografická panika získává rysy účelnosti a společností se prolíná spíše „shora“. Walker [1990] při hledání zdrojů paniky ze stárnutí společností naráží na tzv. protistátní agendu šířenou politickou ideologií. Ta, podle Walkera, záměrně překroutila a nadhodnotila makroekonomické konsekvence populačního stárnutí, aby legitimizovala novou protisociální (anti-welfare) státní politiku [1990: 377]. Důkazy pro svá tvrzení nachází v několika mezinárodních dokumentech již z konce 80. let 20. století. Tyto dokumenty,¹⁷ podobně jako dnes již klasický příklad „Averting the Old Age Crisis“ (*Odvracení krize stáří*, World Bank, 1994) nebo Petersonův esej „Šediny přicházejí: Globální demografická krize“ [1999], varují před „hrozící demografickou a penzijní krizí“ s cílem ospravedlnit zmenšující se roli státu při zajištění finanční a sociální podpory seniorů. Tato role je přitom, minimálně ve veřejném mínění, stále velmi silná. Praktické důsledky této „protiblahobytní“ politiky v českém prostředí by mohly charakterizovat takové kroky, jako byla úprava penzijních valorizačních klauzulí v polovině 90. let nebo později vlna reforem veřejných financí, která svůj stěžejní pilíř úspor zřetelně postavila na prognózovaném demografickém vývoji.

Pokud bychom chtěli shrnout základní argument v procesu demografické paniky tak, jak vyplývá z kritického pohledu Bythewaye [1995] a Mullana [2002], zněl by asi následovně: Sociální, ekonomické i politické struktury procházejí v pozdní modernitě řadou systémových změn. Jejich průvodním jevem je snaha státu – dosud význačného garanta sociálních jistot – oprostit se od rostoucích výdajů na sociální systém. V důsledku této snahy dochází ke zvyšování důrazu na individuální a komunitní zodpovědnost. Paralelně s těmito strukturálními procesy, a paradoxně do značné míry právě v jejich důsledku, dochází k prodlužování lidského života a následně k populačnímu stárnutí. Stárnutí se stává *obětním beránkem* procesu racionalizace státních výdajů. Aby bylo možné tuto pozici státu legitimizovat před veřejností, je stáří představeno jako vysoce nákladná sociálně-ekonomická položka. S využitím mediálního diskurzu a rétoriky demografické paniky je tento biologicko-sociální jev opakovaně prezentován jako apriorní a jedinečná hrozba pro veřejné rozpočty. Jako řešení nejsou nabídnuty aplikace ekonomických zásad dobré správy, ale individualizace rizik. Ta, jako do značné míry přirozený důsledek, vyvolává individuální stres. Jedinec v důsledku pocitu rostoucí zátěže přenáší svá očekávání zpět na stát, od kterého očekává úlevu.

¹⁷ Např. dokument OECD *Ageing Populations: the Social Policy Implications* z roku 1988. O téměř deset let později se v podobném duchu nese např. *World Economic Outlook* Mezinárodního měnového fondu z května 1997.

Roztáčí se tak spirála nezamýšlených důsledků, jejichž čisté náklady lze jen stěží odhadnout. Jedná se pouze o hypotézu, ale na první pohled se zdá, že samotný fakt stárnutí společnosti je vzhledem k výše popsanému cyklu vnější. Je možné se domnívat, že kdyby došlo k záměně „obětí“ a na místě systémů zabezpečení ve stáří se ocitl například systém zbrojení, samotný výstup by pravděpodobně zůstal nezměněn.

Nejviditelnější a nejvýraznější oblastí, ve které se demografická panika realizuje, je mediální diskurz. Ten je zásadní pro její vznik a sociální reprodukci, protože média (re)konstruuji sociální realitu, definují veřejný zájem a zároveň fungují jako potrubí ideových zájmů mocenských a politických struktur. Využívají k tomu i čistě technické prostředky, např. výběr témat, jazyk či práce s titulkem jako „reklamou“ na článek. Produktem této směsi jsou mediální sdělení nesoucí více či méně latentní vztahy rozdmýšlávající paniku z demografie: „*Státu chybí peníze na penze*“; „*ČR v roce 2050: Důchodci pomrou hladu?*“; „*Vymíráme, varuje vládu statistika*“; „*Stárnutí sníží životní úroveň všech*“; „*Hrůzná budoucnost čeká Českou republiku za 50 let!*“¹⁸ Všechny uvedené příklady svým způsobem staví na selektivně vybraných a hodnotově zabarvených výstupech demografických či sociologických studií a zároveň splňují všechny hlavní znaky Cohenem [1980] popsané morální paniky. Jiné příklady jako: „*Důchodcům loni vzrostly příjmy více než ostatním*“; „*Stát vymýšlí, jak donutit ženy rodit*“; „*Čtvrtina mladých považuje staré za přítěž*“¹⁹ podporují zdání nastupující mezigenerační krize a pracují s tzv. mentalitou nedostatku, tj. že jakékoliv (a to libovolně definované) zvýhodnění jedné skupiny musí nutně vést k znevýhodnění skupiny druhé. Zatímco tyto případy jsou explicitními veřejnými artikulacemi paniky z demografie, jiná tisková vyjádření tak činí spíše latentně a často i bez zřejmého záměru: „*Je to reakce na stárnutí populace, je to reakce na zostřenou mezinárodní hospodářskou konkurenci, je to reakce na globalizaci, je to prostě reakce na nová rizika, nové podmínky začátku 21. století...*“ (komentář k postupu vlády, citace Bohuslava Sobotky, Právo, 7. XI. 2003, str. 06). Takový výrok srovnává populační stárnutí s rizikem, což se zdá být v rozporu s řadou mezinárodních dokumentů, které důsledně prezentují stárnutí jako jeden z významných důsledků rozvoje humanity a úspěchů lidstva (např. Madridský mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí 2002).

¹⁸ Citace jsou z následujících periodik (pořadí odpovídá pořadí v textu): Lidové noviny 15. X. 2003; Blesk 9. I. 2004; Právo 9. I. 2004; Hospodářské noviny 29. VII. 2004; Blesk 9. I. 2004.

¹⁹ Lidové noviny 30. V. 2003; MF Dnes, 9. I. 2004; Právo 13. XII. 2003.

Vidovičová a Sedláková [2005] uvádějí řadu příkladů mediálních sdělení věnovaných ekonomicko-politickým tématům, která se do různé míry odvolávala na demografické analýzy. Přitom podíl sdělení informujících čistě o demografické situaci v ČR představoval jedno procento v obou typech médií. Články využívající demografická fakta jako položku ilustrativní byly obvykle kritikou politického či sociálně-politického systému. Mezi nejčastěji citované patří demografické prognózy a indexy závislosti. Jejich tematizace je zpravidla časově plně koncentrována do období publikace nových dat příslušnou institucí. Veřejnosti jsou bezesbýtku tato data předkládána jako sebevysvětlující informace. Běžný mediální konzument obvykle předkládanou informaci nijak neproblematizuje, nemá-li k tomu zvláštní subjektivní důvod. Sociální vědci i sami demografové jsou si však vědomi, že objektivně jsou populační prognózy velmi omezeným nástrojem pro předpovídání budoucnosti (nutno dodat, že také jediným, který máme v současnosti k dispozici). Například pro ČR je zvyšování podílu osob nad 60 let do roku 2030 a 2050 odhadováno z dnešních zhruba 19 % na 32 % a 41 % a snižování podílu nejmladší složky obyvatel z dnešních zhruba 16 % na 13 % a méně [Populační vývoj... 2002]. Jak však přiznávají sami autoři těchto prognóz, a ještě důrazněji upozorňují jejich oponenti, jsou tyto odhady budoucnosti velmi omezené, a to ne proto, co zahrnují, ale především proto, co zůstává mimo jejich predikci. Možná lze vývoj „seniorské“ složky společnosti předvídat s poměrně velkou přesností, protože senioři roku 2030 se již narodili. To podporuje argumenty o nezvratitelnosti tohoto procesu. Na druhou stranu ale ještě ani všechny potenciační matky dětí u „kořene“ budoucího populačního stromu narozeny nejsou. Je zřejmé, že z dostupných informací by bylo utopii očekávat zcela výraznou změnu, nebo dokonce zvrácení tohoto nastartovaného trendu. Přesto vysoká variabilita možných intervenujících faktorů přinejmenším nutí k pozastavení. Je logické, že nepředvídatelné a neočekávané události nejsou v prognózách zahrnuty. Faktem však zůstává, že k nim (pravidelně) dochází. Mullan [2002] tento fakt ilustruje na (neoprávněných) obavách a (nesplněných) prognózách klesající porodnosti ze třicátých let 20. století.

Podobně se nabízí kritika často citovaných indexů závislosti. Tento matematický ukazatel je zavádějící, neboť vyjadřuje vztah skupin definovaných irelevantním diskriminačním faktorem – chronologickým věkem. Například index seniorské ekonomické závislosti do značné míry zkresluje skutečnost tím, že považuje všechny osoby ve věku mezi 15 a 59 lety za ekonomicky produktivní a přehlíží prodlužující se dobu vzdělávání, počty nezaměstnaných, osob invalidních, neplacených pečovatelských, osob ve výkonu trestu odnětí svobody a dalších ekonomicky neproduktivních kategorií

osob. Na druhou stranu podobně nepřesně považuje všechny osoby nad 60 let za ekonomicky neaktivní, neproduktivní a bez podílu na produkci HDP. Běžný mediální obrat, že „za třicet let každý pracující bude muset vydělávat na jednoho důchodce“ (např. MF Dnes 3. III. 2004, str. 1), sice rezonuje s alarmizující rétorikou, ale zcela přehlíží fakt, že podle výběrového šetření pracovních sil bylo v roce 2006 zaměstnaných pouze 47 % obyvatelstva ČR (výpočet viz tabulka 1.).

Tabulka 1. Odhad skutečné ekonomické závislosti v roce 2006

	V tis.	%
Populace celkem	10 267,2	100
Zaměstnaní v NH (starší 15 let)	4 828,1	47
Populace 15+	8 773,4	100
Zaměstnaní v NH 15+	4 828,1	55
Nezaměstnaní 15+	3 711,3	45
Ekonomicky neaktivní 15+	3 574,0	

Zdroj: www.czso.cz – Výběrové šetření pracovních sil, tab. 102/R

Zdá se, že Mullanem [2002] navrhované upravené míry ekonomické závislosti, které jsme v tabulce 1. přibližně rekonstruovali pro Českou republiku, jsou ve srovnání s „hrubými“ odhady již dnes, v období ekonomické aktivity dvou silných babyboomových kohort, téměř dvojnásobné. Přesto sociálně-ekonomické transferové mechanismy dokáží udržet akceptovatelnou sociální rovnováhu. Mullan [2002] také upozorňuje na vysokou varianci podílu starších osob i velikostí celkových indexů závislosti v evropských i světových populacích. Podle projekcí Organizace spojených národů Česká republika ani za dvacet let o mnoho nepřekročí úroveň hrubého celkového indexu závislosti²⁰ Švédska z roku 2005 [Population Division 2003].

Dalším číselně vyjádřeným argumentem šířitelů demografické paniky je nákladnost stárnutí populací a jejich důchodových systémů. Podíváme-li se na vývoj nákladů na sociálně zdravotní systém ČR v porevolučním období, můžeme vidět nárůst o 4 p. b. (z necelých 18 % v roce 1990) do roku 2002, následovaný poklesem na 19 % HDP v roce 2006. Mezi náklady na jednot-

²⁰ Celkový index závislosti vyjadřuje podíl součtu populace ve věku 0–14 let a populace starší 65 let na populaci ve věku 15–64 let.

livé složky systému je však výrazná variabilita. V případě důchodového systému náklady za 16 let narostly pouze o jeden procentní bod, zatímco například u zdravotní péče o procentní body dva [Vývoj... 2007]. Přesto nebyl ve veřejném diskurzu zdravotní systém obviněn z devastace národní ekonomiky, jako je tomu v případě systémů penzijních. Ani legitimní a objektivní argument, že zdravotní systém byl na rozdíl od penzijního systému dlouhou dobu podhodnocován, by nám nepomohl osvětlit diskrepanci mezi vyžadovanou odpovědností státu a hodnocením jeho politik v těchto dvou oblastech. Veřejnost z dlouhodobého hlediska hodnotí sociální politiku v oblasti zabezpečení ve stáří mnohem negativněji (72 % respondentů hodnotí negativně) než více „dotovaný“ přístup ke zdravotní péči (34 % negativních hodnocení) [Hodnocení... 2004]. V obou případech přitom veřejnost vyžaduje téměř stejnou vysokou míru odpovědnosti ze strany státu. Zdravotnictví je jednou z oblastí velmi citlivých na racionalizaci nákladů, která vždy otvírá příslovečnou Pandořinu skříňku etických otázek. Bylo by ale krátkozraké nevzít v úvahu, že populační změny se neprojevují pouze jednosměrně, ale působí v částečně uzavřeném systému. Nárůst počtu starších konzumentů zdravotních služeb tak může být alespoň částečně kompenzován poklesem počtu mladých konzumentů; vysoké náklady na moderní technologie jsou částečně kompenzovány zkrácenou dobou léčení a investice do prevence snižují náklady na ex-post intervence.

V empirických datech lze paniku z demografie, resp. její důsledky, sledovat i v postojích vyjádřených veřejností. Pokud česká veřejnost podléhá demografické panice, 1) bude mít tendenci nadhodnocovat podíl seniorů ve společnosti; 2) bude vyjadřovat své obavy z budoucnosti a 3) bude preferovat alternativní scénáře demografického vývoje.²¹ Jako zdrojový soubor pro ověření těchto hypotéz použijeme empirická data z reprezentativního výběrového šetření PPAII-ČR.²² První z předpokladů teorie demografické paniky by se dal výstižně charakterizovat lidovým rčením „strach má velké oči“. Data ukazují, že česká veřejnost nezná přesný údaj o podílu seniorů na populaci ČR, a navíc má tendenci jejich skutečný počet značně nadhodnocovat. Odhad podílu osob ve věku 65 let a starších se nejčastěji pohyboval

²¹ K dalším hypotézám patří i předpoklad, že se v postojích respondentů budou projevovat sklony k negativní stereotypizaci, popřípadě k (symbolické) diskriminaci dotčené skupiny, ovšem bez nutného následku aktuální sociální izolace seniorů v primárních sítích (tj. bez přítomnosti skutečné mezigenerační tenze v praxi [viz např. Vidovičová, Rabušic 2003]).

²² PPA II – ČR Population Policy Acceptance Study (N = 1094, populace ve věku 18–75 let; podpořený GA ČR 403/01/1099. Řešitelé: FSS MU a VÚPSV. Viz též <http://www.bib-demographie.de/ppa/IndexDialogStart.htm>.

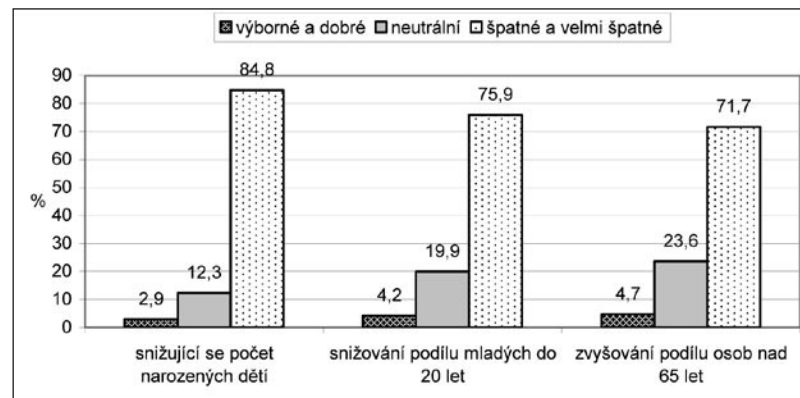
kolem třiceti procent, v průměru činila odhadovaná hodnota 27,7%. Blízko správné odpovědi (tj. 14% osob ve věku 65+ v roce 2001), mezi odhadovanými 12% a 16%, bylo pouhých jedenáct procent respondentů. To, že senioři již dnes představují více než třicet procent Čechů, si myslelo více než 28% respondentů. Pro zajímavost uvedme, že v této skupině je zahrnuto také 7% respondentů, kteří podíl starších osob odhadli na celou polovinu populace ČR a více. Tyto nepřehlédnutelně zkreslené odhady upozorňují na nedostatečnou informovanost české veřejnosti o jejím předpokládaném populačním vývoji, kterou lze připsat na vrub nesystematičnosti či přímo absenci účinných informačních kampaní. Lze je také ale interpretovat jako čistý efekt mediální rétoriky demografické paniky.

Pokud se vžijeme do pocitů nemalé části populace, která tak výrazně nadhodnocuje podíl seniorské složky v dnešní české společnosti, ani nás nemusí tolik překvapit, že informace o jejím dalším nárůstu jsou percipovány se značnou mírou nelibosti. Téměř polovina české společnosti (46%) vnímá makrosociální vývoj směrem k dalšímu nárůstu počtu seniorů jako špatný, a 26% dokonce jako velmi špatný proces. Za výborný tento proces označilo necelé půl procento respondentů, jako dobrý jej vidělo zhruba 4% respondentů studie PPA II. Zajímavé je, že stejně vysoké negativní hodnocení tohoto trendu (72% proti necelým 7% pozitivního hodnocení) je i ve skupině dotazovaných osob mezi 35 a 65 lety věku, tj. mezi těmi, kteří tuto posuzovanou skupinu budou ve skutečnosti tvořit (tj. po roce 2030 budou ve věku 65 a více let).

Jako výborný, respektive dobrý trend hodnotily stárnutí společnosti spíše starší kohorty. Neutrální postoj, který může mimo jiné vyjadřovat i skutečnost, že pro některé společenské procesy je zvyšující se podíl starších osob pozitivní, zatímco pro jiné nikoliv, zastávaly nejčastěji nejmladší skupiny, následovány generací nejstarší. Jako špatný, nebo dokonce velmi špatný tento proces hodnotila především střední generace, tedy ta, které bývá přisuzována největší zátěž potencionálně plynoucí z tzv. „sendvičového pečovatelského efektu“. Postoje vyjádřené vůči stárnutí dotvrzuje i silná nelibost vyjádřená při hodnocení trendů na druhé straně životního běhu – snižujícího se počtu narozených dětí a osob mladších 20 let (graf 1.).

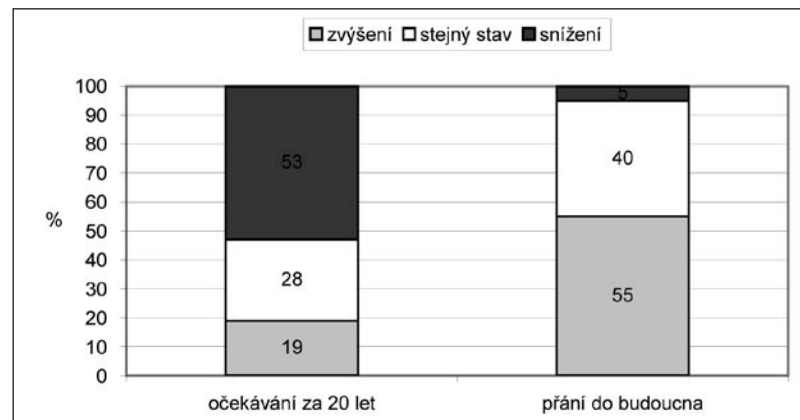
Odhlédneme-li od potenciálu migrace, přirozeným důsledkem stárnutí obyvatelstva je i úbytek celkového počtu obyvatel. Tohoto faktu jsou si naši respondenti vědomi a většina z nich snížení počtu obyvatel očekává. Jak je ovšem vidět ze srovnání v grafu 2., tato očekávání nejsou v souladu s přáním ideálního vývoje. Ten by představoval spíše nárůst počtu obyvatelstva, případně stabilizaci současného stavu.

Graf 1. Hodnocení základních výsledků projekce demografického vývoje České republiky v následujících 30 letech

Zdroj: PPAII – ČR 2001, vlastní výpočty

Graf 2. Očekávání a preference budoucího stavu počtu obyvatelstva České republiky (v %)

Pozn.: Znění otázek: „Domníváte se, že za dvacet let se počet obyvatel v ČR zvětší, zmenší nebo se nezmění?“ „Přál byste si, aby se počet obyvatel v ČR v budoucnosti zvyšoval, nezměnil se nebo klesal?“

Zdroj: PPA II – ČR 2001, vlastní výpočty

Z prezentovaných výsledků jsme doposud odvodili, že česká veřejnost vidí dnešní společnost jako společnost nadměrně starou a její další stárnutí nese velmi nelibě, mimo jiné také z důvodu potenciálního poklesu celkového počtu obyvatel, který se zdá být nepříliš populární. Podléhá tedy česká veřejnost panice z demografie? Všechny indicie se zdají vést k tomu, že ano. Selektivní použití demografických a ekonomických ukazatelů, zkratkovitě a hodnotově zbarvené pokrytí tématu stárí v médiích, způsob, jakým veřejnost tyto informace přejímá a reflektuje v postojích vůči tomuto makrosociálnímu jevu, toho mohou být důkazem.

Určit zdroj této paniky není jednoduché, i když současné teorie jej vidí především ve vysoce organizovaných státních systémech. Jefferys [1989 in Bytheway 1995] však podotýká, že pokud neztrácíme naději ve veřejnou kontrolu státní moci, klíčovou úlohu nehraje ani tak „stát“ (nebo jeho vyšší nadnárodní formy jako původce různých dokumentů a politických doporučení), ale naše hodnoty a politická vůle. Uvážíme-li obavy ze stárnutí populací, nejsou to ani tak naše limitované prostředky, ale spíše naše hodnoty, které nám brání v poznání, že v naší společnosti jsou pro tento úkol k dispozici dostatečné zdroje. Je to spíše způsob, jakým je veřejnost s fakty seznamována, který garantuje téměř jistou paniku a zatvrzelost vůči snahám tyto dodatečné zdroje hledat a nacházet.

Možností, jak přistupovat k této panice, je několik. Jako v případě jiných druhů panik je první radou zachovat klid a rozvahu. Některé události jsou jen těžko přístupné okamžitým změnám a fakt stárnutí populace nebo významné sociálně-ekonomické změny mezi ně patří. Změny jsou však možné například ve způsobu analýz a rozpoznání skutečných „čistých“ důsledků stárnutí obyvatelstva a ostatních sociálně-ekonomických změn a skrytých faktorů (např. nevhodné hospodaření s finančními prostředky i v jiných oblastech, než je sociální zabezpečení). Také relevantní rozbor nákladů a výnosů stárí jak na společenské, tak na individuální úrovni (s důrazem na prevenci jako potencionální úsporu systému) dosud chybí. V tomto nastavení je demografická panika plodným podhoubím ageistických postojů a politik. Paniku z demografie jsme představili jako jeden z ilustrativních příkladů přímého účinku ideologie věku v moderních společnostech. Takových ukázek je možné uvést více a my tak na několika místech textu činíme. Svoji pozornost ale nyní přesuneme zpět k obecnějším pojmům a ke konceptualizaci věku, věkových a sociálních struktur a jejich vzájemným vztahům a konstelacím v sociální oblasti.

4. VĚKOVÉ PARADIGMA V SOCIOLOGII

V úvodních kapitolách jsme si představili tři velká témata sociologie věku: teorii modernizace, hypotézu ideologie věku a teorii demografické paniky jako významného rysu společností pozdní doby. V následujícím textu se naše pozornost přesune k vybraným základům této relativně nové disciplíny. Kapitulu jsme nazvali „věkové paradigma“ a postupě stručně představíme základní přístupy a pojmy, skrze které je věk v sociologii a v sociální politice tematizován. Jedná se ovšem pouze o účelový výběr konceptů, které mají posloužit k bližšímu osvětlení či zarámování našeho tématu, tj. ideologie věku, věkové nerovnosti, diskriminace a ageismu.²³

„Proto-sociologie“ věku

Ve svém přístupu staví sociologie věku na klasicích disciplínách, jako jsou Sorokin a Merton [1937], a jejich tématu sociálního času; antropologů Lintonovi [1942] a Eisenstadovi [1949], sociologu Parsonsovi [1942] a dalších, kteří se věnovali věku jako aspektu sociální struktury. Velký vliv měli také teoretikové generací a kohort, zejména Mannheim [1952] a Ryder [1965]. Samostatnou historickou kapitolou jsou první studie v oblasti teorie a výzkumu stárnutí a dalších částí životního cyklu jako součástí sociálních procesů, například u Neurgantenové [1968] a Eldera [1974].

Pro tuto kapitolu jsme jako ukázkou zvolili tematizaci věku u Parsonse a Lintona. Oba se setkali nad tématem věku (a pohlaví) jako kategorií sociálních struktur v roce 1942 na stránkách podzimního čísla *American Sociological Review*. Linton [1942] se zabývá touto problematikou obecněji. Všimá si věku a pohlaví jako kategorií transversálních pro různé typy společností, což mu umožňuje uvažovat o věku jako o klasifikačním či organizačním (tj. stratifikačním) prvku, společném řadě sociálních systémů. Linton [1942] ve své době rozpoznává vzrůstající potřebu systému, který

²³ V řadě případů bychom totiž mohli do následujícího výčtu zahrnout i širší sociologická paradigma (např. symbolický interakcionismus, fenomenologickou sociologii) a/nebo specifitější teorie stárnutí a životního běhu. Zájemce o studium těchto přístupů však odkážeme na typologii a vysvětlení výborně prezentované Sýkorovou [2007] a Havlíkovou [2007]. Pro obšírnější, ale stále velmi přehlednou debatu základních teorií sociální gerontologie (v kontextu veřejné, angažované sociologie) viz Putney, Alley a Bengston [2005].

by situoval jedince v rámci sociokulturní konfigurace, a nedostatečnost institucionálních přístupů tuto potřebu naplnit. Na základě analýzy způsobů, jakými společnosti klasifikují a organizují své členy, si všímá, že kombinace věku a pohlaví je chápána jako nezbytná podmínka pro výkon prakticky jakéhokoli statusu v rámci daného sociálního systému, a je tudíž onou hledanou analytickou kategorií. Nejzřetelnější je tato kategorizace v oblasti různých činností: „Téměř každou dovednost (angl. *skills*) zahrnutou v dané kultuře bude možné shledat přiřazenou členům určité věkové pohlavní²⁴ kategorie (...) Dokonce i nové dovednosti jsou, po určité krátké době nejistoty, asociovány s takovou kategorií (...) Ba co více, i členství v společenstvích a stavech v rámci rodinné organizace nesou velmi úzkou návaznost na věkově pohlavní kategorie (...) Kulturně připsané role pro takové pozice vždy předpokládají, že jejich držitel bude patřit do určité věkové pohlavní kategorie.“²⁵ [Linton 1942: 590] Linton také vyslovuje pro řadu jiných autorů spornou hypotézu o univerzální tendenci členů všech věkové pohlavních kategorií (od úrovně kojenců výše) vytvářet pocit solidarity v rámci kategorie, která je založená na společném vědění a zájmu, což vytváří potenciál pro společnou akci v případech, kdy se členové cítí ohroženi, a která je nositelem kulturních vzorců [srov. Mannheim 1952]. Autor se v článku dále věnuje problematice definice a „objevování se“ různých období životního cyklu.²⁶ Jak si všímá, pouze narození a smrt jsou univerzálně rozpoznány jako tranzitní body, ale ani tyto události ne vždy pevně ohraničují sociální participaci jedince. V mnoha společnostech se nenarozené dítě stává součástí sociálních vztahů od chvíle, kdy je těhotenství rozpoznáno (jako příklad je uveden čínský zvyk počítání věku od doby početí, nikoliv od narození), a na

²⁴ Linton i Parsons používají angl. pojmu „sex“ – tedy pohlaví, přestože dnes bychom tyto vztahy spíše označili za věkově genderové, tedy svázané se sociálním rodem. Pro zachování autentičnosti však v textu tuto skutečnost nereflujeme.

²⁵ Jako příklad Linton uvádí nemožnost výkonu formálních rolí ve vztahu strýc–synovec v případě, kdy strýc je dítě a synovec je dospělý. Jako moderní příklad z naší kultury lze citovat velkou mediální pozornost věnovanou případu matky a dcery z dubna 2007, které na stejném porodnickém oddělení porodily syna a dceru v rozmezí 24 hodin. Centrálním bodem tohoto mediálního sdělení byla právě otázka nestandardní komplexnosti rodinných vazeb mezi těmito dvěma novorozenci a jejich matkami (viz např. <http://bleskove.centrum.cz/udalosti/clanek.phtml?id=31900>).

²⁶ Autor používá pojmu „life cycle“, případně obratu „in the course of the life cycle“ – v (prů)běhu životního cyklu. Bengston a Allenová [1993] ovšem rekapituluji, že pojem životní cyklus byl využíván zejména v kontextu vývoje rodiny, kde se zájem soustředí na stupně rodinné kompozice a změny, které ovlivňují její členy v průběhu času, kdežto sociologický pojem životního běhu (či dráhy) přidává důležitost sociálních významů připisovaných životním událostem, individuálnímu vývoji a vývoji vztahů v průběhu času.

druhou stranu ve většině společností obvykle nenastává oddělení jedince od společnosti okamžikem smrti, ale až ukončením pohřebních rituálů. Dalším Lintonovým tématem, byť spíše okrajovým, je proměna konceptu „stáří“ a „důchodu“ v průběhu industriální revoluce, kdy důchod přestal být formalizován předáním hospodářství nejstaršímu (mužskému) potomkovi a stal se mlhavým útvarem, pro nějž nelze vymezit ani začátek, ani sociální funkce.²⁷ Autor si všímá také genderových vzorců v tradičních společnostech, kde zejména ženy získávají vyšší prestiž s rostoucím věkem, což ilustruje na příkladu tradičních společenství, ve kterých jsou ženy exkludovány z výkonu náboženských rituálů pouze do doby menopauzy.²⁸ Tyto příklady jsou ve výkladu zahrnuty pro ilustraci genderových rozdílů ve frekvenci a významu přechodových rituálů. Sledované rozdíly jsou však významné i v průběhu životního cyklu, tedy i ve věkové dynamice. Zatímco rituály přechodu z dětství (adolescence) do dospělosti patří mezi nejvýznamnější (např. svatba pro muže či narození prvního dítěte pro ženu), Linton nenachází žádné významné rituály pro přechod z dospělosti do stáří, přestože – jak tvrdí – menopauza má téměř stejný fyziologický význam a efekt jako puberta. Důvody mohou být různé, včetně toho, že změna z dospělého ve starého je příliš postupná na to, aby mohla být vztažena k jednomu relativně úzkému časovému bodu. Na rozdíl od přechodu z dospívání do dospělosti také není změnou radostně očekávanou. Status dospělého je budován se vzestupnou tendencí a navýšení povinností spojených s dospělostí je více než bohatě kompenzováno rostoucí prestiží, plnější sociální participací, a je tedy v rituálech přechodu oslavováno. Oproti tomu přechod z dospělosti do stáří probíhá „v tichosti“, bez velkého nadšení nebo svolávání veřejné pozornosti. „Dokonce i respekt a moc, kterou některé společnosti připisují starým, jsou v nejlepším případě cenou útěchy, která nevynahradí vědomí ubývajících sil a rostoucí fyzické disability.“ [Linton 1942: 599] Z těchto pozorování autor vyvozuje závěr, že rituály přechodu jsou nejvýraznější a nejpropracovanější v těch věkově pohlavních sekvencích, kde a) přechod z jedné kategorie do druhé zahrnuje největší změny v jedincově kulturní participaci; b) tam, kde jsou změny nejvíce náhlé a příkré. Zároveň ale dochází k postupné obecné degeneraci rituálů přechodu v důsledku odklonu od ceremonialismu v přímém historickém důsledku rozvoje protestantismu a industriální revoluce.

²⁷ Na toto téma navazují např. Burgess [1960] a Rosow [1967] s pojetím stáří jako „rolí nemít roli“ (angl. *roleless role*).

²⁸ Analogicky pro moderní společnosti hovoří Vincent [2003] o osvobození ze sociálních omezení a překážek (angl. *constrains*), které přichází se stářím. Uvádí např. osvobození se od povinností středního věku, jako např. ukončení „otroctví práce“, ale i osvobození od genderové dominance vázané na ukončení reprodukčního cyklu.

Ne všechny přechodové rituály ale tento úpadek postihuje stejně, jak Linton sleduje na příkladu rychlejšího zbezvýznamňování rituálů v pubertě oproti pomalejšímu úbytku rituálů svatebních. V některých společnostech je životní cyklus modelován jako šňůra s korálky, kde je každá část jasně odlišena od předcházejících a následujících, zatímco v jiných má tento vývoj spíše tvar „motouzu“, který se jen na některých místech pozvolna zesiluje, takže nejsou vidět jasné předělové čáry po celé jeho délce. Obecně se má za to, že čím pozvolnější a postupnější jsou tranzice mezi věkovými kategoriemi, tím méně potíží má jedinec s osvojováním nových rolí, což je především otázka přizpůsobení se. Přizpůsobení se nové roli, respektive nepřizpůsobení se rolím následné věkové kategorie, je provázáno kombinací odměn a trestů. Tresty pro tíhnutí k mladším věkovým rolím (než je chronologický věk) mívají formu posměchu a ostrakismu členy vlastní věkové skupiny. Odměny jsou méně zřetelné, ale obecně se jedná především o zvyšování autority a příležitostí pro uspokojení ega, což se týká zejména kategorií maximálně do plné dospělosti. Zde Linton svoji analýzu zastavuje a spokojuje se s tvrzením, že přechod mezi dospělostí a stářím je složitějším případem. Přestože některé společnosti ulehčují tento přechod formálním připsáním respektu a vyšší autority starším jedincům, často tyto formální vzorce nesusouhlasí se skutečnou praxí, protože ani tzv. gerontokracie nezvyšují prestiž jedince pouze na základě věku.

Parsons [1942] ve svém článku odkazuje na osobní rozhovory s Lintonem jako na zdroj svého zájmu o tuto problematiku. Navazuje na něj především se svým studiem genderových rolí, ale zaměřuje se na střední a vyšší střední třídu bílé urbánní Ameriky. Odkaz na věkové odstupňování společnosti je u Parsonse méně explicitní, věk je spíše jen kontextuální proměnou diskutovaných fenoménů. Centrem jeho zájmu je tzv. kultura mládí (angl. *youth culture*), která se objevuje jako fenomén v době dospívání. Tehdy se poprvé objevuje komplexní řada vzorců chování zahrnujících „vysoce komplexní kombinaci věkového odstupňování a elementů pohlavních rolí“ [ibid.: 606].²⁹ Všímá si přitom, že tato kultura není pouze produktem věkového statusu jako takového, jako je tomu v případě formálního vzdělávání. Je zároveň produktem tenzí ve vztazích mezi mladými lidmi a dospělými, lemovaným rozdílnými vzorci, kterými se odlišuje období předcházející od následujícího. Zatímco přechod z dětství do adolescence je dle Parsonse zapojením se do glamurní kultury mládí, která má velmi odlišné prvky od vzorců praktikovaných rodičovskou generací, přechod z dospívání do

²⁹ Tyto Parsonsovy kultury mládí je nutné odlišovat od fenoménu kultu mládí a kultur, které jej propagují. Mezi ně se řadí i společnosti pozdní doby.

dospělosti je poznamenán ztrátou této „mladistvé glamurnosti“ a změnou uspořádání symbolů prestiže (z atletického lva salónů se stává prozaický obchodník [ibid.: 608]). Parsons dále rozpracovává genderové rozdíly mezi výkonem a dynamikou rolí v průběhu životního běhu. Diskutuje takové fenomény jako tendence k vyšší participaci žen ve středním věku v otázkách života komunity nebo „určitou tendenci mužů ve středním věku, symbolizovaných řadou lysých hlav“, ke zvýšenému zájmu o fyzický aspekt pohlaví (angl. *sex*) (...) a silnou tendenci mužů ve středních letech idealizovat mladistvé vzory – to jest uvažovat o ideálu přátelství mezi pohlavími jako o oněch z období před manželstvím (...), což zajisté často obsahuje element romantismu. Tyto představy jsou blíže k tomu, co si muži ve středních letech přejí, aby bývaly byly, než to, čím (tyto vztahy) byly ve skutečnosti“ [ibid.: 614]. Tyto a podobné formy romantické idealizace mladistvých vzorů Parsons považuje za charakteristický prvek moderní západní společnosti jako celku. Zejména v současné americké kultuře, pokračuje autor, důležitost vzorců mládí (angl. *youth patterns*) silně kontrastuje s izolací a nedostatečnou participací nejstarších věkových skupin v důležitých sociálních strukturách a zájmech. Důvody tohoto jevu jsou zmiňovány dva: a) izolace individuální manželské rodiny bez napojení na kontinuální příbuzenské skupiny; b) zaměstnanecké struktury s institutem „náhlého“ důchodu, který zanechává staršího člověka v „podivné bezfunkční situaci“ [ibid.: 616]. A právě tyto strukturální izolace z příbuzenských, zaměstnaneckých a komunitních svazků vidí Parsons jako skutečný „problém“ starších lidí a zdroj politické agitace pro „pomoc starým“, již byl svědkem.

Témata, která Linton a Parsons ve svých esejích otevřeli, jsou dodnes předmětem neutuchajícího zájmu sociologie věku a sociální gerontologie. Dokonce se odvažujeme říci, že řada „nových“ teorií jejich pozorování pouze reartikuluje nebo v lepším případě rozvíjí. Jejich vliv na další úvahy o věku v sociálních strukturách nelze přehlédnout. Zejména Parsons hrál v rozvoji sociologie věku velkou roli. Jeho strukturální funkcionalismus se díky osobnímu přátelství s Mathildou White Rileyovou dostává do základů sociologie věku, jejíž je Rileyová „matkou zakladatelkou“.

Věkové paradigma v sociologii u M. W. Rileyové

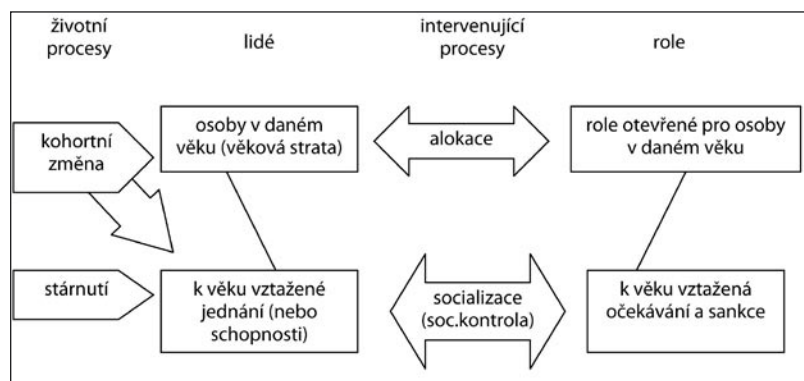
Žádné pojednání zabývající se sociologií věku nebo jejím předmětem, tedy vzájemnou dynamikou věku, stárnutí a sociálních struktur, se neobejde bez odkazu na dílo Matildy White Rileyové [1911–2004]. Dannefer a kolegové [2005] shrnují přínos Rileyové v pěti hlavních bodech: 1) zdůraznila propojení mezi věkem a principy sociálních systémů; 2) identifikovala interpretační

omyly v logice a metodologii kohortní analýzy; 3) konceptualizovala věk jako hnací sílu sociální změny skrze nesoulad mezi osobami a rolemi (strukturální zpoždění); 4) kritizovala existující sociální pořádky a nabídla alternativní sociální vize organizované kolem představy věkově integrované společnosti; 5) přispěla k rozšíření a interdisciplinarizaci výzkumu stárnutí. Tyto pilíře sociologie věku si nyní přiblížíme.

Věk a sociální systémy

Rileyová využila k rozvoji popisu vzájemných vztahů věku a struktury parsonovské oddělení osob (individuálních aktérů) od jejich sociálních rolí (viz schéma 2.). Role nejsou součástí individua, ale pozicemi v sociálních systémech, které daní jedinci zastávají. V moderních, věkově odstupňovaných systémech je tak věk nejen rysem jedince, ale i rysem struktury rolí ve společnosti.

Schéma 2. Procesy vztažené ke strukturálním elementům

Zdroj: [Riley, Johnson, Foner 1972: 9]

Vedle systému rolí má každý ustanovený sociální systém i své normativní struktury, které diktují, co je přijatelné, vhodné a možné pro různé rolové požadavky (angl. *incumbents*) v rámci systému. Pokud jsou role stratifikovány věkem, jsou jím stratifikovány i normy. Při popisu **kohortní změny** (angl. *cohort flow*) staví Rileyová na Ryderově [1965] pojetí kohorty jako konceptu pro sociální změnu a využívá jej k popisu dynamického, v čase ukotveného procesu, který alokuje kohorty do konkrétního místa historického vývoje společnosti. To vysvětluje, jak se životy prolínají se

sociálním systémem souběžně s tím, jak se jedinci posouvají v rámci životního cyklu. Věkově odstupňované role jsou součástí relativně stabilního aparátu sociální struktury. Klíčovým je tvrzení, že „jedinci v určitém věku jsou oddělitelní od – nikoliv redukovatelní na – věkově odstupňované role, které zastávají (včetně jejich normativních očekávání, požadavků a předpokladů sebedefinice)“ [Dannefer et al. 2005: 297]. Z toho vyplývá, že je nutné být systematicky skeptický ke každému výroku o charakteru věku, neboť ten je nezbytně součástí kulturních a sociálních systémů [srov. Sorokin, Merton 1937]. Tento vhled byl aplikován nejen v sociální kritice ageistických praktik (jako je direktivní odchod do důchodu nebo stigmatizace stáří – viz text dále), ale i ke kritice věkově odstupňovaného systému vzdělávání, ke kritice využívání věku jako kritéria pro přístup k občanským právům nebo k problematizaci nereflexovaného využívání věku jako proměnné ve výzkumu v každé disciplíně zabývající se studiem lidských bytostí.

Interpretační omyly z logiky a metodologie kohortní analýzy

Jak bylo naznačeno výše, Rileyová rozpracovala metodologii i teorii dynamického prolínání jedinců a struktur skrze životní běh s využitím a rozšířením konceptu kohorty. Jako zdatná metodoložka pomocí těchto analýz odhalila několik běžných problémů a omylů, kterých se výzkumníci dopouštěli (a stále ještě dopouštějí) při interpretacích rozdílů mezi věkovými kategoriemi v empirických datech. Rileyová upozornila, že sledované rozdíly mohou být kombinací vlivů a rozdílů mezi fázemi životního běhu a mezi jednotlivými kohortami, které navíc mohou být specifické pro daný sociální kontext. Dopustili bychom se **generačního omylu** (angl. *generational falacy*), pokud bychom se pokoušeli vysvětlit velkými sociálními změnami a dynamikou mezi minulostí a budoucností to, co je způsobeno vývojovými vzorci individuální změny během životního běhu.³⁰ Opakem generačního omylu je **omyl životního běhu**. Můžeme jej definovat jako předpoklad, že pozorované průřezové věkové rozdíly reflektují změny vývojové, a tím mylně zanedbat vliv procesů, které jsou kohortní a sociálně strukturní. Rileyová

³⁰ Tento omyl byl často pozorován spolu se zvýšeným zájmem o problém generací v důsledku věkově stratifikovaných „nepokojů“ protiválečných protestů a sociálních hnutí v USA 60. let minulého století [srov. Lorenz 2000]. Elder [1975: 9] jej nazývá „hazardem kohort-centrismu“. Na druhou stranu autorky uvádějí, že kohortní paradigma může na agregované úrovni osvětlit nejen sociální, ale i biologické rozdíly (např. novorozenci dnes v průměru váží více, druhotné pohlavní znaky se u mladých objevují dříve než v historii).

typicky uváděla příklad klesajícího počtu let formálního vzdělání s rostoucím věkem respondenta. Omyl životního běhu by jej vysvětlil tím, že se v průběhu stárnutí lidé stávají méně vzdělanými (průřezové vysvětlení). Správná interpretace je ale skrze kohortní rozdíly ve vzdělávacích systémech a potřebách. Vzhledem ke stále převažujícímu důrazu sociálně-gerontologického výzkumu na průřezové studie je riziko tohoto typu omylu větší a častější. Pro jeho prevenci je nezbytný důraz na longitudinální studie, protože „správná interpretace věkových rozdílů vyžaduje přehled o longitudinálních kohortních trajektoriích v rámci kontextu neustále se měnící sociální struktury a kontextu“ [Dannefer et al. 2005: 299].

Strukturální zpoždění

Koncept **strukturálního opoždění** (angl. *structural lag*) je jedním z nejznámějších z dílny Rileyové. Ta jej, inspirována Ogburnovým [1950 in Dannefer et al. 2005] konceptem „kulturního opoždění“³¹, představila v kontextu popisu potencionálních omezení a kontradikcí vyvstávajících z nesouladu mezi rolmi a jedinci v určitém věku v důsledku sociálních či demografických změn. Situace strukturálního opoždění nastává tehdy, když se lidské životy a sociální struktury nedokáží změnit v odpovídajícím tempu a shodným způsobem. V takové situaci dochází k nedostatečnému souladu mezi počtem a typem lidí v daném věku na jedné straně a pro ně disponibilními pozicemi v sociální struktuře na straně druhé. Transformace v procesu stárnutí a změny ve struktuře rolí jsou procesy sice oddělené, nikoliv nezávislé. Lidé jsou v těchto případech „agenty změny“ skrze své individuální, kolektivní nebo institucemi zprostředkované jednání a mohou aktivovat různé formální mechanismy (politická či korporativní opatření) k redukci tohoto opoždění (nesouladu). Je podstatné, že redukce opoždění není imunní vůči nezamýšleným důsledkům. Ilustrujícím je příklad zaměstnanosti žen, které bylo, jak tvrdí Rileyová, nejdříve strukturami umožněno, pak ženami zvoleno, s postupem času společností akceptováno a v (prozatím) poslední fázi se změnilo v očekávanou a relativně rigidní normu, omezující vlastní volbu ženy pro nebo proti zaměstnání. Stejný proces je nyní možné sledovat

³¹ Koncept „kulturního opoždění“ vyjadřuje nesoulad, resp. zpoždění změn v sociálních institucích a v populární filozofii za technologickým a ekonomickým pokrokem. Zatímco se tento koncept zaměřuje na odlišné časování změn vzájemně propojených kulturních elementů, koncept strukturálního opoždění zdůrazňuje vzájemnou závislost lidí a struktury, včetně jejich kulturních elementů. Další inspirací byla pro Rileyovou Mertonova [1957] idea nositelů sociální změny, kteří působí v nesouladu mezi sociálně stanovenými cíli a sociálně schválenými prostředky k jejich dosažení.

v otázkách zaměstnanosti starších pracovníků [viz Vidovičová 2005b], kde nově vznikající, a dokonce legislativně se ukotvující, norma prodloužené pracovní kariéry omezuje právo na důchod a vytváří nerovné prostředí pro osoby, které ve vyšším věku pracovat nemohou nebo nechtějí. Strukturální opoždění může vyvolávat také různé typy konfliktů vně i uvnitř věkových vrstev, například pokud se jinak heterogenní jedinci v rámci jedné věkové skupiny snaží o odlišné způsoby řešení strukturálního opoždění nebo pokud různé věkové skupiny prožívají stejný problém opoždění (např. nesoulad politik s demografickou strukturou) odlišným způsobem. Jestliže v tomto případě dochází k opoždění struktur, za určitých okolností může docházet k opoždění v individuálních životech, což později Lawton [1998 in Dannefer et al. 2005] označuje jako „**individuální zpoždění**“. Příkladem takového zpoždění je neschopnost některých jedinců reagovat na rychlé technologické a sociální změny a přizpůsobovat se jim.

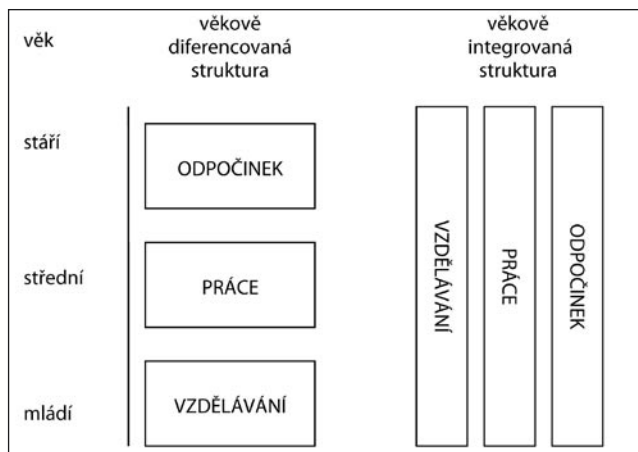
Věková integrace

V závěru své kariéry se Rileyová věnovala tématu **věkové integrace**, motivována „silnou touhou po odhalení sociálních sil, které vytvářejí nebo omezují příležitosti pro lidské bytosti v každém věku, aby žily plně a smysluplné životy“ [Dannefer et al. 2005: 301]. Z titulu svých předchozích zájmů, které byly vždy založeny na striktním propojování teorie a metody, si Rileyová všimla, že věk, pokud je využíván pro „zapouzdření rolí“ (angl. *role encapsulation*) nebo sociální exkluzi, působí jako zhoubný základ pro diskriminaci a útlak. Jestliže její předchozí bádání bylo postaveno na východiscích parsonsovske konsenzuální teorie spolu s konceptem strukturálního zpoždění, přiklání se nyní spíše k sociálně kritickému paradigmatu. Neztrácela ovšem svůj optimismus a věřila, že nastartovaný vývoj naznačuje příklon k větší, blahodárné věkové integraci společnosti a že tento trend bude pokračovat.

Koncept věkové integrace je založen na flexibilizaci nebo odstranění věku jako kritéria oprávněnosti a způsobilosti pro participaci v sociálních aktivitách, zejména v oblasti vzdělávání, práce a důchodu. Již od dětství je jedinec v rámci věkově odstupňovaného systému vzdělávání „uzamčen“ do vrstevnických skupin, které provázejí jeho „normální“ vývoj téměř po celý život. Sociálně konstruovaná separace věkových skupin je totiž v průběhu celého života podporována a ukotvována dalšími pravidly, praktikami a institucemi. Výsledkem takové organizace sociálních systémů (tedy **věkově diferencovaných**) je **věková segregace**, která nastává při absenci sociálních interakcí mezi lidmi v různém věku. Oba typy struktur – věkové

integrované a věkově diferencované – jsou definovány jako ideální typy ve Weberově smyslu (viz schéma 3.).

Schéma 3. Ideální typy sociálních struktur

Zdroj: [Riley, Riley 1994 nebo 2000: 267]

Tyto ideální typy neexistují v realitě ve své čisté podobě, ale můžeme se s nimi ve společnostech setkat v různé intenzitě. Rileyová tvrdí, že moderní tendence preferovat věkově diferencované struktury téměř vyústila v jejich akceptaci jako struktur „normálních“. Nově žádoucí věkově integrované struktury mají dvě hlavní, vzájemně se ovlivňující a podmiňující komponenty: a) **odstranění strukturálních věkových bariér**: „flexibilní věková kritéria“, tj. vstup, výstup a výkon nejsou omezeny věkem, věk již není rigidní bariérou pro přístup, čímž jsou umožněny „flexibilní životy“ jedinců, ti mají příležitost v průběhu celého života mít období vzdělávání, práce, času pro rodinu, odpočinku atd.; b) **věková heterogenita** – setkávání osob v různém věku: agregované skupiny osob v rámci určité struktury se liší ve svém věku, příslušnosti ke kohortě a dalších průvodních znacích, díky čemuž mají jedinci více možností vstupovat do věkově heterogenních interakcí [Riley, Riley 2000].

Rileyová se pokouší nastínit hlavní přínosy a ztráty aplikace věkově integrovaného paradigmatu ve společnosti. Mezi negativní rysy patří obavy ze změn a narušení pocitu ekonomické jistoty, který dává věkově segrega-

vaný (diferencovaný) model tří horizontálně složených období vzdělávání, práce a odpočinku (angl. *three-boxes model*; pojem viz Kholi [1986]). Tyto flexibilní struktury také nejsou příliš úspěšné ve zdolávání nerovností založených na třídní či etnické příslušnosti v přístupu ke vzdělání, práci a oddechu. Mezi pozitivní rysy ale Rileyová řadí posilování svobody volby pro jedince bez ohledu na věk, což může usnadnit strukturální adaptace na globální změny v technologické či ekonomické oblasti. Na úrovni věkové heterogenity mezi negativní efekty autorka zahrnuje i narušení preference vrstevnických vztahů charakterizovaných sdílenými hodnotami, přesvědčeními a zájmy. Přesto ale převažují pozitivní benefity, jako jsou stimulace širší participace, podpora sdílení (sociální, ale např. i ekonomické) zodpovědnosti³² a uchovávání dědictví minulosti. Mezi nejvýznamnější pozitiva počítá reciproční vzdělávání a trénink, což se vztahuje „v užším významu k přenosu vědění a dovedností a v širším smyslu k socializaci, která zahrnuje přenos hodnot, postojů, zájmů a rolového chování“ [Merton 1972 in Riley, Riley 2000: 268; srov. Mead 1970].

Ironií a pro náš zájem o ageismus velmi významným bodem je, že s rostoucí integrací se sám věk stává méně významným pro věkovou flexibilitu (na věku v sociálních strukturách přestává záležet), ale stává se nesmírně důležitým pro věkovou heterogenitu. Počty koexistujících věkových vrstev totiž zvýrazňují řadu věkově a kohortně podmíněných rozdílů mezi těmito vrstvami. Rileyová a Riley [2002] říkají, že když Neugartenová hovořila o „věkové irelevanci“, měla nepochybně na mysli věkovou flexibilitu v sociálních strukturách. Tento postřeh přispívá k řešení dilematu historické proměny významu věku mezi společnostmi tradičními, moderními a společnostmi pozdní doby. Naznačuje totiž, že zatímco význam chronologického věku jako institucionálního definičního prvku s postupem času klesá, jeho role v interpersonálních vztazích a subjektivní věkové identitě se nezmenšuje.

Interdisciplinarizace výzkumu stáří

Rileyová těmito svými přístupy významně ovlivnila rozvoj teorie i výzkumu v oblasti sociologie věku a stárnutí. Díky své bohaté publikační činnosti, ale především díky práci v řadě významných výzkumných institucí a na množství koncepčních programů potencevala rozvoj této disciplíny uvnitř i navenek. Jako jeden z největších přínosů je hodnocena její podpora

³² Autoři zde odkazují k otázkám očekávané ekonomické zátěže stárnoucích společností, které se stanou únosnější, pokud dostanou starší osoby příležitost část této „zátěže“ sdílet s mladými.

interdisciplinaritu a striktní důraz na integrační propojení teorie a metody. Rileyová rozpoznala význam bio-psycho-sociálního porozumění stárání, význam konceptu funkční efektivnosti, čímž měla na mysli, že výzkum i politika by se měly adresně věnovat sociální a psychologické funkčnosti jedinců, schopnosti výkonu sociálních rolí a udržování, či dokonce zlepšování kognitivních schopností. Na řadě výzkumů svých nebo jí inspirovaných dokázala, že taková intervence je možná a efektivní a že lidské stárnutí je modifikovatelný proces na individuální i sociální úrovni. Na propojení psychologického a sociálního přístupu, který ve výzkumech iniciovala, ukázala, že zajištěním odpovídajících sociálních podmínek a celoživotní intervencí je možné změnit trajektorii věkově podmíněných změn ve stárání. Na agregované úrovni podtrhuje, že pokud byl věkově segregovaný životní běh, který se objevil teprve v nedávné historii, vyprodukován a určitým způsobem konstruován sociálními institucemi, znamená to, že tento jev musí být změnou stejných institucí také reversibilní, tedy, že se stejné instituce mohou podílet i na věkové integraci [Dannefer et al. 2005].

Hlavní body věkového paradigmatu, představené v předchozích pěti odstavcích, shrnují základní přínos Rileyové pro sociologické zkoumání věku, stárání a potencionálně i dalších částí životního běhu. Její přístup se sice setkal s určitou kritikou, ale ta byla směřována spíše k omezené vysvětlující síle jeho strukturně funkcionalistických základů než k paradigmatu jako celku [Dannefer et al. 2005].³³ Kritizovaná omezení lze tak nahlížet jako další z přínosů Rileyové, protože posloužila jako odrazový můstek pro rozvoj nových paradigmat, která se snažila doplnit to, co podle kritiků věkově stratifikačnímu přístupu chybělo – tedy zaměření na konflikt, gender, mocenské vztahy a nerovnosti.

4.1 Základní koncepty sociologie věku

Na začátku našeho exkurzu do teorie ideologie věku a ageismu jsme označili chronologický věk jako jedno z našich stěžejních témat. V kapitole věnované modernizačním procesům jsme popsali sociální historii zvyknaní věku a úvahy o jeho měnící se roli ve společnostech pozdní doby. V této části uděláme malý krok zpět a představíme si věk (a jeho měření) jako základní sociální jednotku a stavební kámen věkové struktury společnosti.

³³ Dannefer et al. [2005] jako příklady kritických hlasů uvádějí Hendrickse a Hendrickse [1986], Marshalla [1999] a Passutha s Bengtsonem [1988].

Čas a věk jako sociální proměnná

Čas³⁴ je zvláštním druhem fyzikální veličiny, kterou je možné definovat jako neprostorové lineární kontinuum, v němž se události stávají ve zjevně nevratném pořadí. Newtonem byl čas chápán jako uniformní, nekonečně dělitelný a kontinuální objektivní koncept. Když se však Michelsonovi a Morleymu koncem 19. století nepodařilo změřit rychlost (tedy prostor děleno čas) světla, otevřela se Einsteinovi [1920] možnost, aby v roce 1905 formuloval speciální teorii relativity, ve které už čas není neměnnou konstantou. Lidstvo se pokoušelo plynutí času nějakým způsobem zachytit, ale utekla dlouhá doba, než se měření času stalo masovou záležitostí (levnější osobní hodinky nebyly k dispozici dříve než v 60. letech 19. století [Chudacoff 1989]).³⁵ Za standardizovaný časový systém vděčíme především britské železnici, která v půlce 19. století zavedla jednotný čas pro celou Anglii, Skotsko a Wales, čímž nahradila několik „lokálních časových systémů“. S rozvíjející se námořní dopravou nadále rostla nutnost standardizovat čas celosvětově, což se podařilo na Washingtonské konferenci v roce 1884, kde byl ustanoven Greenwich jako nultý poledník a svět byl rozdělen do 24 časových zón po 15 stupních šířky v průměru. Jednotlivé hranice zón však dodnes nejsou přímé, ale byly upraveny podle přání a pro pohodlí místního obyvatelstva [A Walk... n. d.].

Jak je patrné z úvodního odstavce, lidstvo větší část svojí dosavadní existence žilo bez precizního měření času. Měření, kategorizace a segmentace času je záležitostí relativně novou, moderní a „konstruovanou“ (tj. arbitrárně ustanovenou). Čas je však inherentní součástí moderního individuálního života: „O své současnosti přemýšlíme z pohledu toho, kde jsme byli a čím jsme se stali. Dospělý jedinec má vestavěnou dimenzi myšlení, která je současnost-vztažená-k-minulosti, a je to právě toto mísení minulosti a současnosti, které konstituuje psychologickou realitu. Časové segmenty jsou proto jeden od druhého neoddělitelné.“ [Neugarten 1979: 892; spojovníky původní]. S rostoucí komplexitou společnosti je také čas stále pevněji protkáán do života sociálního a stává se předmětem kulturní interpretace.

³⁴ V řecké mytologii je otec času a jeho personifikace bůh Kronos zobrazován jako šedovlasý vousatý stařec, který začíná nový rok jako novorozeně a zakončuje jej jako shrbený starý muž [Freier n. d.].

³⁵ Zpřesnění měření času se datuje dokonce až do 20. let 20. století se začátkem využití křemenného krystalu. V roce 1967 byla jako nová formální mezinárodní jednotka času ustanovena sekunda definovaná jako 9 192 631 770 cyklů rezonanční frekvence atomu cesia, čímž byla nahrazena stará sekunda odvozená od pohybů Země. Čas je díky této metodě určován s přesností na miliardtiny sekundy [A Walk... n. d.].

Sorokin a Merton [1937] proto říkají, že astronomický (tj. chronologický) čas je jen jedním z mnoha konceptů času. Pokud chceme pochopit například časové aspekty sociálních změn a procesů,³⁶ musíme koncept času rozšířit o koncept času sociálního. **Sociální čas** vyjadřuje změnu nebo pohyb sociálních fenoménů vzhledem k ostatním sociálním fenoménům, které jsou brány jako vztažné body. „Uvidíme se po koncertě“, „krátce po sametové revoluci“ – to jsou časová určení vztažená spíše k sociálnímu než k chronologickému rámci a která zároveň nesou více informací než odpovídající údaj „23 hodin“ nebo „rok 1990“. Podobně jako v případě vnímání psychologického času (vnímáním času v závislosti na prožitých událostech) mohou být kvantitativně identické úseky chronologického času percipovány jako sociálně nestejné a nestejná časová období mohou být vnímána jako sociálně identická. Čas lze proto uchopit nejen jako „objektivní“ fyzikální veličinu, ale také jako svým způsobem sociální konstrukt. Jak uvádí Danneferová: „Námi dnes zcela neproblematizované moderní praktiky měření času a věku precizně kalibrovanými prostředky nejsou základními elementy lidské přirozenosti, ale produktem historicky a sociálně specifických systémů jazyka a idejí.“ [2001: 279]

Chronologický čas měříme v sekundách, minutách, hodinách, dnech a letech a k vyššímu souboru těchto jednotek odkazujeme jako k věku.³⁷ Ze sociologického hlediska je chronologický věk takzvaným znakem připsaným. Na rozdíl od ostatních připsaných znaků je však znakem dynamickým, nikoliv stabilním. Mění se v uspořádaném sledu, je uniformní a lehce měřitelný. V sociologické a sociálně psychologické literatuře se můžeme setkat s celou řadou konceptů, které se snažily toto moderní pojetí chronologického věku detailněji specifikovat a přiblížit jednotlivým aspektům sociálního života jedince. Mezi nejčastěji citované patří věk biologický (fyzilogický), funkční, psychologický (intelektuální kapacita a emoční zralost), skutečný

³⁶ V tomto smyslu staví na fyzikálních principech, že žádný koncept pohybu není myslitelný bez kategorie času [např. Einstein 1920/2000].

³⁷ V češtině má pojem *věk* dva základní významy. V prvním případě *věk* odkazuje k počtu let prožitých jedincem od roku jeho narození. Přestože můžeme stále mluvit o jednotce chronologické, k jejímu měření je zapotřebí řada kulturních dat, jako jsou psané záznamy a databáze. Tyto jsou v komplexnější formě k dispozici teprve od 19. století [Fry 2002]. Ve druhém významu může pojem *věk* synonymicky nahrazovat koncepty jako epocha, období nebo časový úsek. V angličtině se slovo *věk* (angl. *age*) běžně užívá ještě ve třetím významu, a to jako sloveso vyjadřující stárnutí. Stárnutím se zde myslí vývoj jedince v nejširším smyslu slova, tedy vyspívání, dozrávání, růst či dospívání, které začíná početím nebo narozením a končí smrtí. Přestože bychom v zásadě mohli v češtině tento význam také běžně akceptovat, pojem stárnutí se v českém jazyce svázal spíše s ontologickým vývojem ve druhé polovině, či dokonce třetí třetině lidského života.

sociální (psychologický věk včetně sociální zkušenosti, zralosti a dovedností), připsaný sociální věk (obvykle se liší od skutečného sociálního věku), věk subjektivní (sebehodnocení), ale také věk v zaměstnání (kombinace atributů relevantních pro určité zaměstnání) [Settersten, Mayer 1997; Glover, Branine 2002]. Tyto rozvíjející koncepty lze chápat jako určitou výzvu hegemonii askripce chronologického věku a snahu o relativizaci striktnosti chronologické stratifikace společnosti. Moderní společnosti využívají věk jako „užitečný rámec pro reprezentaci sociálních a kulturních očekávání pro individuální zkušenost a role. A proto, přestože jedincův výkon nemůže změnit jeho nebo její věk, se věk stal mírou, kterou jsou jeho či její výkony poměřovány.“ [Chudacoff 1989: 184]

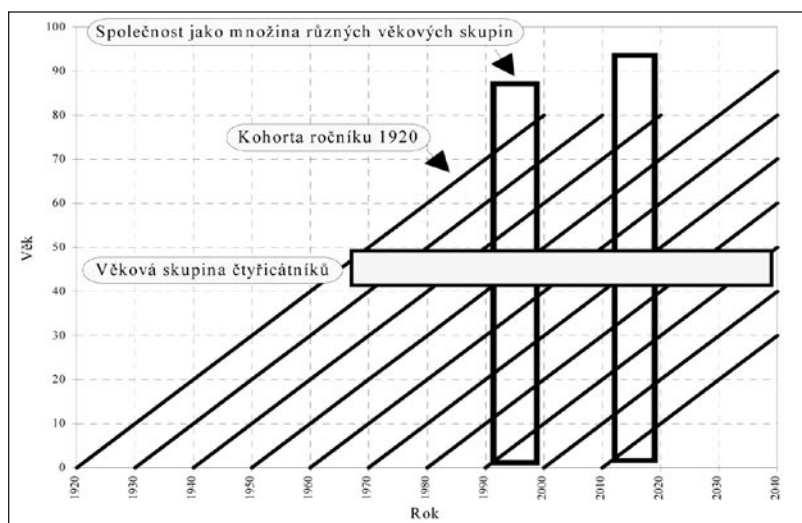
Čas, věk a gender

Vedle věku je nejvýznačnější askriptivní charakteristikou jedince pohlaví. Pro muže a ženy se sociální význam věku může lišit, každý může využívat jiná časová vodítka, jak měřit pokrok ve svém životě. Důležitost věku jako genderová zkušenost je v empirických studiích prezentována jako významnější u mužů, jejichž životy jsou podle těchto hypotéz strukturovány chronologickým věkem rigidněji než životy žen. Ženské životy jsou více fluidní, nepředvídatelné a diskontinuální, a to zejména v oblasti vzdělávání a práce [Settersten 1997]. Hernes [1987 in Settersten 1997] dokonce tvrdí, že muži a ženy mají odlišnou potřebu předvídatelnosti a řádu, a proto mohou prožívat čas odlišně. Mužské životy jsou podle něj vázány na lineární čas, kdežto ženské na čas cyklický nebo přinejmenším na čas nelineární. Lineární čas je časem hodiněk vyrobených lidskou rukou. Běží nezávisle na přírodě, je orientovaný na budoucnost a cíle, lze jím relativně lehce manipulovat, je to forma „racionálního času“. Oproti tomu cyklický čas neumožňuje plnou míru plánování a je hlouběji ovlivněn přírodními a kulturními rytmy. Tyto dva módy mají i svůj přesah do různých sfér sociálních: ekonomická a politická sféra ovládaná muži je sférou času lineárního, kdežto sféra rodiny je spíše nelineární a na plynutí času méně vázaná, snad s výjimkou břemena biologických hodin reprodukce. S tím, jak se jedinci mezi jednotlivými sférami snaží pohybovat, se tyto dva časové vzorce mohou dostávat do střetu, což je problém pozorovatelný u redefinice genderových rolí. Ty často totiž mění svůj obsah (a související časování) bez toho, že by zároveň odkládaly obsahy staré. Konkrétním příkladem je násobení zátěže žen, které přebírají tradičně „mužské“ role na pracovním trhu, ale nejsou tím automaticky zbavovány svých tradičních „ženských“ rolí v domácnosti [viz Harding 1986].

Věková struktura společnosti

Společnost můžeme chápat jako komplex lidských vztahů [Berger 2003], které jsou pozorovatelné v různě definovaných celcích – skupinách. Chronologický věk je jedním z takových definičních znaků sociálních celků, a proto společnost můžeme rozdělit na různé věkové stupně či věkové vrstvy (strata), věkové skupiny, kohorty a generace.

Schéma 4. Věková struktura společnosti – schéma návaznosti věkových kohort a věkové stratifikace společnosti

Zdroj: [Vidovićová, Rabušic 2003: 10]

Věkové stupně (angl. *age grades*) rozdělují populaci do širších věkových uskupení, jako je dětství, dospělost a stáří, a jsou využívány pro obecné definice rodinných, pracovních i společenských rolí. Přechody mezi jednotlivými stupni jsou obvykle provázeny různě výraznými a formálními tranzicemi (tzv. *rites de passage*, rituály přechodu). S tím, jak ve společnostech roste komplexita, jednotlivé věkové stupně se dále drobí, zjemňují a vnitřně diferencují, přičemž obvykle dochází k rozostřování tranzitivních předělů [Atchley 1987]. Například výrazný medicínský pokrok prodlužování délky života a oddalování morbiditu do pozdějšího věku u stále početnějších skupin populace vyvolal potřebu pro vnitřní diferenciaci stáří v závislosti

na vnímaných rozdílech v potřebách asistence. Nehovoříme proto již jen o stáří, ale rozlišujeme například rané stáří, stáří a pokročilé stáří. Tyto stupně mohou být arbitrárně definovány věkovými intervaly (např. 65–74, 75–84, 85+ let). Definice věkových stupňů a skupin jsou konvenční v závislosti na kontextuální kultuře.

V sociologickém diskurzu však častěji hovoříme o **věkových vrstvách** (strateg). Věková strata jsou složena z kontinuálně navazujících žijících kohort zachycených v jednom časovém okamžiku. Jsou stejně jako věkové stupně rysem sociální struktury, jejich hranice a charakter jsou sociálně „vyjádřeny“. Tyto stratifikační systémy jsou neustále v pohybu a v procesu změny, neboť lidé se mění v průběhu svého (biologického, ale sociálně ukotveného) stárnutí a kohorty se neustále obměňují rozením a umíráním.

Kohorta, generace a skupina sociální aneb O definování subjektu

Lidé narození ve stejném historickém období jsou vystaveni působení stejných historických zkušeností a zároveň skrze život procházejí určitými životními stadii v přibližně stejném chronologickém věku. Ryder [1965] si pro tento fenomén vyhradil pojem **kohorty** jako „souhrn jedinců, kteří jsou narozeni ve stejném časovém intervalu a/nebo kteří zakusili stejnou událost ve stejném časovém intervalu“ [1965: 845]. Datum narození je pouze jednou z definičních možností kohorty, neboť „kohorta může být také determinována časem uzavření manželství, rodičovstvím, vzděláním“ [Hammarström 2005: 52], nebo specifickou trajektorií pracovního či osobního života v měnících se sociálních, ekonomických a politických podmínkách dané společnosti. Pro Rydera [1965], ale i pro pozdější autory, měl takový rozšířený koncept kohorty sloužit jako exaktnější a empiricky snadněji uchopitelná alternativa konceptu „generace“. Ten, jak tvrdí tito autoři, by měl zůstat vyhrazen spíše pro uchopení příbuzenských, resp. **rodinných generačních vztahů** (tj. generace prarodičů, rodičů dětí atd.) [Pilcher 1995 in Attias-Donfut, Arber 2000] a odlišován od pojetí **welfare generací** (studenti, pracující, důchodci) [Kholi 1996]. V případě welfare generací je definičním kritériem zapojení do placeného zaměstnání a příspěvky, které příslušníci vkládají nebo vybírají ze systémů sociálního zabezpečení [Attias-Donfut, Arber 2000a]. Pokud chápeme všechny tyto koncepty jako příbuzné, pokračuje Ryder, vystavujeme se riziku, že z generace na kohortu přeneseme některé nevhodné asociace jako biologický fakt následnictví v relativně stabilních intervalech či teorii konfliktů připomínajících konflikty otce se synem. Společnost se ale, na rozdíl od rodiny, reprodukuje plynule, nikoliv

s časově determinovanou periodicitou. V tomto bodě byla pro Ryderovu kohortu pravděpodobně inspirací Mannheimova [1952] otázka generační. V ní Mannheim obohacuje chronologickou současnost o generační souvislost, tedy aktivní „participaci na společných osudech historicko-sociální jednotky“ [ibid.: 303], a o úlohu potenciálu generační jednotky v procesech sociální změny. Kabátek [1989] si v podobné situaci analyticky vypomáhá pojmy *konkrétně historické generace*, *generačně kulturní seskupení* a *generačně zájmové skupiny*.

Ortega y Gasset [1969/1934 in Petrusek 2006] považuje generaci za nejvýznamnější dějinný koncept vyjevující dynamický kompromis mezi jedincem a masou, která v procesu akceptace a tvorby vlastního náhledu na svět selektuje, co přijme z minulosti a které části negativisticky odmítne. Mannheim [1952] nejen ukázal, že otázka generací má nesmírnou sociologickou relevanci jako jeden ze základních faktorů realizace dějinné dynamiky, ale také naznačil, že to, co zakládá generační jednotku, je hluboká příbuznost obsahů, které naplňují vědomí jednotlivců významy a působí socializačně. Otevřel tak cestu pro analytické využití těchto vyšších kolektivních celků pro sociální výzkum. Již například Elder [1974] ve svých výzkumech ukázal, že tzv. kohortní vlivy jsou přinejmenším stejně důležitým, ne-li důležitějším explanačním faktorem jako samotný chronologický věk. Specifické historické události mohou mít na lidi v různých letech, v různých stádiích života a v různých ekonomických podmínkách odlišné účinky. Tyto kohortní vlivy jsou významné jak pro analýzu sociálního kontextu, tak pro vysvětlení některých sledovaných rozdílů, jako jsou např. rozdíly ve výsledcích testů inteligence. Dle Baltese a Schaieho [1974 in Chudacoff 1989] variance v inteligenčním skóre mohou být připsány spíše kohortním rozdílům než chronologickému věku. Nejen pro toto zkoumání, ale v metodologii obecně může být proto důležitější, kdy se testovaný subjekt narodil než jeho věk v době, kdy byl testován [srov. kap. Věkové paradigma M. W. Rileyové].

Vedle věkových skupin, kohort a generací bývají „senioři“ či „mladí lidé“ nazýváni **sociální skupinou**. Základní sociologické definice obecně charakterizují sociální skupinu jako jakékoliv lidské seskupení ať v reálném prostoru a na základě reálných interakcí, nebo na základě určitých kritérií, společných znaků. Sociální skupina se obvykle vyznačuje těmito charakteristikami: interakcí mezi členy, existencí komunikační sítě, společnou činností (cílem), diferenciací pozic (rolí), shodným normativním systémem a vědomím příslušnosti či odlišnosti [srov. např. Velký... 1996: 994]. „Senioři“ ani „osoby starší 65 let“ těmito charakteristikami ovšem nedisponují, z čehož pro nás vyplývá, že senioři (ani jiné věkové kvaziskupiny) netvoří ve společnosti skupinu sjednoceného zájmu. V manheimovském smyslu

slova senioři nejsou generací s kolektivní (vědomou ani neuvědomovanou) identitou, neboť „z pouhého fenoménu vitální přitažlivosti věkových stupňů pro sebe by generační fenomén, tedy jednotka generace (...) nikdy nevznikla“, protože „vitální danosti (stáří, mládí) v sobě bezprostředně nezahrnují obsahy a ducha chování (...), nýbrž jen formální tendence, které mohou nabýt relevance pouze v živlu sociální a v živlu ducha. Každé bezprostřední ztotožňování nebo spojování biologických dat s jevy duchovního charakteru ústí v *quid pro quo*, které pouze mate“ [Mannheim, 1952: 309–310 a 297]. Jakékoliv generalizované soudy o seniorech, mladých lidech apod. jsou tedy výrazným zjednodušením sociální reality, dalo by se říct téměř neúctou k výrazné vnitřní heterogenitě věkových skupin či kohort a zanedbáním strukturálního kontextu. Definujeme-li v tomto textu subjekt našeho zájmu jako seniory, starší osoby nebo věkové skupiny, činíme tak již s vědomím tohoto omezení.

Věková identita

V závislosti na reflektované pozici jedince v rámci věkových skupin, stupňů, vrstev apod. uvažujeme o jeho či její **věkové identitě**. Koncept věkové identity vychází z tradice symbolického interakcionismu, který zdůrazňoval sebepojetí vznikající jako důsledek dynamického vyjednávání. Věková identifikace se skládá nejen z pouhého rozpoznání chronologického věku, ale „reflektuje komplexní zapojení do sady rolí, uznání věkových norem, věkově vhodného chování, sociálních a předjímaných rozvrhů, zdravotních a funkčních omezení, plus vzorce interakcí jak v neformálních, tak formálních vztazích“ [Hendricks 1986: 15]. Není přitom zcela zřejmé, zda je věková identifikace afektivní, kognitivní nebo jde o kombinaci obou [Cutler 1975]. Věková identita jedince není v individuálních životech samoúčelný fenomén, který by byl konstruován bez vazby na sociální i sociodemografický kontext. Není také nutně tvořena pouze objektivním, skutečným chronologickým věkem, ale i různými typy věku subjektivního, založeného na vlastním sebehodnocení. Jak zjistila Smith-Blauová [1956], věková identifikace je například zásadní intervenující proměnná pro vnímání objektivních změn provádějících stárnutí. „Ne všichni staří lidé, ale jen ti, kteří se posunuli ve své věkové identifikaci, budou pravděpodobně na sobě vnímat tyto změny (...), přičemž existuje argument, že je to ona změna v identifikaci, která předchází a způsobuje zvýšené povědomí o těchto změnách, nikoliv naopak.“ [Smith-Blau 1956: 199] Bez ohledu na svůj skutečný věk, lidé, kteří o sobě smýšlejí jako o ne-starých, lépe zvládají objektivní změny stáří, navíc věří, že i okolí je spíše vidí jako ne-staré (ve středním

věku). Jinými slovy, lidé věří, že je druhí vidí jako staré pouze tehdy, pokud tak sami o sobě smýšlejí.

Řada autorů se detailně věnovala atributům věkové identity v různých věkových skupinách a kulturních kontextech, ovšem zjištění se dosud spíše doplňují či vzájemně polemizují, než aby tvořila ucelenou teorii. Cutler [1975] v roce 1972 testoval souvislost mezi sociodemografickými charakteristikami a subjektivním věkem u osob starších padesáti let, ale žádnou významnou asociaci nenašel. Steitz a McClary [1988] ve svém výzkumu, založeném na vzorku mužů ve středních letech, zařadili mezi determinanty subjektivního věku věk chronologický, vzdělání, zdraví, sebeúctu a finanční spokojenost. A právě poslední dvě jmenované položky se ukázaly jako výrazný mediátor mezi chronologickým a subjektivním věkem. Bowling et al. [2005] zjistili, že subjektivní věk je lepším indikátorem respondentova zdraví, psychologických a sociálních charakteristik než věk chronologický. Barrettová [2003] šla ještě dál a zabývala se tím, jak nerovnosti v oblasti zdraví intervenují do věkové identity. Zjistila, že subjektivní vyšší stáří sociálně znevýhodněných osob ve věku 25 až 74 let je možné vysvětlit jejich horším zdravím, zejména horší vyhlídkou na zdraví v budoucnosti, a že rozdíly ve věkové identitě podle vzdělání a subjektivního finančního blahobytu jsou větší u chronologicky starších věkových skupin respondentů. Westerhof a Barrettová [2005] upozorňují na kulturní podmíněnost těchto výsledků. Dle jejich zjištění subjektivní mládí posiluje celkovou subjektivní spokojenost (*well-being*), a to i při kontrole vlivu zdravotního stavu nebo socioekonomického statusu. Při srovnání USA a Německa se ale tato souvislost prokázala pouze v prvním případě. Je vhodné připomenout, že někteří autoři dokonce hovoří o pozitivním vlivu subjektivního věku, resp. subjektivní mladistvosti na naději na dožití [Markides, Pappas 1982]. Nebylo zatím zcela jasně prokázáno, zda je to mladistvější sebepojetí, které má za následek lepší mentální (a fyzický) stav, nebo je mladistvější sebepojetí důsledkem lepšího mentálního zdraví a spokojenosti. Nejspíše se ale jedná o vzájemně se posilující efekty [Palmore 2005].

Věková dominance (jak jsme zmínili výše) nebyla vždy stejně intenzivní v každém sociálním období a každé společnosti, navíc není vždy nezbytnou sociální kategorií konstituující část individuální identity. **Důležitost** či závažnost **věku** (angl. *age salience*) jako jednotky informace v sociální komunikaci není nutně v průběhu životního běhu konstantní. Hypotézou je, že v období mládí a stáří je obecně vyšší než ve středním věku. Ale i v tomto období se věk může stát dominantní charakteristikou např. v situacích, kdy nedisponujeme dostatečným množstvím potřebných informací. Hazan tvrdí, že „připsaná korelace mezi zdatností či způsobilostí a členstvím ve věkové

skupině ztrácí svoji sílu mezi věkem dvacet a padesát let a znovu se objevuje ke konci života, kdy věkové stereotypy znovu hrají zcela zásadní roli v procesu stratifikace“ [Hazan 1994: 62]. Rozdíl v relevanci může přicházet v různých životních stádiích, kdy ostatní součásti identity (gender, rodinný stav) mohou na určitou dobu získávat větší důležitost než věk [Kite, Wagner 2002], a naopak.³⁸ Důležitost věku může variovat také podle typu vztahu. V některých případech, jako jsou formální byrokratické vztahy, stojí věk většinou v popředí, v jiných, např. ve vztazích intimních, má spíše druhotnou důležitost [Hazan 1994]. V empirických výzkumech se můžeme setkat s důležitostí věku jako komplexním ukazatelem vnímaného významu věku pro jedince a jeho okolí.

Stále se zvyšující důraz na věk a jeho „všudypřítomnost“ ve společnosti má i své nezamýšlené důsledky. Jedním z nejvýraznějších je **popření věku** (angl. *age denial*) [Palmore 2005]. Palmore [2005] tvrdí, že v důsledku masového rozšíření věkového popření se dokonce stalo neslušným se lidí zeptat na jejich věk. Popření věku může nabývat celé řady forem. V interpersonálních vztazích se může jednat o zatajování, upravování či lhaní o skutečném věku nebo vytváření alternativních věkových identit. Do tohoto výčtu patří i proaktivní jednání vedené snahou zastřít nastupující biologické změny (tzv. anti-ageing, Botoxový průmysl, hledání elixíru mládí) a symbolické akty, jako je odmítání různých „nálepek“ stáří. Snaha „dělat se mladším“, ať už věkem, vzhledem či jiným způsobem, není ale nutně motivována snahou zřít se chronologického věku. Spíše se jedná o odmítnutí konotací daného věku ve chvíli, kdy jeho matematická hodnota přesáhne určitou sociálně definovanou hranici. Odmítání stáří je nezřídka odmítnutím negativních věkových stereotypů vázaných na tuto kategorii. Jak ilustruje Butler [1975: 14]: „Problémem je, když ten dobrý pocit nazýváme ‚mládím‘ spíše než ‚zdravím‘, a tím jej vážeme spíše na chronologický věk, a ne na fyzickou a mentální pohodu.“

Gilleard a Higgs [2000] hovoří o stále větší fragmentaci stárnutí jako sociálního atributu, o emanaci nových kultur a významů stárnutí, které

³⁸ Oba tyto body ilustruje příklad z článku o novém šéfu farmaceutické firmy Actavis Robertu Wessmanovi. Wessman převzal vedení firmy ve svých 29 letech a za sedm let z firmy o 146 zaměstnancích vytvořil kolos s 11 tisíci zaměstnanci ve 32 zemích a obchodními výnosy 1,4 miliardy euro. Přesto: „Na jeho prvním setkání se zaměstnanci musel pan Wessman odrážet otázky o jeho věku a rodinném stavu dříve, než se ho kdokoliv zeptal na to, jaké jsou jeho plány pro firmu.“ (*The Economist*, 14. 4. 2007, str. 74) Pokud by se Wessman neucházel o tak vysokou pozici (otázka sociálního kontextu), jeho sociodemografické charakteristiky by pravděpodobně nebyly zajímavé, stejně jako kdyby v tu chvíli nebyl tak mladý (otázka jeho pozice v životním cyklu).

vznikají a jsou modelovány principiálně právě jako resistance vůči stáří. Nová skupina tzv. třetího věku dle těchto autorů sice stáří uznává, ale snaží se žít od něho psychicky a fyzicky daleko. Jedním z těchto projevů je i snaha oddělit se od stereotypizovaného stáří 70+ a přiklánět se k příznivěji nahlíženým „mladým starým 55+“. Řada zahraničních empirických studií dochází k výsledkům, že většina respondentů odmítá identitu „starých“ (angl. *elderly*) [Anderson 1967; Riley, Foner, Moore 1968]. Například Berlin Aging Study, která se věnovala lidem ve věku od 70 do 103 let, zjistila, že respondenti se v průměru cítili o 12 let mladší, než byl jejich chronologický věk [Smith, Baltes 1996 in Freund 1997]. Ward 1984 [in Biggs 1993] uvádí, že pouze 20 % Američanů mezi věkem 60 a 69 let se označilo jako „staří“ („*old*“) a ve věku 80 let odmítlo tuto nálepku 33 % osob. Ti se označili za osoby „ve středním věku“ („*middle-aged*“). Také respondenti v nedávném britském výzkumu sice uvedli konsenzuální začátek stáří ve věku 68 let, ale možná paradoxně čím starší byl respondent, tím častěji se označoval jako „ve středním věku“ [Age Concern 2005]. Podobné tendence potvrdily i Vidovičová a Gregorová [2007a] v českém kontextu na vzorku osob ve věku 55–65 let. Navíc prokázaly, že subjektivní věk je významným indikátorem kvality života obecněji, ať byla měřena jako schopnost přizpůsobit se stárnutí, optimismus ve společenském vývoji nebo přímo jako pocit štěstí. Proto lze navrhnout závěr, že mladistvý subjektivní věk lze považovat za indikátor úspěšného stárnutí.³⁹ To je v souladu i se zjištěními zahraničních studií, že subjektivní věk je lepším ukazatelem psychologické i fyzické funkčnosti ve stáří než věk chronologický.

Nejsou však všechny tyto projevy spíše indikátorem snahy o vytvoření jakéhosi „**bezvěkého já**“ (angl. *ageless self*) [Kaufman 1986]? Mezi sociálními gerontology existuje živá debata, zda tato pozice bezvěkého (věku zbaveného) já je výsledkem emancipace od negativních stereotypů stáří, nebo naopak jejich nebezpečným „odpadem“. Andrews [1999] nekompromisně uvádí, že bezvěkost je formou ageismu, protože starým lidem odírá onu zásadní věc, kterou mají pouze oni – věk, a řada gerontologů má tendenci této chiměře podléhat. Jak to vyjádřil Gibson [2000: 774]: „Nyní v půli mezi osmdesátkou a devadesátkou, když budu mluvit sám za sebe, řekl bych, že se necítím ‚mladý v srdci‘ nebo ‚mladý na duchu‘ (cokoliv tyto fráze mohou znamenat). Jsem v pokušení říct, že se cítím ‚bezvěku‘ (...), ale ani to není

³⁹ Koncept úspěšného stárnutí je běžně vnímán jako multidimenzionální, kde hlavními ukazateli jsou: délka života, biologické zdraví, mentální zdraví, kognitivní efektivnost, sociální kompetence a produktivita, osobní kontrola a životní spokojenost [Baltes, Baltes 1990].

úplně přesné. Spíš přiznám, že se v srdci i na duchu cítím ‚starý‘ – a proč bych neměl?“ Bytheway [2000] do diskuse přispívá postojem, že cílem ideje bezvěkosti rozhodně není připravit stáří o jeho „starost“, ale spíše propagace antiageistického, relativistického slovníku: starší lidé (*elderly*), ne staří lidé, pozdější život (*later life*) a vyšší věk (*older age*) místo stáří (*old age*). Cílem není nějaká kosmetická úprava a hledání eufemismů, ale více inkluzivní slovník, který „nerozděluje život do malých soust a populace do kategorií a škatulek“ [Bytheway 2000: 788].

Věkové normy

Každý věk je spojen s jinými rolmi a vztahují se k němu odlišná očekávání (normy). Rileyová [1972] hovoří o věkově podmíněných očekáváních a sankcích. Lashbrook [2002] definuje tento specifický přístup k sociálním normám jako **normy věkové**. Tyto kolekce norem představují pravidla pro chování vázané na určitý věk a stejně jako jiné normy mají tři základní charakteristiky: jsou sdílené, jsou povinné (obsahují implicitní nebo explicitní sdělení „musíš“) a jsou podpořeny pozitivními nebo negativními sankcemi. Věkové normy definují jak chování vhodné věku, tak každodenní činnosti a/nebo časování a následnost významných životních událostí, tj. časování tranzic mezi sociálními rolmi (např. sňatek, rodičovství, důchod i smrt).

Chronologický věk skrze systém těchto norem determinuje vstup, výstup nebo participaci na sociálních rolích jedince v moderních společnostech. Věková kritéria rolí mohou být stanovena jak neformálně (kulturně), tak legislativním kodexem (formálními věkovými normami), přičemž jedna forma nevylučuje (souběžnou) existenci druhé. Vedle pohlaví se věk stal základním a univerzálním základem pro **rozdělování rolí** [Riley, Johnson, Foner, 1972], což je proces determinovaný sociálním prostředím, ustavovaný v procesu socializace. Nejvýrazněji dochází k rozdělování rolí v toku společenských změn, během vyjednávání o alokaci vzácných společenských statků a v extrémních polohách i v průběhu konfliktů. Skrze své působení v rolích slouží věkové normy k ukotvení a strukturaci životů. Společnosti, které by na věkových strukturách vystavěny nebyly, tzn. byly by tzv. **věkově-irelevantní**, Elder [1974 in Chudacoff 1989: 163] dokonce nazývá společnostmi bez kormidla.

Absence jediné konsenzuální teoretické definice věkových norem ústí do rozsáhlých debat nad jejich conceptualizací a měřením. V zásadě však nalezneme tři hlavní směry jejich operacionalizace. Za prvé se o věkových normách hovoří jako o normách odvozených z **norem statistických**, tj. z popisu statistických pravidelností v časování životních událostí a tranzici

ve větších populacích nebo skupinách populace; věková norma je sledována například jako koincidence preferovaného a modálního věku (např. vstupu do manželství) [White 1998]. Za druhé bývají věkové normy chápány jako **optimum, jako kolektivní konsenzus** o tom, co je kdy nejlepší pro jednotlivé tranzice a události, ovšem bez toho, že by byly nutně přítomny pozitivní či negativní sankce. Konsenzus se týká jak všeobecných pravidel, tak jejich aplikace v reálném chování. V tomto případě rezonuje též pojetí kolektivní identity generace, kdy jsou normy určitým sdíleným způsobem chování, pro tu kterou generaci typickým („takhle se to dělo za nás“). Za třetí jsou věkové normy považovány za **předpisy a zákazy** obsahující dimenzi „měl(a) bys“. V tomto pojetí jsou (věkové) normy definovány jako návrhy řešení nebo zákazy týkající se chování, které jsou podporovány všeobecným souhlasem a jsou formovány prostřednictvím rozmanitých mechanismů sociální kontroly [Marini 1984].

Podobně White [1998] shrnuje tři možné úrovně analýzy věkových norem. Na individuální úrovni mohou být normy pozorovány jako individuální morálka, na skupinové úrovni jako sdílená pravidla pro chování a na agregovaném stupni analýzy jsou normy sledovatelné jako modální formy chování, jakým se norma projevuje. V závislosti na úrovni analýzy se může měnit i typ a intenzita pozorovaných sankcí.

Neugartenová, Moore a Lowe [1965] se ve svém pionýrském výzkumu zabývali neformálními (kulturními) věkovými normami, které jsou nepsané a implicitní, a definovali je jako věkově přiměřené (vázané) chování, s nímž jsou spojená určitá očekávání. Výzkum byl založen na jedenáctipoložkové baterii otázek, které se ptaly na nejlepší věk pro tu kterou tranzici (nejlepší čas se oženit) nebo pozici (žena ve středních letech). Následně byl měřen konsenzus ohledně zjištěných věkových intervalů. Autorům bylo později vytýkáno, že se nezaměřili na onu preskriptivní dimenzi a nezabývali se souvisejícími sociálními sankcemi. Nutno dodat, že si jich jsou ve svém textu vědomi a hovoří o sankcích vztažených k fyzickému zdraví „hříšníka“ a škodlivému efektu přestupku na druhé osoby [Neugarten, Moore, Lowe 1965]. Jinde jsou sankce definovány jako různé formy psychologicky zakotvených výčitek svědomí a následný stres, tichý či veřejně prezentovaný nesouhlas (významné sociální) skupiny, omezení přístupu k životním šancím a v případě formálních norem se může jednat také o legislativně stanovené sankce jako pokuty, či dokonce tresty odnětí svobody.

Marini [1984] si naopak vysloužila ostrou kritiku za přílišný důraz na definiční potenciál sankcí spojených s věkovými normami. Podle této autorky se normativnost věkově vztaženého chování zakládá na existenci sociálně definovaných limitů, které umožňují vést distinkci mezi „on time“

a „off time“ (příliš mladý, příliš starý), a na existenci sankcí za „off time“ (zpoždění, urychlení). Je zřejmé, že tyto hranice jsou variabilní v závislosti na pohlaví, věkové kohortě, vzdělání, povolání, rase (etnicitě), sociální skupině a mohou se měnit v průběhu historického času [Lashbrook 2002].

Settersten a Hagestadová [1996, 1996b] se pokusili empiricky uchopit věkové normy na agregované úrovni. Na rozdíl od Neugartenové et al. [1965], kteří sledovali věkové optimum, tyto autoři měřili věkové normy pomocí otázek po existenci či neexistenci věkových hranic (angl. *deadlines*), a implicitně tak zahrnuli příkazové a zákazové „(ne)měl(a) bys“. Ve výzkumu se zaměřili na oblasti rodinného cyklu (osamostatnění se, sňatek, prarodičovství), vzdělávání a pracovního života (vrchol pracovní kariéry, odchod do důchodu). Studie ukázala, že tyto události v názorech respondentů mají své věkové hranice, ale účastníci studie se nedomnívali, že by působily jako systém sociální kontroly a že by byly pevné a neměnné. Závěrem citované studie tak bylo zjištění, že sice existuje kulturně podmíněný časový rozvrh pro určité události a tranzice, a to častěji v oblasti rodiny než v oblasti práce a vzdělávání, ale není striktně normativní, ve smyslu vázaný na závažné sankce, a věkové normy jsou tak jen jednou z možností, které tento rozvrh mohou ovlivňovat [Settersten, Hagestad 1996; 1996b].

Koncept věkových norem zde můžeme shrnout skrze prizma **věkových očekávání**. „Věkově spojená očekávání, podobně jako stereotypy, mohou být nahlížena jako reprezentace hluboce zakořeněného kulturního vědění, které automaticky (tj. bez uvědomění, záměru nebo kontroly) ovlivňuje osobu a její sebepojetí.“ [Freund 1997: 288] Tato očekávání lze také vnímat jako věkově odstupňované struktury příležitostí: určité tranzice jsou propagovány v určitý čas, v určitém bodě životního běhu, protože některé ze zdrojů mohou být snadněji dostupné těm, u nichž daná tranzice proběhne v „pravý čas“. Tímto způsobem jsou věkové normy ve své „měkké“ i formalizované podobě zasazeny jako hlavní milníky strukturace životního běhu.

Pojednáním o věkových normách uzavíráme první teoretickou část našeho textu. Věnovali jsme se v ní především teoretickým konceptům sociologie věku a definováním základních pojmů. V následující kapitole, po metodologickém úvodu, budeme prezentovat výsledky sociologického šetření v populaci České republiky na téma věku a jeho role ve vztazích a strukturách.

5. METODOLOGIE VÝZKUMU „AGEISMUS 2007“

Pro účely ilustrace východisek prezentovaných v teoretické části práce využíváme datový soubor „Ageismus 2007“. Ten částečně replikuje a navazuje na šetření „Ageismus 2003“ (viz níže) a rozšiřuje jej o problematiku věkové ideologie. Výzkumný nástroj byl vytvořen a sběr dat uskutečněn za podpory projektu „Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti pro českou společnost“ (GA ČR 403/06/1647; www.ageismus.cz). Autorem dotazníku je Lucie Vidovičová za přispění týmu projektu, zejména Marie Přidalové, Evy Gregorové a Ladislava Rabušice. Formálně byl výzkumný nástroj kontrolován a formátován zástupci společnosti GfK Praha, s. r. o.

Terénní sběr dat výzkumu „Ageismus 2007“ uskutečnila společnost GfK Praha, s. r. o., na přelomu **května a června 2007** ve dvou vlnách (25. 5.–4. 6. a 1. 6.–11. 6. 2007) formou dotazníkového šetření tváří v tvář v populaci ČR ve věku **18–80 let**. Pro sběr dat v tomto projektu byl použit **stratifikovaný adresní náhodný výběr** (*random address*), který reprezentuje rozložení populace v základním souboru (tj. České republice) a odráží zastoupení z hlediska pohlaví, věku a vzdělání respondentů; regionů (14 krajů) a velikostních kategorií sídel v regionech (5 kategorií). Celkem bylo uskutečněno 1 838 kompletních rozhovorů z celkového počtu 3 870 adres, které byly k dispozici. Z technických důvodů je tato práce založena na datovém souboru o celkovém **N = 1 810**. Nejčastějšími příčinami pro neuskutečněný rozhovor bylo nezpracování z důvodů na straně tazatele (623 případů), nemožnost zastihnout respondenta na dané adrese ani přes opakovanou návštěvu (507 případů), nebo nesprávná adresa (242 případů). V 397 případech došlo k odmítnutí hned při prvním kontaktu, v 250 případech k odmítnutí ze strany cílové osoby, její nepřítomnosti či nemohoucnosti. Pouze v devíti případech byl rozhovor přerušen z důvodu odmítnutí další spolupráce ze strany respondenta (nekompletní rozhovor).⁴⁰ Dle vyjádření tazatelů bylo vyplňování dotazníku s konkrétním respondentem v 18 % případů velmi jednoduché, ve 44 % docela jednoduché, ve 31 % docela náročné a v 8 % případů velmi náročné.

V šetření jsme vedle konceptů vázaných na ideologii věku zjišťovali jak obecné ageistické postoje a stereotypy ohledně stáří a starších lidí, tak vlast-

⁴⁰ Tyto informace vycházejí z dokumentu „Technická zpráva k výzkumu „Ageismus 2007“, vypracovaného společností GfK Praha, s. r. o.

ní zkušenost respondenta s věkově specifickým chováním vůči jeho osobě. Jelikož tato zkušenost byla měřena přímou otázkou, zachycuje pouze takové jednání, které bylo jako diferenční respondentem rozeznáno, reflektováno a zároveň pro účely empirického šetření přiznáno.

Není-li výslovně uvedeno jinak, všechna prezentovaná data v následujícím textu pocházejí z vlastních výpočtů z datového souboru Ageismus 2007 a všechny citované koeficienty asociace a korelace jsou na hladině významnosti $p < 0,001$.⁴¹

Pro účely testování pracovních hypotéz jsme standardně sledovali vliv těchto nezávislých proměnných: věk a pohlaví respondenta, vzdělání (šestibodová škála), čistý měsíční příjem domácnosti (devět kategorií odpovědí), velikost obce (šestibodová škála), subjektivní chudobu (škála od 1 chudý do 10 bohatý) a subjektivní pocitový věk (na kolik let se respondent cítí). Dále jsme sledovali zajímavé vztahy s vytvořenými indexy, které postupně v textu představujeme. Mezi nejvýznamnější patří škála úspěšného stárnutí – PGCM, multidimenzionální věková identita (subjektivní věk v různých polohách), osobní důležitost věku („age salience“), škála věkové segregace (podpora tvrzení o vhodnosti oddělování nesetkávání věkových skupin) a index akceptace věkových bariér.

Sběr dat pro první cílený výzkum věkové diskriminace a ageismu v ČR pod názvem „Ageismus 2003“ provedla společnost Universitas v rámci šetření Aktér 2003 (formou samostatného vsunutého modulu otázek) mezi 15. 11. a 15. 12. 2003 rozhovorem tváří v tvář. Výběr respondentů byl více-
stupňový, kvótní. Po prvním kroku, zahrnujícím výběr obcí dle struktury kraje, byly zohledněny kvóty pro pohlaví, věk, vzdělání a ekonomickou aktivitu. Dotazování bylo provedeno u 1 584 respondentů ve věku 15 až 83 let. Osoby mladší 18 let představují necelá 4 % souboru, osoby starší šedesáti let jsou v souboru zastoupeny deseti procenty. Autory dotazníku jsou Lucie Vidovičová a Ladislav Rabušic. Podrobné informace o šetření a přehled výsledků uvádíme ve výzkumné zprávě „Věková diskriminace – ageismus: úvod do teorie a výskyt diskriminačních přístupů ve vybraných oblastech s důrazem na pracovní trh“ [Vidovičová 2005a].

⁴¹ Pro vyjádření statistických vztahů využíváme koeficientů Phi (ϕ) pro nominální proměnné se dvěma variantami; Eta (ϵ) pro vztahy mezi nominálními a kardinálními proměnnými, Gamma (γ) pro ordinální proměnné, Pearsonovo r (r) pro vyjádření vztahů lineární korelace kardinálních proměnných a Crobnachovo Alpha (α) pro test vnitřní konzistence indexů. Kromě několika odůvodněných výjimek nepublikujeme vztahy založené na koeficientech asociace a korelace nižších než 0,15 a vztahy statisticky nesignifikanční. K problematice statistické významnosti aktuálně viz Soukup a Rabušic [2007]. Všechny míry byly počítány pomocí programu SPSS 14.0.

Vzhledem k odlišným metodám konstrukce vzorku v roce 2003 a 2007 nejsou tyto dva výzkumy beze zbytku srovnatelné. Přestože v roce 2003 bylo cílem vytvořit co možná nejpřesvědčivější obraz české populace starší 15 let, nejstarší věkové skupiny jsou v tomto výběru podrepresentovány. Ke srovnání mezi těmito dvěma soubory proto přistupujeme pouze tam, kde se domníváme, že rozdíly mohou být způsobeny významnými a logicky vysvětlitelnými posuny ve vnímání zjišťovaných fenoménů v populaci, přičemž zkreslení, plynoucí z nestejné metody výběru, velikosti a rozpětí vzorku, nejsme schopni nikdy zcela vyloučit.

Tabulka 2. Charakteristika výběrového souboru „Ageismus 2007“ (v %)

Věkové skupiny	
18–24	10,9
25–29	6,5
30–34	6,0
35–39	7,5
40–44	7,7
45–49	8,0
50–54	10,5
55–59	11,0
60–64	9,7
65–69	8,6
70–74	5,8
75–80	7,8
Pohlaví	
muž	40,2
žena	59,8
Rodinný stav	
svobodná/ý	19,6
vdaná/ ženatý	55,1
rozvedená/ý	12,6
vdova/ vdovec	12,8
Nejvyšší ukončené vzdělání	
základní (i neukončené)	12,3
vyučen, střední bez maturity	40,2
úplné střední s maturitou	34,5
vyšší odborné vzdělání	4,2
vysokoškolské bakalářské vzdělání	1,6
vysokoškolské magisterské vzdělání	7,2

Ekonomické postavení	
student/ka	7,0
zaměstnanec	45,9
podnikatel, OSVČ, živnostník	5,8
starobní důchodce	30,6
invalidní důchodce	3,4
nezaměstnaný	3,8
v domácnosti, na MD	3,4
Velikost obce	
obec do 2000 obyvatel	22,2
obec s 2000 – 4999 obyvateli	11,9
město s 5000 – 19 999 obyvateli	17,6
město s 20 000 – 99 999 obyvateli	25,0
město se 100 000 – 300 000 obyvateli	6,2
veľkoměsto nad 300 000 obyvatel	17,1

V teoretické části jsme si představili tři základní koncepty – ideologii věku, ageismus a věkovou diskriminaci. V následující části práce se budeme zabývat jejich operacionalizací, hledáním empirické evidence, zkoumáním prevalence a popisu jejich širších individuálních a sociálních kontextů. První oddíl věnujeme otázkám konceptualizace věku, věkovým normám a postojům vůči jeho roli ve společnosti. Postoje ke stárání a stárnutí, kterým je věnován druhý oddíl empirické části práce, lze měřit různě, my jsme se přiklonili k **tripartitnímu modelu** měření postojů skrze následující komponenty: **afektivní** (pocity), **kognitivní** (přesvědčení nebo stereotypy) a **behaviorální** (chování nebo intence k chování) [Kite, Wagner 2002; Eglit 2004]. Ageismus a ageistické postoje prezentujeme ve vybraných oblastech jako vzájemnou kombinaci těchto tří komponent, kde každá může mít negativní i pozitivní stránku [Palmore 1999]. Na empirických datech ilustrujeme pocity a postoje, které respondenti mají kvůli určitému stárání a věku svému, stárání nějaké osoby/osob; stereotypy, které respondenti mají jen kvůli tomu, že určitá osoba má takový věk nebo náleží k takové generaci (kohortě), a do třetice zážitků a prožitků věkově diferencovaného chování v různých oblastech sociálního života. **V našem přístupu chápeme první komponentu jako projev aplikace věkové ideologie, druhou komponentu jako projev ageismu a třetí jako věkovou diskriminaci (diferenciaci).**

6. SOCIÁLNÍ ROLE VĚKU

6.1 Důležitost věku

Koncept důležitosti věku (angl. *age salience*) odkazuje k fenoménu vnímané relevance chronologického věku pro sebe sama a ostatní osoby v různých sociálních kontextech [Kruse, Schmitt 2006]. Abychom mohli změřit individuální význam věku pro respondenta, využili jsme několika položek Kruse a Schmitta [2006] uvedených v tabulce 3.

Tabulka 3. Důležitost věku v sociálních interakcích (v %)

	(rozhodně) souhlasím	(rozhodně) nesouhlasím
Když mám někomu popsat svého přítele nebo známého, vždycky zmíním, kolik mu je let.	41	59
Myslím si, že je užitečné vědět o lidech, kolik jim je let.	50	50
Věk člověka mi napoví, jaký výkon mám od něj očekávat.	49	51

V našem souboru jsou podíly souhlasu a nesouhlasu s nabídnutými položkami vzácně vyvážené. Z položek jsme vytvořili sumační index, který nazýváme index subjektivní věkové důležitosti (Cronbachovo $\alpha = 0,74$; $N = 1974$). Jeho rozložení nevariuje ani dle standardně sledovaných socio-demografických charakteristik (včetně věku nebo pohlaví respondenta), ani dle konstruovaných indexů, kde jsme očekávali silnou logickou souvislost (např. index akceptace věkových bariér). Takový výsledek vyjadřuje jakousi téměř univerzálnost zájmu o věk, přinejmenším tedy u poloviny české populace starší 18 let. Index je ovšem asociován s dalšími mírami věkové důležitosti, které si detailněji představíme v následujícím odstavci. Zde jen předešleme, že lidé s nízkou měrou věkové důležitosti uvádějí i v ostatních ukazatelech, že se o věk lidí nezajímají (nesnaží se ho nijak odhadovat), říkají, že se ani nedostávají do situací, kdy by museli někomu věk odhadovat, a nikdy také nežadají ostatní, aby odhadli věk oni jim.

Jak moc nám v sociálních interakcích na věku záleží, jsme nahlíželi také skrze další ukazatele. Například tři procenta respondentů se často ptají ostat-

ních lidí, aby odhadli, kolik je jim let, 24 % se takto ptá zřídka a 73 % nikdy. Ať už častěji nebo jen zřídka, jsou to více ženy než muži, kdo si nechávají svůj věk odhadovat. Často si svůj věk nechávají odhadovat lidé s nižším průměrným subjektivním věkem a lidé se subjektivně mladistvějším věkovým profilem. Jak jsme již naznačili v předchozím odstavci, mají tyto lidé také vyšší index subjektivní věkové důležitosti ($\gamma = 0,27$) a častěji hovoří o tom, že zažili věkově diferencované chování (a to zejména negativní), i když v tomto případě jsou koeficienty asociace relativně slabé (kontingenční koef. = 0,12).

Jak naopak odhadujeme věk lidem ve svém okolí? Zde se jedná o genderově specifickou zkušenost (tabulka 4.). Zatímco ženám se spíše snažíme říkat o něco nižší věk, než na kolik je odhadneme, u mužů jsou tyto zdvořilostní praktiky aplikovány méně často. Mužům se spíše snažíme odpovědět co nejpřesnějším odhadem. Překvapující je poměrně vysoký podíl osob (20 %), které se zatím do takové situace nedostaly, a o něco menší podíl těch osob, které se z podobné situace snaží „nějak vymluvit“. Minimální podíly respondentů, kteří v takových situacích věk spíše „přidávají“, podporuje intuitivní hypotézu, že je to považováno za nevhodné, či dokonce neslušné. V takové situaci existuje (oprávněná?) obava, že člověk, kterému je věk odhadován, se může cítit vyšším odhadnutým věkem dotčen. Zvláště je to patrné, když muži odhadují věk ženám – snaží se odhadovat nižší věk, kdežto ženy si dovolí být vůči druhým ženám upřímnější. O něco vyšší je podíl mužů, kteří nikdy neodhadovali věk jiným mužům, než podíl žen, které nikdy nemusely odhadovat věk druhé ženě, pro ženy je tedy taková situace obvyklejší.

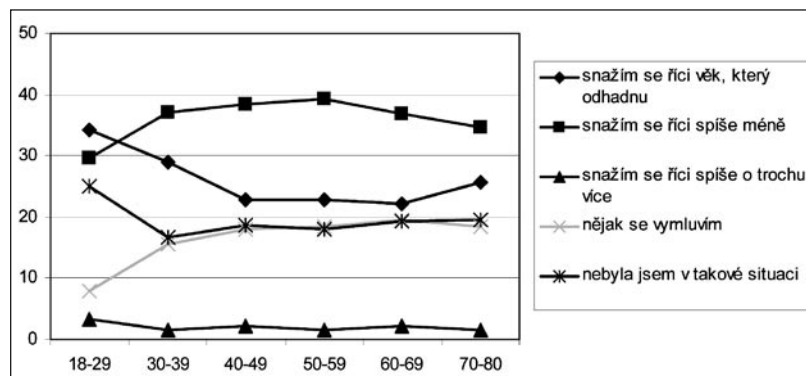
Tabulka 4. Jak odpovídáme ženám a mužům, pokud máme odhadnout jejich věk (v %)

	ženám	mužům	ženám		mužům	
			muži	ženy	muži	ženy
Snažím se říci věk, který odhadnu.	26	41	19	30	44	40
Snažím se říci spíše méně.	36	20	40	34	17	23
Snažím se říci spíše o trochu více.	2	4	2	2	4	4
Nějak se vymluvím.	16	13	16	17	10	15
Nebyl(a) jsem v takové situaci.	20	21	23	17	26	18

V grafu 3. uvádíme přehled strategií věkového odhadu věku žen dle věku respondenta. Zajímavý je graf tím, že naznačuje tendenci k větší upřímnosti

u mladších respondentů a zvyšující se snahu „nějak se vymluvit“ s rostoucím věkem respondenta.

Graf 3. Strategie odhadu věku v případě, že se zeptá žena (dle věku respondenta v %)

Není rozdíl pouze v tom, zda se na věk ptáme, ale také jakým způsobem a jaké při tom volíme strategie. Pokud nás zajímá věk člověka, s nímž jsme se teprve seznámili, nejčastějším způsobem, jak to zjistit, je přímý dotaz. Ten volí 41 % respondentů, 20 % se zeptá někoho jiného, kdo by tuto informaci mohl mít, 13 % se snaží věk odhadnout podle věku dětí dané osoby a 5 % raději nahlédne do nějakého dokumentu či jiného zdroje. Dvacet jedna procent respondentů v odpovědi na tuto otázku zopakovalo, že se o věk druhých lidí nikdy nezajímá. Mezi nimi jsou o něco častěji muži, ženy naopak častěji využívají odhadu dle věku dětí či informací od druhých osob. S věkem respondenta klesá ochota ptát se přímo a roste „nezájem“ o věk.

Zdá se, že v sociálních interakcích není věk lhostejný. Není jedno, jakým věkem druhé titulujeme (a nám není jedno, kolik nám lidé „tipují“), a ani není pro všechny úplně jednoduché prostě přijít a zeptat se. Přestože byl přímý dotaz strategií nejčastěji volenou mezi nabízenými variantami, lze tyto výsledky interpretovat i tak, že téměř 60 % respondentů, tedy nadpoloviční většina, hledá nějaké nepřímé, zprostředkované způsoby, jak svůj zájem uspokojit. A jak jsme uvedli již v teoretickém úvodu, Palmore [2005] tento fakt považuje za důkaz působení silného vlivu věkového popření.

Nebylo by od věci se této problematice věnovat v některém z dalších šetření hlouběji a analyzovat, jak se tyto strategie mění v různých kontextech (oficiální/neformální styk) a situacích (vztahy podřízenosti/nadřízenosti apod.)

a jaké hodnotové motivace jsou v pozadí. Máme k dispozici pouze předběžné výsledky kvalitativní studie „Artikulace věku“ [Vidovičová 2007], která ukazuje barvitě ilustrace různých forem vyjednávání při „věkových rozhovorech“ a hodnotové konotace spojené s vyšším než skutečným (= urážka) a nižším než skutečným (= lichotka) odhadem věku. Jednu z takových ukávek lícitace věkového odhadu zde reprodukuje: „Tazatelka (čte otázku): Vypadám jako bych měl... (kolik let, pozn. LV.) Co si myslíte? FILIP: Hm, řekněte vy, schválně. Tazatelka: Já nevím! FILIP: No tak znáte takhle lidi, děláte s nima nějaký otázky, tak zhruba. Já se neurazím, ale to potřebuju, já nemůžu sám vědět přece. Tazatelka: Tak já nevím, já říkám těch... FILIP: Čtyřicet? Tazatelka: Tak těch čtyřicet tři. FILIP: Dobře, tak napíšem čtyřicet tři, dobře. Protože já chcu vědět zase, jak lidi vidijou mě, jo.“ (Filip, 47 let, 327: 335)

6.2 Narozeniny jako novodobý rituál přechodu

Specifickým případem zájmu o věk jsou narozeniny a s nimi spojené rituály oslav, které jsou zvláštní kombinací zvýznamňování věku jako individuální charakteristiky a jejího uvádění do sociálního kontextu. Je to právě čas narozenin, kdy je obvykle naše zkušenost s věkem, respektive jeho uvědomění, nejvíce bezprostřední [Bytheway 1995; 2005b]. Řada osob prožívá narozeninové oslavy jako příjemný čas veselí strávený s přáteli či v rodinném kruhu, jako zvláštní společenskou událost. Neplatí to však univerzálně. Betty Friedan [1993: xiii] zapsala: „Když mi mí přátelé připravili narozeninový večírek jako překvapení, mohla bych je zabít všechny. Jejich připitky mi zněly nepřátelsky, s tím jak trvali na tom, abych veřejně uznala, že jsem došla k šedesátce, jak mne tím vystrnadňovali ze života, jak se zdálo, mimo soutěž. Profesně, politicky, mě jako osobu, sexuálně. A distancovali ode mne svá padesáti, čtyřiceti, třicetiletá já.“

Jak je na tom s oblibou narozenin jako novodobých rituálů přechodu česká populace, jsme se snažili popsat v odpovědích na otázku: „Některí lidé slaví své narozeniny velmi rádi, naproti tomu jiní lidé by raději všechny narozeninové oslavy zrušili. Když odhlédnete od případných starostí s přípravou oslavy, jak rád(a) obvykle slavíte své narozeniny vy?“ (tabulka 5.).

Většina respondentů své narozeniny slaví ráda (62 %), 14 % je slaví nerado, 21 % nemá vyhraněný postoj a 4 % souboru neslaví narozeniny vůbec. Zatímco mezi muži a ženami není v oblibě oslav téměř žádný rozdíl, věk oslavence hraje významnou roli ($\gamma = 0,41$). Oslavy jsou ve větší míře v oblibě u nejmladších respondentů, kdežto čtyřikrát více starších než mladších

Tabulka 5. Obliba oslavy vlastních narozenin dle pohlaví a věku respondenta (v %)

	celkem	pohlaví		věk		
		muži	ženy	18–29	30–59	60–80
Velmi rád(a)	26	26	26	54	24	13
Docela rád(a)	36	37	35	31	39	34
Ani rád(a), ani nerad(a)	21	22	20	10	21	25
Docela nerad(a)	9	7	9	3	8	12
Velmi nerad(a)	5	4	6	2	5	8
Narozeniny vůbec neslavím.	4	3	4	1	3	7

respondentů slaví nerado, a dokonce sedmkrát více seniorů než juniorů narozeniny neslaví vůbec. Subjektivně bohatší mají oslavy více v oblíbě než subjektivně chudí ($\varepsilon = 0,17$), a to i v případě, že kontrolujeme vliv věku. Vliv chronologického věku respondenta je ovšem natolik výrazný, že vstupuje do všech ostatních testovaných a nalezených vztahů, které zeslabuje nebo eliminuje (např. asociace s indexem věkové identity, koncepty subjektivního věku, indexem věkové důležitosti, rodinným příjmem). Pokud však soubor rozdělíme na tři věkové kohorty, zjistíme zajímavou souvislost mezi oblíbou oslav narozenin a škálou PGCM – akceptací stárnutí. Již ve střední kohortě (30–59 let), ale zejména v kohortě nejstarší (60–80 let) můžeme dokumentovat závislost ($\gamma = -0,21$; resp. $-0,23$) mezi nevolí slavit narozeniny a pesimismem ve zvládání životních změn a stáří. Jinými slovy, obtíže v přizpůsobení se stárnutí se mohou projevit jako odmítání veřejných rituálů významňující postup času a podtrhující jeho nezastavitelnost. Bylo by zajímavé, kdybychom měli možnost potvrdit náš předpoklad, že se jedná o nevoli, která se vyvíjí v průběhu individuálního života, a podrobit detailní analýze psycho-sociální vlivy, které se na takovém odmítání a popírání věku podílí.

6.3 Subjektivní věk – tři pohledy

Chronologický věk je řadou autorů z oblasti teorie a výzkumu stárnutí odzuzován jako nedostatečný indikátor věkové identity. Jak naznačila nevole z oslav narozenin, řada lidí může mít tendenci svoji chronologickou identitu zlehčovat, skrývat, či s ní manipulovat a odmítat ji jako neadekvátní. Tito autoři proto navrhuji, že subjektivní věk může být pro individuální i sociální identitu jedince mnohem závažnějším a lépe vysvětlujícím konceptem.

V teoretické části jsme představili několik empirických studií, jež se snažily zachytit význam subjektivního věku (tedy chronologické sebeidentifikace) a hlavní okolnosti, které jej ovlivňují nebo které naopak ovlivňuje on. Je nutné podotknout, že subjektivní věk bývá v různých studiích operacionalizován různě. Zjištěné rozdíly v řadě studií tak mohou být do značné míry vysvětleny právě metodologickými a/nebo kulturně-kontextuálními podmínkami, které hrají ve zkoumání subjektivního věku významnou roli. Obvykle se jedná o jednu z kombinací následujících typů přístupů:

- jednoduchý, jednodimenzionální vs. multidimenzionální, profilový (v indexu);
- číslovka (matematicky) vs. slovní opis (věkové kategorie);
- v jednotkách vs. v dekadách;
- individuální (izolovaný) vs. komparativní k ostatním (mladší než...);
- osobní (můj pohled) vs. interpersonální (jak mne vidí ostatní).

V následujících kapitolách se věnujeme třem základním pojetím subjektivního věku. V první podkapitole hovoříme o subjektivní věkové identitě, která vyjadřuje individuální věk nepřímou, a to jako zasazení do sociálně konstruovaných kategorií. Ve druhé podkapitole zavádíme pojem věkový profil, který vystihuje jedincův věk ve vztahu k jeho vlastní chronologické kohortě. Měříme jej jako multidimenzionální. Do třetice se zabýváme jednoduchým ukazatelem subjektivního věku – chronologickým věkem pocitovým.

Naše zkoumání subjektivního věku bylo inspirováno především koncepty sociálního věku Birrena [1959] a Roseho [1980] a konceptem tzv. osobního věku (angl. *personal age*) Kastenbauma et al. [1980]. Sociální věk konceptualizoval Birren [1959 in Rose 1980: 56] v pojmech adekvátní performance sociální role. Rose [1980] tento přístup kritizuje jako příliš úzký a sám definuje sociální věk jako součet atributů životního stylu v různých bodech životního cyklu, tedy jako speciální případ širšího konceptu věku funkcionálního. Tyto definice implicitně předpokládají existenci životního stylu typického pro daný věk. Pokud je například životní styl určitého jedince podobný životnímu stylu typickému pro starší jedince, jeho či její sociální věk bude vyšší než věk chronologický. Chronologický věk je v tomto přístupu považován v nejlepším případě za aproximaci funkcionálního věku na individuální úrovni. Kastenbaum et al. [1980] v pojmu „osobního věku“ tyto koncepty rozvádí a odkazuje k jedincovu sebehodnocení vlastního věkového statusu (jak starý si připadá). Zatímco „osobní“ věk, tvrdí Kastenbaum et al. [1980], by měl být konstruktem čistě subjektivním, sociální věk je statistickou manipulací a snaží se o kombinaci subjektivních a „objektivních“ dat. Sociální věk je založen na předdefinovaných kategoriích pro hodnocení, kdežto personální (osobní) věk ponechává na hodnotiteli, co považuje pro

svůj subjektivní věk za důležité. Rozdíl je také možné popsat, jak uvádí Kastenbaum et al., tím, že: „Sociální věk by bylo možné pochopit jako ‚sociologický věk‘ a inter/personální věk jako věk ‚fenomenologický‘ nebo inter-subjektivní.“ [1980: 75, uvozovky původní] Abychom tuto debatu přiblížili kontextu našeho textu, sociální věk jsme operacionalizovali jako sociální věkovou identitu a Kastenbaumův osobní věk označujeme jako subjektivní věkový profil. Empiricky tyto pojmy rozvedeme v následujících odstavcích.

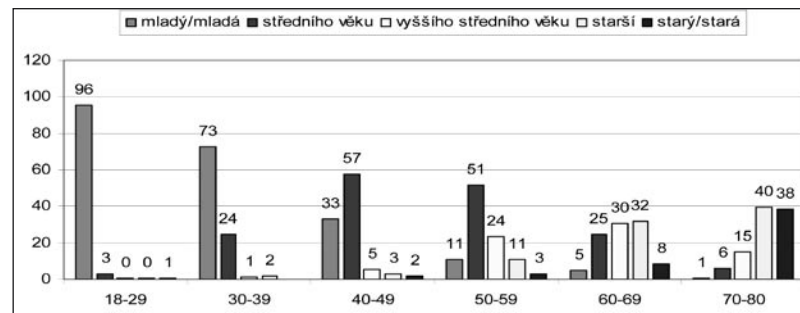
Subjektivní věková identifikace

Subjektivní věková identita odkazuje k respondentově sebeznačení se do sociálních skupin charakterizovaných jako kvaziordinární stupně. Tyto stupně jsou sice do značné míry věkově definované (viz kap. Chronologické hranice životního cyklu), ale tyto definice nejsou striktní a na kontextu nezávislé. V různých studiích jsme se setkali s různým počtem těchto stupňů,⁴² v našem výzkumu jsme respondentům nabídli pět variant odpovědí: *mladý/mladá*; *středního věku*; *vyššího středního věku*; *starší* a *starý/stará*. Informace, že 35% souboru se identifikovalo jako *mladí*, 29% jako ve *středním* věku, 14% jako *vyššího středního* věku, stejný podíl jako *starší* a zbývajících 8% jako *starý*, nám mnoho o skutečné věkové identitě respondentů neřekne. Subjektivní věková identita je totiž konceptem relativně pevně vázaným na chronologický věk respondenta ($\gamma = 0,84$), jak to ostatně ukazuje graf 4.

Zatímco do věku třiceti let se de facto unisono respondenti identifikují jako „mladí“, v následující věkové dekádě se již významný podíl (24%) identifikuje jako „středního věku“. Tato „nálepka“ dominuje následujícím dvěma dekádám až do věku 60 let, kdy se poprvé významněji představují označení „vyšší střední věk“ a „starší“. I v poslední sledované věkové skupině představuje kategorie „starý/stará“ pouze necelých 40%, což je samozřejmě v kontrastu s běžně užívanou statistickou definicí stáří v 60, resp. 65 letech (viz též kap. Definice stáří).

⁴² Vidovičová a Gregorová [2007a] srovnávaly věkovou identitu u respondentů ve věku 55–65 let v letech 1999 a 2006. V roce 1999 však aplikovaly pouze čtyřbodovou škálu (mladý, střední, vyšší střední a starý), zatímco v roce 2006 škálu pětibodovou (mladý, střední, vyšší střední, starší a starý). Autorky ukazují, že podíl respondentů v prvních dvou kategoriích byl v obou sledovaných letech konstantní, ale zavedením nové přechodové kategorie „starší“ došlo v pozdějším výzkumu k subtilnějšímu rozložení mezi kategoriemi. V roce 1999 se 59% respondentů identifikovalo jako „vyšší střední věk“ a 16% jako „starší“. V roce 2006 bylo rozložení následující: vyšší střední 37%, starší 29% a starý pouze 4%.

Graf 4. „Bez ohledu na váš věk, řekl(a) byste, že se cítíte jako...?“

Oproti možnému očekávání se neprojevuje vliv pohlaví, a to ani v kombinaci s věkem respondenta. Lidé vzdělanější, subjektivně bohatší se častěji řadí mezi mladší, a to i pokud držíme vliv věku konstantní. To neplatí pro souvislosti s rodinným příjmem, blízkostí osoby pod 30 let nebo subjektivním věkem ($\gamma = 0,85$), jež se při kontrole vlivu věku zcela ztrácejí. Subjektivní věkovou identitu lze považovat za koncept blízký indexu komparativního věkového profilu ($r = 0,31$), který si představíme v příští kapitole.

Smith-Blauová [1956] vytvořila několik hypotéz týkajících se subjektivní věkové identifikace ve vyšším věku, které můžeme, stejně jako tato autorka, testovat na datech podsouboru respondentů starších 60 let ($N = 578$): (H1) osoby, které se cítí mladší (ve středním věku), méně vnímají objektivní změny provázející stárnutí a vyšší věk; (H2) osoby, které se považují za staré, věří, že je takto vnímá i jejich okolí; (H3) významné změny v sociálním statusu – důchod a ovdovění – způsobují změnu ve věkové identifikaci.⁴³

I v našem souboru skutečně vychází silná závislost mezi věkovou identifikací a škálou zvládání stáří (PGCM) ($\epsilon = 0,41$), kterou navrhuje první hypotéza (H1).⁴⁴ Existuje sice korelace i mezi věkem chronologickým a škálou PGCM ($r = -0,18$), ta ale mizí, pokud kontrolujeme vliv věkové identifikace ($r = -0,05$; $p < 0,3$). Pokud postup obrátíme, zjišťujeme, že vztah mezi věkovou identifikací a škálou PGCM, pokud držíme věk konstantní, se sice

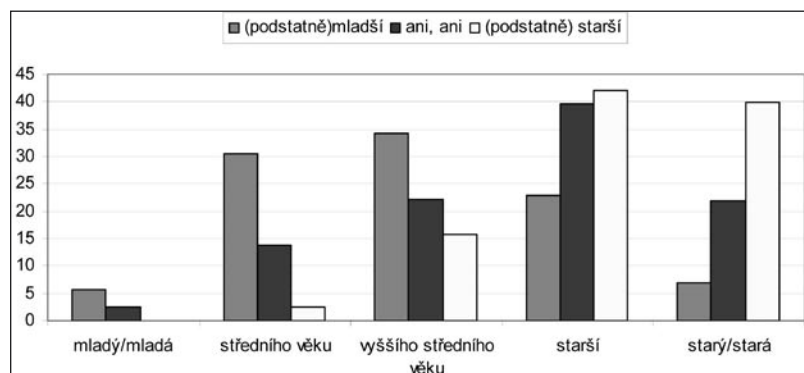
⁴³ Smith-Blauová [1956] dodává ještě další hypotézu, ve které rozpracovává úlohu zakotvení v sociálních a vrstevnických skupinách jako významný faktor pro věkovou identifikaci. Tuto hypotézu však v našich datech nemůžeme testovat, a proto ji v textu vynecháváme.

⁴⁴ Smith-Blauová [1956] nepoužila škálu PGCM, ale jednoduchou otázku na objem změn vnímaných s vyšším věkem. Škála PGCM dle našeho názoru toto vystihuje adekvátním způsobem.

o něco zmenší, ale zůstává statisticky signifikantní. To dle Smith-Blauové [1956] dokazuje, že „zatímco objektivní změny označují proces stárnutí, změna (posun) ve věkové identifikaci (ze *středního věku do stáří, pozn. LV*) je zcela zásadní proměnou pro jejich vnímání“ [Smith-Blau 1956: 199].

K ověření druhé hypotézy (H2) musíme postup Smith-Blauové [1956] lehce alternovat. Protože nemáme data, která by odpovídala na otázku, jestli si respondent myslí, že ho jeho nejbližší vidí jako starého, použijeme položku věkového profilu: „*Myslím si, že na první pohled vypadám jako lidé starší/vrstevníci/mladší.*“ Graf 5. hypotézu (H2) potvrzuje: lidé, kteří se identifikují jako starší a staří, častěji věří, že na první pohled tak také vypadají ($\gamma = 0,50$). V tomto případě bohužel nemůžeme statisticky potvrdit, že je věková identifikace významnějším faktorem než věk chronologický, protože položky věkového profilu jsou komparativními položkami v rámci vlastní vrstevnické skupiny, a jsou tak na chronologickém věku nezávislé.

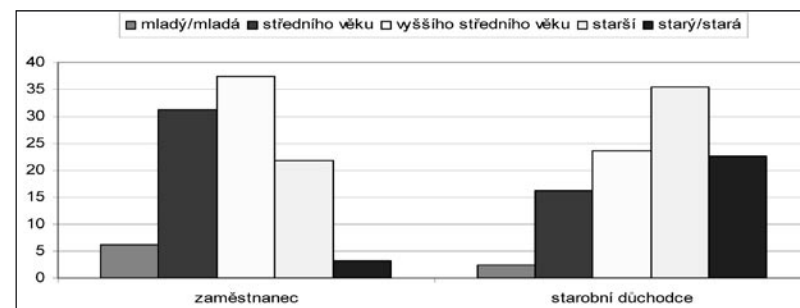
Graf 5. Jak respondent věří, že vypadá na první pohled dle věkové identifikace respondenta (podsoubor 60–80 let; sloupcová %)

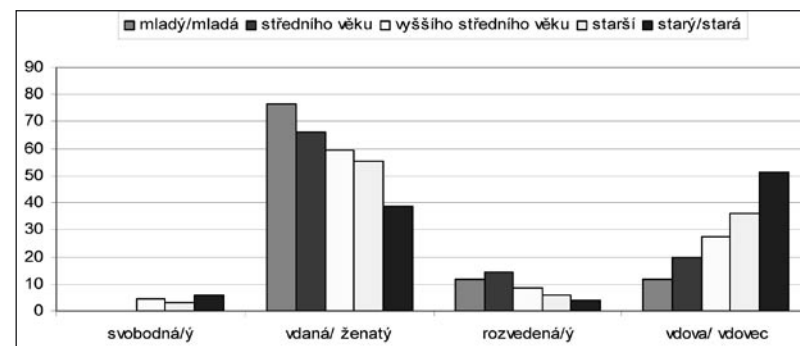
Poslední hypotéza (H3) hovořila o vztahu dvou nejvýznamnějších rolových tranzicí vyššího věku – odchodu do důchodu a ovdovění. Smith-Blauová [1956] se ve své argumentaci odvolává i na námi citovaný esej Parsonse [1942], který si všimá, že zatímco v dřívějších fázích životního cyklu jsou jedny role obvykle nahrazovány rolami jinými, za tranzicí do důchodu a vdovství (vdovectví) obvykle žádná sociálně adekvátní kompenzační role nečeká. Smith-Blauová [1956] proto odvozuje, že to mohou být právě tyto tranzice, které změnu ve věkové sebeidentifikaci způsobují. Pokud navíc vezmeme v úvahu závěry hypotézy H2, ve kterých se zrcadlí principy

sociální konstrukce reality a sebenaplňujícího se proroctví, lze předpokládat, že tyto tranzice jsou určitou startovací ingrediencí stáří. Stáří nastupuje nejen jako přímý důsledek těchto událostí, ale i zprostředkovaně přes vliv, jaký mají na sebehodnocení a věkovou identitu jedince. Citovaná autorka ve svých analýzách ještě dále rozlišuje, že zatímco je důchod čistě sociálně navozenou událostí, vdovectví je událostí spíše „přirozenou“ a jako takové nemá tak silný dopad na sociální definici stáří, jako má starobní důchod. Předepisujeme, že našimi respondenty byl důchod zvolen jako pátá a osamělост jako devátá nejvýraznější charakteristika starého člověka z patnácti sledovaných. Následující grafy 6. a 7. srovnávají sociální věkovou identitu respondentů ve věku 60–80 let dle jejich ekonomické aktivity a rodinného stavu.

Graf 6. Věková identifikace dle vybraných kategorií ekonomické aktivity (podsoubor 60–80 let, sloupcová %)

Graf 7. Věková identifikace dle rodinného stavu respondenta; podsoubor 60–80 let (sloup. %)

Jak předpokládala hypotéza (H3), zaměstnanci mají mladší věkovou identitu než starobní důchodci, a osoby žijící v manželství dokonce velmi výrazněji tíhnou k mladší identitě než osoby ovdovělé, a platí to pro obě pohlaví. Podobnou roli hraje již i pouhá přítomnost partnera. Ti, jež mají ve věkové skupině 60–80 let partnera, a je jedno, zda s ním koha-bitují či nikoliv, se častěji řadí k mladším skupinám než respondenti bez partnera.

Všechny sledované hypotézy potvrdily význam věkové identifikace pro sociální koncepci stáří jedince. Přestože stáří je více než jen pouhý stav myslí, zdá se jím být výrazně determinováno. Dále proto rozvedeme koncept subjektivního věku v následujících odstavcích.

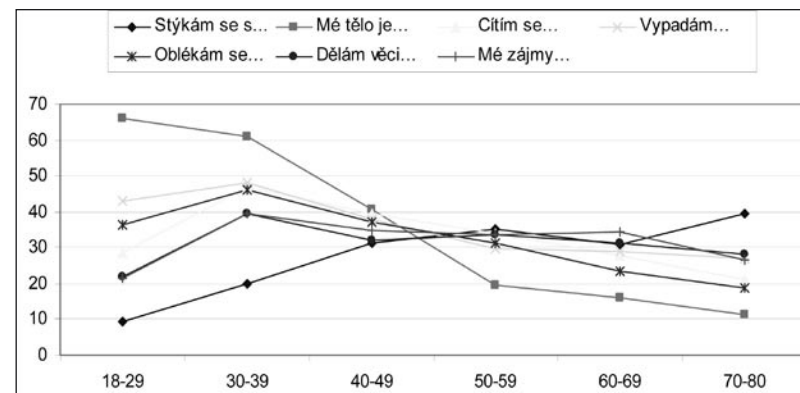
Subjektivní věkový profil

Pro měření subjektivního věkového profilu jsme použili adaptovanou baterii Kastenbauma et al. [1980] a jejich operacionalizace psychologické, biologické, sociální a kognitivní dimenze věkového profilu: „*feel age*“ (cítím se jako...), „*look age*“ (vypadám jako...); „*do age*“ (dělám věci jako...); „*interests age*“ (mám zájmy jako...), „*dress age*“ (oblékám se jako...). V našem výzkumu jsme tyto položky doplnili o „*socializing age*“ (trávím čas s lidmi...) a „*body age*“ (mé tělo je na můj věk...). Otázky v dotazníku byly kladeny formou vět k doplnění s pěti (v případě socializační položky šesti) adekvátně formulovanými variantami odpovědí: „Většinu času se cítím jako lidé...“: *podstatně starší, než jsem já; o něco starší, než jsem já; ani starší, ani mladší; o něco mladší, než jsem já; podstatně mladší*. Nabídkou takto formulovaných variant jsme tuto míru definovali jako věkový profil komparativní, neboť pracuje s kohortní příslušností respondenta jako základním referenčním bodem. Graf 8. ukazuje podíl součtu variant „podstatně mladší“ a „o něco mladší“, tedy obecně „mladistvost“ v jednotlivých položkách věkového profilu.

Některé výzkumy naznačují, že po sobě jdoucí věkové identity reflektují měnící se prioritní faktory, na kterých je sebepojetí vystavěno. Nejmladší respondenti se nejvíce stylizují do mladších, než jsou sami v tom, jak mladé mají tělo, jak vypadají a jak se oblékají. Nejstarší skupina respondentů se naopak nejmladistvěji cítí v tom, s kým se stýká, jaké věci dělá, jaké má zájmy a jak vypadá.⁴⁵ Položkou subjektivního věkového profilu, která

⁴⁵ Z pohledu koeficientů asociace je vztah mezi věkem a položkami věkového profilu významný a relativně vysoký ($\gamma = 0,14$ až $0,54$) pro položky *tělo*, *cítím se*, *vypadám*, *oblékám se*. Položka *stýkám se s lidmi* je s věkem asociována negativně ($\gamma = -0,29$): mladší

Graf 8. Mladistvost položek věkového profilu dle věku respondenta (v %, součet podílu odpovědí „podstatně mladší a o něco mladší“)

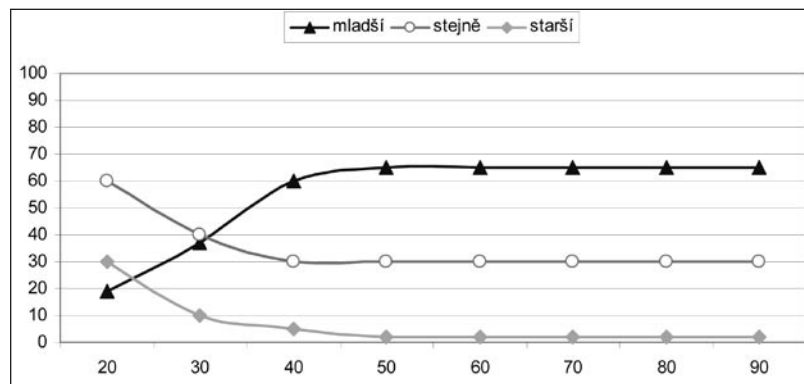

se pravděpodobně nejvíce blíží věku chronologickému, je věk „tělesný“. Goldsmith a Heiens [1992] testovali Kastenbaumovu et al. [1980] hypotézu, že chronologickému věku nejlépe odpovídá „vypadám jako“ věk, ale ta se jim nepotvrdila – nejbližší chronologickému věku byl věk pocitový („cítím se jako“).⁴⁶

Rubin a Berntsen [2006] ve svých datech sledují poměrně jednoduchý model (jeho přibližná reprodukce viz graf 9.), v němž podíl osob, které se cítí starší, klesá od věku asi 40 let k pouhým dvěma procentům ve věku kolem 90 let, a podíl osob, které se cítí mladší, s věkem respondentů roste. Tyto dva podíly se kříží u hodnoty 25 let, čímž Rubin a Berntsen [2006] vytvořili teorii tzv. vábivého věku (angl. *attractor age*), který je osou hypotézy životního vývoje (angl. *life-developmental hypothesis*).

lidé se stýkají spíše se staršími, kdežto starší s mladšími. Položky *dělám věci* a *mám zájmy* s věkem asociovány nejsou. Žádná z těchto položek není diferencována dle pohlaví, pracovní ne/činnosti nebo velikosti obce. Vyšší vzdělání vede ke statisticky významnému mladistvému profilu ve všech oblastech s výjimkou *stýkám se s lidmi*. Tato výjimka platí i pro vztah se škálou PGCM – zvládání stáří, která v ostatních položkách hraje významnou roli ($\gamma = -0,22$ až $-0,48$ (*tělo*)). Poslední zajímavý vliv představuje příjem rodiny a subjektivní bohatství respondenta, které taktéž vedou k mladistvějšímu profilu. Viz též odstavec o celkovém indexu věkového profilu.

⁴⁶ „Tělesný věk“ tito autoři ovšem nesledovali.

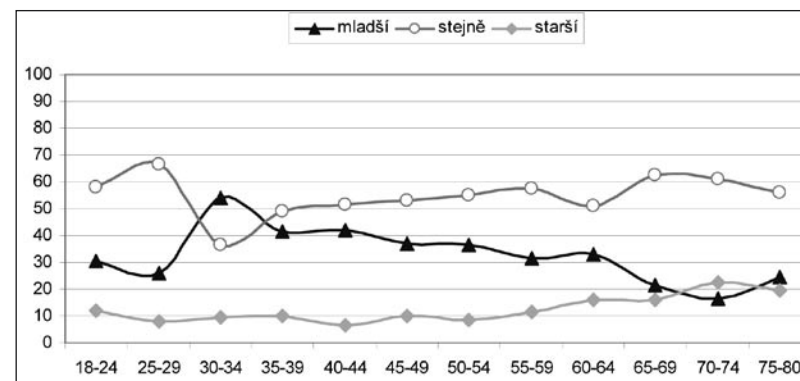
Graf 9. Model dat pro teorii vábivého věku Rubin a Berntsen [2006]

Pozn.: Jedná se o přibližnou reprodukci grafu Rubin a Berntsen [2006: 778] na simulovaných datech.

Hypotéza životního vývoje nám říká, že mladší lidé se snaží prezentovat jako starší, než by odpovídalo jejich skutečnému věku, a to právě až do zlomového vábivého věku, který je obvykle situován do období rané dospělosti, tj. do období nejbohatšího na normativní tranzitivní události [Neugarten, Moore, Lowe 1965]. Od tohoto věku, tvrdí Rubin a Bersten [2006], se respondenti začnou vyšší měrou identifikovat či prezentovat jako mladší.⁴⁷ Hypotéza životního vývoje byla ustanovena jako alternativa k hypotéze popření věku [angl. *age denial hypothesis*; např. Montepare, Lachman 1989; Barak a Rahtz 1999; Goldsmith a Heiens 1992]. Tato hypotéza usiluje o vysvětlení diskrepance mezi chronologickým a subjektivním věkem funkcí v průběhu života lineárně rostoucích obav ze stárí. Nás zajímalo, kterou z hypotéz budou podporovat naše data. Výsledky analýzy dat „Ageismus 2007“ jsou shrnuty v grafu 10.

Již na první pohled se graf 10. od modelového grafu 9. významně odlišuje. Naše data hypotézu životního vývoje nepodporují. Za prvé podíl osob, které se cítí „přesně na svůj věk“, s chronologickým věkem neklesá. Za druhé podíl osob subjektivně starších a mladších se poprvé vyrovnává kolem věku 67 let. Do té doby se vždy větší podíl respondentů cítí mladší, a to i v nejmladších respondentských skupinách. Snaha řadit se mezi mladší je tedy co do podílu zastoupení v populaci téměř bez výjimky silnější, než

⁴⁷ Výzkum byl prováděn v Dánsku, N = 1485, respondenti 20–97 let.

Graf 10. Podíl osob, které se cítily mladší, starší nebo adekvátně vůči svému chronologickému věku dle věku respondenta

snaha cítit se starším (vyspělejší).⁴⁸ Období, kdy lidé mají nejmenší „problém“ se svým věkem, je 25–29 let. Následuje období raných třicátníků, kteří mají naopak nejsilnější tendenci o sobě uvažovat jako o mladších. Můžeme tedy souhlasit alespoň s úvahou, že v tomto chronologickém věku odpovídajícím rané dospělosti dochází k určitým mimořádným událostem, které věkový profil a subjektivní věk ovlivňují.

Komparativní pocitový věk je asociován se vzděláním respondenta a jeho subjektivní chudobou, a to i v případě, kontrolujeme-li vliv věku. Čím vzdělanější ($\gamma = -0,22$) a čím subjektivně bohatší ($\gamma = 0,16$), tím subjektivně komparativně mladší. Ostatní běžně sledované nezávislé proměnné se však zdají být bez přímého vlivu. Zajímavá je ale spojitost mezi tím, jak starý se respondent cítí, a škálou zvládání stárí (PGCM) ($r = -0,36$) – čím větší subjektivní příklon k mladistvosti, tím lepší skóre na indikátoru úspěšného stárnutí.

Jako poslední téma věkového profilu čtenáři představíme index věkového profilu. Je komplexním ukazatelem subjektivního věku shrnujícím chronologickou uvědomělost respondenta vzhledem k výkonu různých částí životního stylu. Vedle samotného subjektivního komparativního věku pocitového

⁴⁸ Macek ve svém výzkumu o hranicích mezi dospíváním a dospělostí došel k závěru, že „zdaleka ne všichni současní adolescenti spěchají, aby se dospělými stali co nejdříve“, protože „dospělost je v této etapě života častěji než v minulosti vnímána jako něco spíše definitivního, jako období plné kompromisů, zodpovědnosti, omezených možností a závazků“ [Macek 2005: 217, 221].

zahrnuje i další položky věkového profilu (viz tabulka 6.⁴⁹), ke kterým byly přiřazeny následující komparativní varianty odpovědí: *(podstatně) mladší; ani starší, ani mladší* (stejně jako u vrstevníků), *(podstatně) starší*.

Tabulka 6. Konstrukce indexu věkového profilu

Celkové Cronbachovo $\alpha = 0,83$; Determinanta = 0,19; KMO = 0,82; 58,3 % vysvětlené variance v jediném faktoru; N = 1 708	Koef. α , jestliže položka odstraněna
Na první pohled vypadám...	0,803
Většinou se oblékám...	0,789
Většinu věcí dělám...	0,778
Většina mých zájmů...	0,792
Většinu času se cítím...	0,802

Index věkového profilu je nezávislý na věku respondenta, neboť se jedná o komparativní charakteristiku. Respondent se pro různé varianty rozhodoval v relaci ke své chronologické kohortě a ze své pozice na věkovém kontinuu. „Vypadám jako lidé starší“ má v této souvislosti jiný reálný význam pro respondenta dvacetiletého a jiný pro padesátiletého. Jak jsme naznačili výše, existuje vztah mezi indexem věkového profilu a subjektivním věkem ($r = 0,29$) i od něj odvozenými proměnnými, jako je věkový rozdíl ($r = 0,41$) a poměrný věkový rozdíl ($r = 0,36$) (k obojímu viz níže). Mladistvější profil vykazují lidé s vyššími rodinnými příjmy ($r = -0,15$), subjektivně bohatší ($r = 0,18$) a vzdělanější ($r = -0,19$). Nejsilněji však věkový profil opět koreluje se škálou zvládání stáří PGCM ($r = -0,31$) – lidé mladistvější jsou pohledem této míry ve svém stárnutí úspěšnější.

Subjektivní věk chronologický (pocitový)

Subjektivní věk jsme však neměřili pouze jako komparativní položku věkového profilu, ale také přímo jako **subjektivní věk** vyjádřený v počtu let, který respondenti udávali v reakci na jednoduchou otázku: „Na kolik let se cítíte?“ Průměrný skutečný věk našich respondentů v celém souboru je 49,4 let, u žen 50 let a u mužů 48,4; subjektivně udávají všichni věk zhruba o čtyři roky nižší (celý soubor průměr 45,5 let; ženy 46 let a muži 44,8 let).

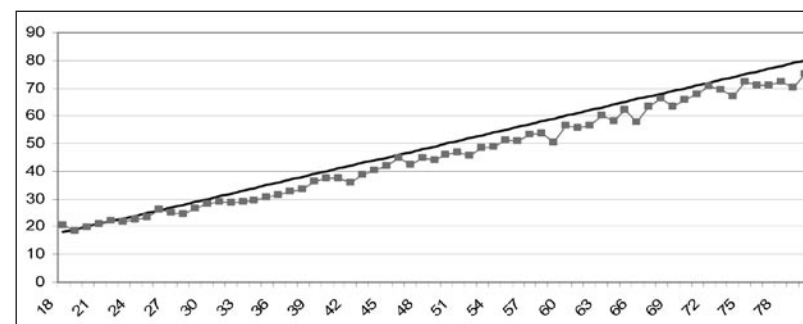
⁴⁹ Položky byly před sečtením upraveny odstraněním varianty „nevím“ (v dotazníku nebyla respondentům předkládána) a škály byly upraveny tak, aby 1 = mladistvost a 5 = stáří. Nebyla započítána položka: „Většinu času se stýkám s lidmi...“ a „mé tělo je...“, protože snižovaly celkovou výši Cronbachova α z 0,83 na 0,81, respektive 0,79.

Mezi muži a ženami tak v jejich subjektivním věku ze statistického hlediska není žádný významný rozdíl.

Již citovaní Rubin a Berntsen [2006] od tohoto jednoduchého subjektivního věku – chronologicky vyjádřený subjektivní **pocitový věk** (*feel age*, FA) – odvíjejí další dva indikátory: **věkový rozdíl** (rozpor) mezi pocitovým a chronologickým věkem (FA–CA) a **poměrný věkový rozdíl**, což je věkový rozdíl dělený věkem ((FA–CA)/CA).⁵⁰ Díky těmto matematickým manipulacím si můžeme položit následující otázky: 1) Jaká je distribuce subjektivního věku v průběhu života?⁵¹ 2) Jaký je vztah mezi subjektivním věkem chronologickým a subjektivním pocitovým věkem komparativním? 3) Jsou individuální rozdíly v subjektivním věku asociovány s individuálními rozdíly v pohlaví, příjmu a vzdělání?

K odpovědi na první otázku musíme sledovat graf 11. a první sloupec tabulky 7., který udává průměrné hodnoty subjektivního chronologického (pocitového) věku (dále jen subjektivního věku) dle věku respondenta. Mezi subjektivním věkem vyjádřeným číslovkou a skutečným chronologickým věkem existuje silná lineární závislost ($r = 0,91$), což znamená, že i když s ním není zcela identický, roste subjektivní věk s věkem chronologickým a do značné míry jej kopíruje.

Graf 11. Průměrný subjektivní věk dle chronologického věku respondenta (v letech)

⁵⁰ Poměrný věkový rozdíl je variantou Barakova a Rahtzova [1999] „vnímaného mládí“.

⁵¹ Považujeme za důležité připomenout, že stejně jako citovaní autoři pracujeme s průřezovými, nikoliv longitudinálními daty, a nesledujeme tedy životní běh jednotlivce, ale kvazi-vývojovou věkovou křivku v celém souboru.

Pouze nejmladší, osmnáctiletí respondenti se cítí o něco starší, v průměru na 20,7 let. Respondenti ve věku 19–22 let uvádějí průměrný subjektivní věk de facto identický s chronologickým a již zhruba od věku 23 let se respondenti v průměru cítí na méně let, než jim je. Tento obrázek naznačuje, že vábivý věk, jak jej definovali Rubin a Berntsen [2006], nemusí být takovou chimérou, jak jsme naznačili v předchozím textu, ale pokud existuje, je pravděpodobně nižší než v Dánsku sledovaných 25 let (a níže, než máme k dispozici data).

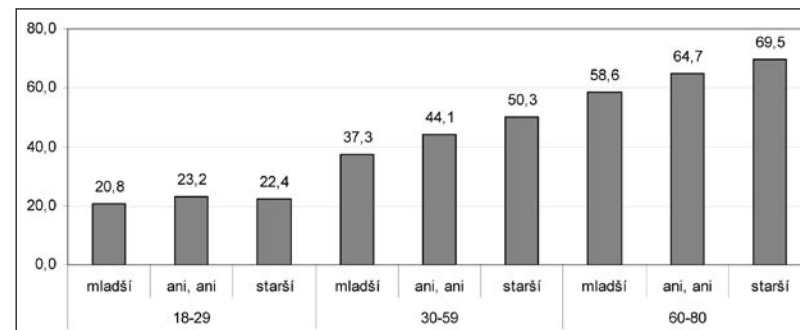
Tabulka 7. Průměrný subjektivní věk dle věku respondenta a subjektivního komparativního věku

	průměr			průměr dle komparativního subj.věku („Cítíte se jako lidé...“)			
	mean	N	std. odchylka	mladší	stejně	starší	rozdíl (starší–mladší)
18–24	20,9	197	5,6	20,1	21,3	21,0	-0,3
25–29	25,0	116	7,7	22,3	25,9	26,1	0,3
30–34	28,9	106	5,7	26,9	29,9	36,6	6,7
35–39	33,0	134	7,7	29,4	34,4	41,5	7,1
40–44	38,0	136	5,6	36,0	39,1	40,9	1,7
45–49	43,5	140	9,0	39,5	44,0	56,8	12,8
50–54	47,2	183	6,9	43,3	49,1	53,2	4,2
55–59	51,9	196	7,7	46,8	53,3	59,5	6,3
60–64	57,0	170	6,9	52,5	58,2	62,5	4,3
65–69	62,1	151	7,5	58,7	61,6	68,5	7,0
70–74	68,3	103	7,0	61,9	69,4	70,9	1,5
75–80	72,3	137	8,8	67,3	72,4	77,0	4,6
celkem	45,5	1769	17,5	39,9	46,7	55,0	8,3

Odpověď na druhou otázku – jaký je vztah mezi subjektivním věkem chronologickým a subjektivním pocitovým věkem komparativním – dále pouze zpřesňuje již prezentované výsledky v oddíle o hypotéze životního vývoje a vábivého věku v předchozí kapitole. Najdeme ji v druhé části tabulky 7. Ta prezentuje průměrný subjektivní věk v třídění podle položky věkového profilu „cítím se jako...“ Pro větší přehlednost demonstrujeme stejná data v hrubším třídění i v grafu 12. V rámci každé věkové kohorty, s výjimkou nejmladší věkové skupiny, je zřejmý nárůst průměrného subjektivního věku se „stárnoucím“ věkovým profilem. Rozdíl v subjektivním věku osob s mladistvým profilem a „starým“ profilem (poslední sloupec tabulky 7.) přitom nesleduje žádný logicky interpretova-

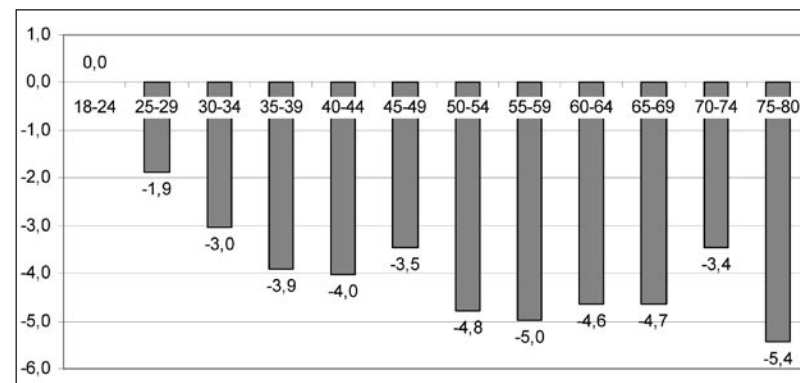
telný dlouhodobý vývojový model v „průběhu života“ (tedy mezi věkovými pětiletkami).

Graf 12. Subjektivní věk dle komparativního pocitového věkového profilu („Cítím se...“) a věkové kohorty respondenta (průměr v letech)

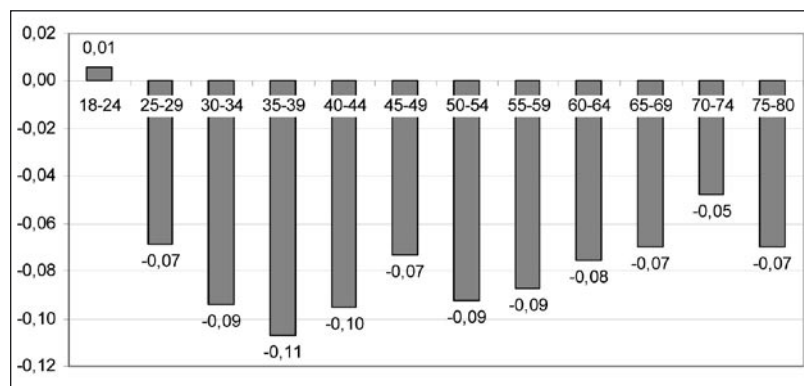
Z našeho souboru můžeme také určit, o kolik let se subjektivní věk liší od skutečného chronologického a zda zde existují nějaké obecnější životní vzorce. Čistý (průměrný) rozdíl vyjádřený v letech mírně stoupá s věkem (čím starší respondent, tím mladší se cítí), což by mohlo vést k unáhlenému závěru, že se jedná o fenomén výraznější u seniorů (graf 13.).

Graf 13. Průměrný rozdíl mezi subjektivním věkem a věkem chronologickým dle věku respondenta (v letech)

Pokud ale tento rozdíl vyjádříme jako poměrný vůči věku respondenta ((věk pocitový minus chronologický)/(chronologický věk)) – viz graf 14.), dynamika věkového rozdílu podle věku se změní. Respondenti po celé délce chronologického kontinua, s výjimkou nejmladších respondentů 18–24 let, se cítí o 7–11 % mladší, než je jejich chronologický věk, a tento podíl se ke staru spíše snižuje.

Graf 14. Proporční věkový rozdíl $[(FA-CA)/CA]$ dle věku respondenta

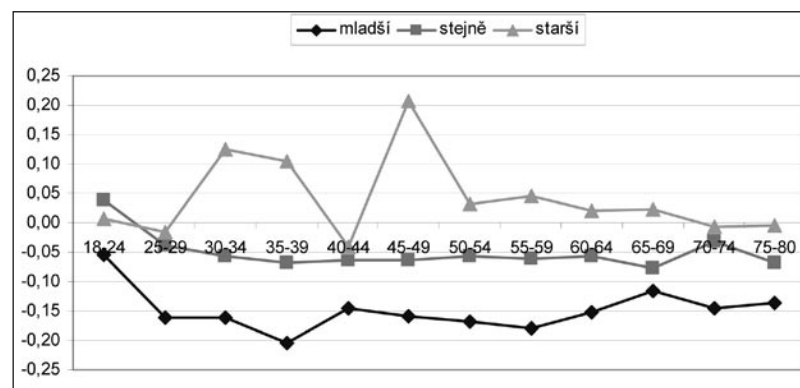

Jak se ukázalo již v předešlých hypotézách, komparativní přístup věkového profilu vnáší do těchto úvah dodatečnou informaci. Můžeme jej proto také využít pro detailnější pohled na proporční věkový rozdíl mezi subjektivním a chronologickým věkem (graf 15.). Jednak můžeme potvrdit, že respondenti jsou ve svých výpovědích relativně konzistentní: ti, kteří se cítí starší, mají vyšší pozitivní hodnoty, a lidé cítící se mladší, mají vyšší negativní hodnoty poměrného věkového rozporu. Je zajímavé, že mezi osobami pocitově mladšími je největší poměrný věkový rozpor u osob ve věku 30–35 let, kteří se cítí mladší až o 20 % svého věku. Proč tomu tak je, nemůžeme z našich dat vysvětlit, ale intuitivně můžeme hledat vysvětlení v blízkosti se kulaté „čtyřicetce“, pravděpodobně označující konec rané dospělosti. Některé populární teorie například mluví o věku 40 let jako o první „krizi středních let“ u mužů.

Poslední otázka se vztahovala k možné intervenci pohlaví, příjmu a vzdělání do výše subjektivního věku. Subjektivní chronologický věk se zdá být na pohlaví respondenta zcela nezávislý, což potvrzuje i zjištění z dříve sledovaných dimenzí subjektivního věku. Přestože sledujeme určitou spojitost se vzděláním a zejména s příjmem respondenta ($\gamma = -0,19$; resp. $-0,38$), což by naznačovalo, že lidé s vyšším vzděláním a rodinným příjmem se cítí

mladší; ale tyto souvislosti téměř mizí, držíme-li věk respondenta konstantní. Subjektivní chronologický věk se svojí všeobecností skutečně velmi blíží „objektivnímu“ kalendářnímu věku, přesto vyjadřuje některé vztahy výstižněji než věk chronologický. Zejména pocit subjektivního bohatství, pozice na škále zvládání stáří – PGCM a index věkového profilu se zdají být silněji determinovány věkem subjektivním než skutečným.⁵²

Graf 15. Průměrná hodnota poměrného rozporu mezi věkem pocitovým a věkem chronologickým $[(FA-CA)/CA]$ dle věkového profilu (položka „Cítím se jako“) a chronologického věku respondenta

První vhled do tématu subjektivního věku touto úvahou uzavíráme. Koncept subjektivního věku jsme představili na několika úrovních a v několika způsobech měření. Naším předběžným závěrem je, že každý z těchto přístupů obohacuje poznání subjektivního věku o určitou část a že tyto přístupy nejsou vzájemně zaměnitelné. Druhým důležitým poznatkem je, že subjektivní věk je specifickým konceptem kohortním, životně cyklickým a kulturním. Přestože samotná existence toho, čemu říkáme subjektivní věk, a diskrepance mezi chronologickým věkem a pocitovým věkem, se zdají být téměř univerzální (přinejmenším v moderních společnostech), konkrétní podoba těchto vztahů je závislá na řadě subtilních a pravděpodobně vzájemně se podmiňujících vlivů.

⁵² Například v případě škály PGCM je korelace mezi škálou a věkem $r = -0,40$, ale kontrolujeme-li vliv subjektivního věku respondenta, korelace se ztrácí ($r = 0,04$). Korelace mezi škálou PGCM a subjektivním věkem je $r = -0,46$, při kontrole vlivu věku se sice snižuje na $r = -0,24$, ale zůstává i nadále statisticky signifikantní.

6.4 Věkové normy a sociální hodiny životního běhu

Věkové normy jako sociální „jízdní řád“ mohou pomoci osvětlit, jakým způsobem věk spoludeterminuje životní běh a vytváří určitou sdílenou kohortní zkušenost. Zaměřili jsme se na otázky, zda věkové normy existují, zda jsou stejně silné pro různé sledované události a zda jsou nějakým způsobem diferencované v závislosti na sociodemografickém kontextu. Na základě zahraničních výzkumů a předcházející kvalitativní studie [Vidovičová, Gregorová 2007c] jsme pro první kvantitativní popis věkových norem vybrali sedm zástupců událostí a tranzic, u kterých jsme předpokládali možnou věkovou normativnost. V předchozích výzkumech [např. Neugarten, Moore, Lowe 1965; Settersten 1997 aj.] se jako nejjistější zástupci prokázaly tranzice spojené s rodinným a reprodukčním cyklem, které jsme doplnili o tři zástupce z kariérního života (škola, práce, důchod) a v rámci našeho zájmu o některé věkové stereotypy vázané na stáří (konec sexuálního života). Jako metodu dotazování jsme zvolili přístup Setterstena a Hagestadové [1996a; 1996b] a ptali jsme se u jednotlivých položek a událostí na dvě informace: zda respondent vnímá, že pro danou událost existuje nějaký **nejpozdější věk**, dokdy by měla normálně proběhnout (tabulka 8.), a zda (zejména pokud nelze definovat nějaký nejpozdější věk) respondent vnímá, že v tomto případě existuje nějaký **ideální věk** pro danou událost či tranzici (tabulka 9.). Tímto způsobem dotazování jsme směřovali k zachycení určitých limitů (*deadlines*) pro tyto životní události a ke zjištění, zda jsou vůbec věkem definovány. V obou následujících tabulkách je v prvním sloupci obsažena informace o podílu chybějících odpovědí, které naznačují, kolik procent osob si myslí, že v takovém případě žádná věková norma pro danou událost neexistuje. Podíly jsou o něco vyšší u položek ideálního věku, protože někteří respondenti na tyto otázky již neodpovídali.⁵³ V zásadě se hodnota tohoto ukazatele pohybuje kolem 20–30 %. Výjimku v obou případech tvoří dotaz na ukončení sexuálního života, kde jsme získali odpovědi pouze od poloviny respondentů. Zda se v tomto případě jedná o vysokou liberalitu našich respondentů v otázkách věkových norem, nebo naopak o důsledek

⁵³ Tazatelé byli instruováni, že mají políčko v dotazníku nechat volné, pokud si respondent myslí, že žádný nejpozdější věk neexistuje. V tomto smyslu byla formulována i otázka uvozující tento oddíl dotazníku: „Člověk během svého života zažívá celou řadu událostí. Budu vám číst některé z těchto životních událostí a vy mi, prosím, řekněte, v kolika letech by nejpozději taková událost měla podle vás proběhnout. Odpovědi, prosím, uvádějte zvlášť pro muže a pro ženy. Pokud si myslíte, že žádný nejpozdější věk neexistuje, políčko ponechejte prázdné.“ Následoval pokyn a otázka: „A existuje pro tyto uvedené události dle vašeho názoru nějaký ideální věk? Pokud ano, uveďte, prosím, jaký.“

konzervativní ostýchavosti na tuto položku odpovědět, si netroufáme rozhodnout.⁵⁴ Odhlédneme-li od této výjimky, můžeme již nyní říci, že sedmdesát až osmdesát procent dospělé české populace vnímá existenci určitých sociálních hodin či jízdního řádu životního běhu. Naši respondenti si jsou vědomi sociálních věkových limitů sledovaných událostí a jsou schopni je explicitně definovat. Definice věkových limitů v hodnotách chronologického věku byla naše druhá otázka. Z teorie věkových norem jsme věděli, že se jedná o otázku genderově determinovanou, proto jsme se respondentů na tyto definice ptali odděleně pro případ žen a pro případ mužů.

Tabulka 8. Nejpozdější věk pro životní události a tranzice (1. sloupec v %, ostatní v počtu let)

V kolika letech nejpozději...	% chybějících odpovědí*	průměrný nejpozdější věk			modus		minim.		max.	
		Ž	M	rozdíl (M–Ž)	Ž	M	Ž	M	Ž	M
mít svatbu	27,4	30,5	34,6	4,1	30	30	18	18	100	100
mít první dítě	16,5	29,1	33,6	4,5	30	30	18	18	50	80
mít poslední dítě	16,7	36,6	41,9	5,3	35	40	20	19	90	80
skončit se studiem a najít si práci	18,3	25,2	25,9	0,7	25	25	18	18	50	50
být na vrcholu pracovní kariéry	23,1	42,2	44,8	2,6	40	40	19	19	80	75
skončit se sexuálním životem	50,2	67,0	69,9	2,9	70	70	25	40	100	100
odejít do důchodu	16,6	58,2	61,4	3,2	60	60	40	40	75	80

* Podíly chybějících odpovědí na všech odpovědích se mezi položkami pro ženy a muže nelišily vůbec nebo pouze v několika desetínách, uvádíme proto pouze údaj pro ženy.

Jak jsme již naznačili v teoretickém úvodu i v úvodu k této kapitole, potvrzuje se, že nejjistější si byli respondenti v otázkách normativního časování rodinného cyklu, respektive biologické reprodukce (kdy mít děti). Stejně silný však byl také souhlas s tím, že existuje nejpozdější i ideální věk k odchodu do důchodu, jako by se zde potvrzovala kritika vyskytující se u některých autorů [např. Smith-Blau 1956], že důchod je sociálně definované stáří.

⁵⁴ Pro zajímavost dodejme, že mezi respondenty a respondentkami neexistuje žádný rozdíl v uváděných průměrných hodnotách větší než několik desetin roku. Jedinou výjimkou je položka *kdy by měli muži nejpozději skončit se sexuálním životem*: ženy říkají že v 69,3 letech, ale respondenti-muži si myslí, že až o 1,5 roku později, tedy v 70,8 letech.

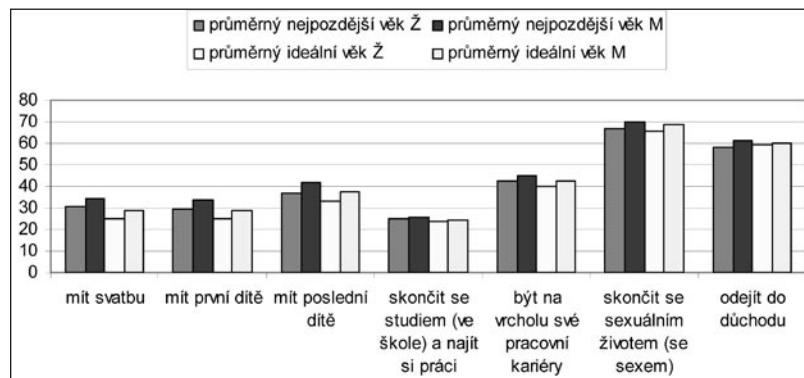
Tabulka 9. Ideální věk pro životní události a tranzice (1. sloupec v %, ostatní v počtu let)

Jaký je ideální věk, kdy...	% chybějících odpovědí*	průměrný ideální věk			modus		minim.		max.	
		Ž	M	rozdíl (M–Ž)	Ž	M	Ž	M	Ž	M
mít svatbu	23,9	25,2	28,5	3,3	25	30	18	18	62	60
mít první dítě	23,8	25,2	28,8	3,6	25	30	18	18	45	55
mít poslední dítě	27,4	33,3	37,8	4,5	35	40	20	25	75	100
skončit se studiem a najít si práci	27,5	23,8	24,4	0,6	25	25	18	18	46	50
být na vrcholu pracovní kariéry	27,5	39,9	42,3	2,4	40	40	18	18	65	80
skončit se sexuálním životem	51,2	65,8	68,7	2,9	70	60	18	25	100	98
odejít do důchodu	23,6	59,6	59,9	0,3	55	60	25	25	75	98

* Podíly chybějících odpovědí na všech odpovědích se mezi položkami pro ženy a muže nelišily vůbec nebo pouze v několika desetínách, uvádíme proto pouze údaj pro ženy.

Pro snadnější srovnání znovu opakujeme data z třetího a čtvrtého sloupce tabulek 8. a 9. v grafu 16. Z tabulek i grafu je dobře vidět, že nejpozdější věk je ve všech případech vyšší než uváděný věk ideální a věk udávaný pro ženy je ve všech případech nižší než věk udávaný pro muže.

Graf 16. Průměrný nejpozdější a ideální věk pro ženy a muže ve sledovaných tranzicích (v počtu let)

Nejvyrovnanější jsou situace odchodu do důchodu a ukončení studia, kde se nejpozdější a ideální věk velmi blíží, a to pro obě pohlaví. To je překvapující zvláště pro případ odchodu do důchodu. Ten je v České republice zakotven v legislativě jako genderově specifický a jako takový má i vysokou legitimitu ve veřejném mínění [Rabušic 2004]. Nejvyšší genderově podmíněné věkové rozdíly jsou v oblasti zakládání rodiny (svatba, začátek a konec reprodukce), kdy je pro muže norma až o pět a více let později, což je dáno biologickou podmíněností těchto tranzic. Vidovičová a Gregorová [2007c] ukázaly i na kvalitativních datech z českého prostředí, že věkové normy svatby a plození dětí jsou spolu silně provázány, což se ukazuje i v našich datech: věk (nejpozdější, ideální i modální v obou případech) pro svatbu a první dítě je de facto identický.

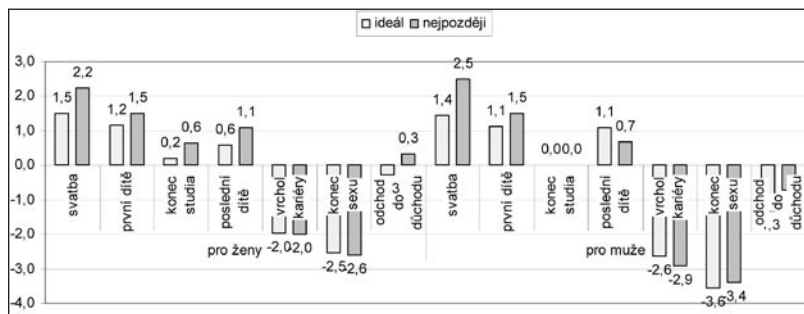
Druhým zajímavým bodem vyplývajícím z tabulek 8. a 9. je vysoká frekvence věku 18 let jako minima pro většinu sledovaných událostí. V tomto smyslu silně rezonuje formální věková norma plnoletosti jako zcela zásadní předěl životního běhu, za kterým se řada událostí stává akceptovatelnými a normálními. V případě respondenty uváděných maxim je potřeba brát v úvahu, že čím vyšší uvedený věk, tím větší možnost interpretace takového výsledku jako „neexistuje horní hranice“. Zejména je to patrné v použití číslovky 100, což se nám potvrdilo i v pilotáži provedené před samotnou studií „Ageismus 2007“. Domníváme se tedy, že čím vyšší uváděný věk, tím liberálnější postoj respondent k věkovým normám zaujímá, či jinak – čím pozdější věk uvádí, tím více se odchyluje od striktních a relativně „nizko“ posazených věkových norem. Abychom tuto hypotézu potvrdili, vytvořili jsme souhrnný index věkových norem (Cronbachovo $\alpha = 0,84$), a to odděleně pro nejpozdější a pro ideální věk a pro muže a pro ženy, ale ukázalo se, že genderové rozdělení nehraje v indexu žádnou roli. Dále jsme proto pracovali pouze s dvěma dílčími indexy pro nejpozdější (Cronbachovo $\alpha = 0,79$) a pro ideální věk (Cronbachovo $\alpha = 0,69$). Ale i tyto indexy se při hodnocení možných intervenujících proměnných chovaly velmi podobně. Významný vliv na to, zda bude respondent ve svých postojích k věkovým normám (zejména „kdy nejpozději“) liberálnější a bude je posouvat spíše do pozdějšího věku směrem k „lidskému nekonečnu“, měl fakt, zda respondent pracoval, měl vyšší vzdělání, vyšší příjem domácnosti, pocit subjektivního bohatství a blízký vztah k osobě starší 70 let.

Při podrobnějším pohledu na jednotlivé věkové normy nenacházíme žádné významné či silné asociace. Jedinou drobnou výjimkou je vztah mezi liberálnějším postojem, kdy má žena odejít do důchodu, a zkušeností ženy-respondentky s vlastním pozdějším odchodem do důchodu ($r = 0,21$; obdobná situace u mužů $r = 0,11$; $p < 0,05$). Mladší respondenti jsou o něco

liberálnější v postoji, kdy by měla mít žena první a poslední dítě – staví normu do vyššího věku; $r = -0,13$, resp. $-0,12$). Oproti našemu předpokladu ale ostatní normy nejsou silně determinovány vlastní zkušeností, i když jsme měli možnost testovat vliv věku narození prvního i posledního dítěte i věk vlastní svatby respondenta.

Na základě závěrů z kvalitativní studie na podobné téma [viz Vidovičová, Gregorová 2007c] se přikláníme k názoru, že věkové normy jsou sice stabilními, ale významně kohortně podmíněnými prvky sociální struktury. V grafu 17. uvádíme rozdíl mezi průměrným věkem udaným věkovou kohortou 18 až 29 let a kohortou 60 až 80 let. Pozitivní hodnota znamená, že ideální (nejpozdější) přípustný věk se pro mladou kohortu oproti starší kohortě zvýšil. Negativní hodnota ukazatele v grafu 17. naopak říká, že normativní věk je pro mladou kohortu nižší než pro starší osoby.

Graf 17. Rozdíl v průměru ideálního (nejpozdějšího) přípustného věku mezi kohortami 18–29 let a 60–80 let (v počtu let)

Zatímco mladší ročníky vidí ideální věk na svatbu ženy ve 26 letech, starší ročníky jej vidí ve 24,5 letech. Podobně se u mladších zvýšil i normativní věk pro první i poslední dítě a pro konec studia v případě žen (pravděpodobně v návaznosti na oddalování zakládání rodiny). Naopak vrchol kariéry, konec sexuálního života a odchod do důchodu speciálně u mužů by měl podle mladší generace přijít dříve, než si to představuje generace starší. Zde bychom ovšem spíše než o vlivu kohortním pravděpodobně hovořili o vlivu životního cyklu, což ostatně v případě odchodu do důchodu potvrzují i korelační koeficienty citované v předchozím odstavci.

Pro doplnění jsme věkové normy nahlédli skrze několik výroků, které věkovou normu chápaly jako postoj. Pro tuto baterii jsme využili inspiraci věkovými stereotypy stáří, např. stereotypem „stáří – období bez sexu“.

Spolu s odbornou literaturou [přehled viz Tošnerová 1998] máme za to, že se jedná o stereotyp falešný. U našich 60–80letých respondentů má ale tento výrok silnou (20 %), či dokonce „rozhodně“ silnou (9 %) podporu. Neočekávaně silná je i podpora tvrzení, že politici by neměli mít více než 60 let, s čímž souhlasí o něco více než polovina zkoumaného vzorku. Tento pro demokratickou společnost nevidaný podíl doplňuje naši debatu o druhotřídním občanství seniorů v ageistické ideologii a demografické panice.⁵⁵

Tabulka 10. Souhlas v věkovými normami vyjádřenými jako postoj (součet podílu souhlasím a rozhodně souhlasím; v %)

	celkem	pohlaví		věk		
	(rozhodně) souhlasím	muži	ženy	18–29	30–59	60–80
Od určitého věku už se nehodí, aby žena nosila krátké sukně.	64	65	63	64	60	71
Do politické funkce by neměl nastupovat nikdo starší 60 let.	54	55	54	60	54	52
Muž s věkem zraje, kdežto žena prostě stárne.	35	44	29	37	34	36
Jakékoliv sexuální aktivity u lidí po sedmdesátce už odporují dobrému vkusu.	30	31	29	44	25	29

Již na více místech by se nám hodilo použít české přísloví „potrefená husa se vždycky první ozve“, což s mírnou nadsázkou vyjadřuje ve zkratce závěry z tabulky 10. Genderově stereotypní „měkké“ věkové normy odmítají častěji ženy, čistě věkově diskriminační věkové normy, jako je restrikce politické funkce, častěji odmítají starší respondenti. Jak ovšem přistoupit k výroku prvnímu, který diktuje věkově vhodný styl oblékání a je nejsilněji podporován respondenty nejstaršími? Jedná se o důsledek silné „socializace“ či sociálních sankcí od okolí, anebo o vyjádření určité preference samotných seniorů (seniorek)? V případě, že kontrolujeme vliv pohlaví, lineární souvislost mezi postojem k věkové normě a věkem ($\gamma = -0,12$; $p < 0,05$)

⁵⁵ Vzpomínáme si na debatu, která proběhla v procesu přípravy dotazníku pro sběr v terénu se zástupci GfK, s. r. o., kteří si při provádění formální a logické kontroly výzkumného nástroje všimli těchto otázek a upozorňovali nás, že se jedná o otázky „v demokratické společnosti nesmyslné“, a navrhovali jejich odstranění. Společnost ovšem ne vždy funguje dle ideálních principů, což je také jeden z důvodů, proč ideologie věku vůbec existuje a je relevantní sociologickou otázkou.

se u mužů zcela ztrácí, ale u žen posiluje ($\gamma = -0,24$; $p < 0,001$). To na naši otázku zatím neodpovídá, ale inspiruje k bližší analýze tohoto postoje u starších žen.

U podsouboru žen ve věku 60–80 let jsme se proto detailněji zaměřili na to, jaké faktory mohou vést k vyšší míře souhlasu s měkkou věkovou normou v oblákání. „Odmítačky“ názoru, že „od určitého věku už se nehodí, aby žena nosila krátké sukně“, mají: nižší věk; jsou spíše vdané nebo rozvedené, nikoliv svobodné nebo vdovy; spíše pracují, než aby byly důchodkyně; mají vyšší vzdělání; jsou zcela zásadně pozitivnější vůči vlastnímu stárnutí (PGCM škála); uvádějí, že nezažily věkově diferencované chování, a mají podstatně nižší subjektivní (pocitový) věk a mladší věkový profil: zejména své tělo hodnotí jako podstatně mladší, než by odpovídalo jejich věku (38 % vs. 18 % se „starším tělem“). Říkají o sobě, že většinu času vypadají na první pohled mladší, mají stejné zájmy a dělají věci jako mladší lidé. Překvapující je, že nehodnotí svůj styl oblákání jako nutně mladší (35 % mladší styl vs. 23 % vrstevnický styl vs. 32 % seniorský styl). Určité vysvětlení může nabídnout Hazan [1994], který uvádí, že mnozí starší lidé, pokud akceptují nálepku „staří“, také změní svůj způsob oblákání. Ti, kteří tak neučiní a vědomě se očekávání ostatních nepřizpůsobí, sklízejí posměch a výlevy překvapení. Lze si představit, že tyto ženy při odpovídání na tuto otázku v dotazníku při interakci s tazatelem hodnotily svůj styl oblákání jako „normální“ – tedy vrstevnický nebo takový jako u lidí o něco starších, aby se vyhnuly potencionálnímu riziku symbolické sociální sankce či stigmatizace za vědomě a explicitně vyjádřené nepřizpůsobení se očekávané normě.

Věkové normy v manželství a rodině

Věková homogenita manželství je jedno z velkých demografických témat [viz Fučík 2006, Zeman 2006 a jimi citovaná bibliografie] a je velmi zajímavá i pro teorii věkových norem, a to už jen tím, že rozvíjí téma věkové normy pro uzavření sňatku.⁵⁶ Fučík [2006] dosavadní diskusi shrnuje a uvádí, že: lidé si neberou protějšky libovolného věku; za věkově homogamní jsou považovány obvykle sňatky s věkovým rozdílem nepřesahujícím pět

⁵⁶ Kohli [1986] hovoří o demografické psychologii, která disponuje normativními argumenty typu: „Jestliže je mezi nimi tak velký věkový rozdíl, musí to manželství být založené na něčem jiném než na lásce.“ Fenomén sociální akceptace a legitimizace tzv. májovo-prosincových partnerství by byl jistě nesmírně zajímavým tématem pro další analýzy.

let; většina nevěst preferuje ženicha o málo staršího a většina ženichů hledá nevěstu mladší, ale tato pravidla (silnější pro nevěsty) jsou věkově dynamická a mohou se v průběhu stárnutí jedince měnit; pokud je sňatkový věk nízký, je častější silně homogamní volba, se zvyšujícím se sňatkovým věkem přibývá voleb heterogamních.

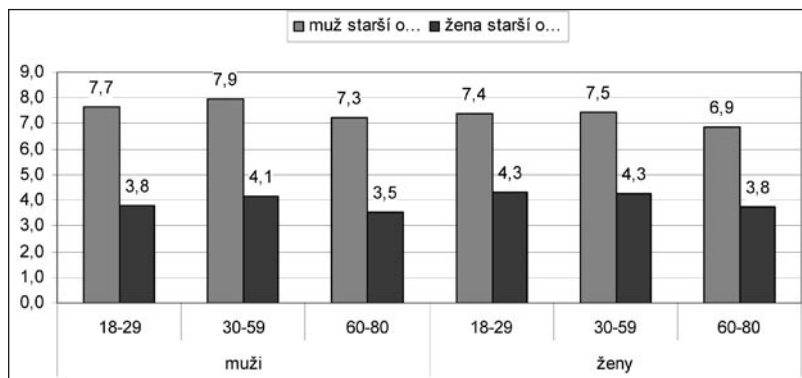
Většina našeho souboru (72 %) podporuje tzv. tradiční věkovou heterogamii a zastává názor, že manžel by měl být starší než manželka. Druhým nejčastějším ideálním případem je – ve velkém odstupu s necelými 17 % – názor, že manželé by měli být stejně staří, 2 % má za ideál manželství, kdy je žena starší, a zbývajících 9 % se v této otázce nedokáže rozhodnout (pro další analýzu jsou ze souboru vyřazeni). Tradiční věková heterogamie je častěji podporována respondenty nad 60 let (85 % vs. 73 % v nejmladší skupině do 30 let). Za modernizační postoj lze naopak považovat ideál silné věkové homogamie, kterou volí 24 % osob do 30 let, ale jen 13 % osob nad 60 let. Mezi muži a ženami v tomto ohledu nenacházíme žádné rozdíly. I v postojích našich respondentů se odráží pravidlo, že lidé se nežení a nevdávají „věkově libovolně“ a že mladší nevěsta je pravidlem a mladší ženich výjimkou. Jak velký věkový rozdíl je v takových konstelacích ještě maximálně přípustný, ukazuje tabulka 11. Za celý soubor dodejme, že průměrný akceptovatelný rozdíl, je-li muž starší, je 7,4 let (pro muže-respondenty 7,7; pro respondentky je průměrná hodnota 7,3 roku), je-li žena starší, pak pouze čtyři roky (respondenti 3,4; respondentky 4,1 let).

Tabulka 11. Maximálně přípustný věkový rozdíl mezi partnery (průměrný počet let)

V ideálním případě by manželé měli být...	Ještě přípustný věkový rozdíl...	
	je-li muž starší	je-li žena starší
stejně staří	6,8	4,4
muž by měl být starší než žena	7,2	3,6
žena by měla být starší než muž	8,0	5,6

Výsledky v tabulce 11. částečně podporují hypotézu, že věkový rozdíl mezi věkem nevěsty a věkem ženicha kolem pěti let lze ještě považovat za (slabou) věkovou homogamii. Respondenti propagující tradiční heterogamii jsou ochotni akceptovat pouze o necelé čtyři roky starší nevěstu, zatímco zastánci opačného tábora o téměř šest let. Pro ženichy ale, v souladu s předpokladem, takto přísná pravidla neplatí.

Graf 18. Mezikohortní posuny v maximálně přípustných věkových rozdílech v manželství pro muže a ženy dle věku a pohlaví respondenta (průměrný počet let)

Graf 18. nepoukazuje na žádné významné posuny mezi věkovými skupinami v pojetí ještě přípustných věkových rozdílů, odhlédneme-li od mírného nárůstu vyššího akceptovatelného věku nevěst u mladších žen. Oproti předpokladům a výše uvedeným závěrům by se mohlo zdát, že starší kohorty akceptují nižší věkové rozdíly, ale rozdíly mezi kohortami jsou opravdu příliš malé na to, abychom tomuto závěru přikládali větší pozornost. Nenacházíme ani korelaci mezi hodnotou nejvyššího přípustného rozdílu a věkem respondentů nebo jejich věkem při vstupu do prvního manželství. V této normativní, postojové poloze nesledujeme žádný výrazný posun, i když v reálném sňatkovém chování (jak je zachyceno ve sňatkových statistikách) k němu nepochybně dochází.

Podobně jako v případě obecných věkových norem i zde jsme respondentům předložili k vyjádření věkové normy na sňatkovém trhu ve formě tvrzení. V tabulce 12. uvádíme výroky charakterizující některé z nejvýznamnějších stereotypů spojených s věkem v partnerství a rodině.

Mladší ženy ve věku 18 až 29 let ve 22 %, ženy ve středním věku ve 32 % a nejstarší ženy ve 42 % souhlasí, že důvodem bezdětnosti žen je jejich sobeckost. Zda se jedná o důsledek změny klimatu vůči bezdětnosti, nebo zda ze starších žen hovoří vlastní zkušenost, nám naše data bohužel neřeknou. Častěji s tímto výrokem souhlasí ženy, které mají v průměru více dětí (1,8 vs. 1,5), ale tato souvislost se ztrácí, pokud kontrolujeme věk respondentky. Míra souhlasu s negativními důsledky nepřiměřeně velkých věkových rozdílů mezi dětmi a rodiči se nezdá být ovlivněna věkem respondenta při narození

jeho/jejího prvního ani posledního dítěte. Stejně tak nenacházíme rozdíl mezi souhlasem s věkově podmíněnou neúspěšností na partnerském trhu a věkem při svatbě – že by ženy mohly mít potíže později najít vhodného partnera v nejmladší sledované kohortě nejsilněji cítí ženy rozvedené, ve střední kohortě ženy vdané a v nejstarší kohortě ženy svobodné (tabulka 13.).

Tabulka 12. Míra souhlasu s výroky o věkových normách na sňatkovém trhu, v reprodukci a ve vztazích mezi dětmi a rodiči (v %)

	(rozhodně) souhlasí	pohlaví		věk		
		muži	ženy	18–29	30–59	60–80
Žena, která se nevdá do 33 let, už nemá šanci najít si vhodného partnera.	26	23	28	28	23	29
Muž, který se neožení do 35 let, už nemá šanci najít si vhodnou partnerku.	15	13	16	14	15	15
Žena, která může mít děti, ale do svých 35 let dítě neporodí, je sobecká.	33	32	34	24	32	39
Pro dítě není dobré, když se narodí starším rodičům.	56	57	56	57	54	61

Tabulka 13. Problémy na sňatkovém trhu starších žen a starších mužů (sloupcová %)

Věk	Souhlas, že ženy po 33. roce nenajdou partnera...			Souhlas, že muži po 35. roce nenajdou partnerku...		
	svobodné	vdané	rozvedené	svobodní	ženatí	rozvedení
18–29	30	28	40	10	40	100
30–59	15	27	15	3	16	14
60–80	50	30	29	11	12	18

Pozn.: Podíl souhlasných odpovědí, že starší ženy (odpovídají pouze ženy) a starší muži (odpovídají pouze muži) se setkávají s problémy na sňatkovém trhu podle pohlaví, věkové skupiny a rodinného stavu respondenta.

I když sankce představují jednu ze základních charakteristik norem, v kvantitativním výzkumu jsou popsitelné jen obtížně. Měli jsme možnost se respondentů zeptat na to, zda se setkali s nějakou formou sociálních symbolických sankcí. Například s *pomlouváním, že ve svém věku ještě neměl(a) děti*, se setkala osobně 6 % respondentů, 15 % říká, že se to stalo někomu z jeho blízkých, 39 % o takové situaci slyšelo a 40 % respondentů si myslí,

že se u nás takové věci nestávají, a nikdy o nich ani neslyšeli. I když v průměrném osobním zážitku je mezi muži a ženami rozdíl pouze 1 p. b., ženy se častěji než muži vyjádřily, že slyšely, že se podobné věci stávají, kdežto muži častěji říkají, že o takové situaci neslyšeli. Pokud se týká situace, kdy „někomu dávali najevo, že by už ve svém věku měl být ženatý či vdaná“ – tu zažilo osobně 8 % respondentů, 21 % u svých známých či příbuzných, 40 % slyšelo, že se taková věc stává, 31 % o takové věci ani neslyšelo. Mladší respondenti do 30 let mají takovou osobní zkušenost v 10 %, nejstarší kohorta nad 60 let jen v 5 %. Má ji logicky také více svobodných (14 %) a rozvedených (8 %) než vdaných/ženatých (6 %).

Formální věkové normy

Formální věkové normy jsou speciálním typem věkových norem. Jejich specifikem je legislativní kodifikace v platném právním řádu, na což se váže výslovnost sankcí a odměn. Formální věkové normy mohou vycházet ze sociální reality, kterou svojí existencí vytvářejí a potvrzují. Výpisem významných věkových norem v legislativě můžeme získat velmi přehledný „jízdní řád“ či „rozvrh“ sociálního života. V tabulce 14. je takový rozvrh uveden pro český kontext.⁵⁷

Tabulka 14. Věková struktura společnosti formálními věkovými normami

Věk	Událost	Legislativní úprava
0	narození	Zák. 40/1964 Sb., občanský zákoník: (§ 7) Způsobilost fyzické osoby mít práva a povinnosti vzniká narozením. Tuto způsobilost má i počaté dítě, narodí-li se živé. Zák. 48/1997 Sb., o veřejném zdravotním pojištění – vznik pojištění.
3	předškolní příprava	Zák. 561/2004 Sb., školský zákon: (§ 36) Povinná školní docházka začíná počátkem školního roku, který následuje po dni, kdy dítě dosáhne šestého roku věku, pokud mu není povolen odklad; (...) trvá 9 školních roků, nejpozději do konce školního roku, ve kterém bylo žákovi 17 let.
6	modální věk začátku školní docházky	
14	modální věk ukončené základní školy	
17	modální věk ukončeného základního vzdělání	

⁵⁷ Za pomoc při sestavování této tabulky děkujeme JUDr. Kristině Koldinské, Ph.D. Věky jsou aktuální k 1. 11. 2007.

15	občanský průkaz	Zák. 328/1999 Sb., o občanských průkazech: Za občana mladšího 15 let žádá o vydání občanského průkazu jeho zákonný zástupce nejdníve 60 dnů před dovršením 15 let věku takového občana, nejpozději v den dovršení 15 let jeho věku.
15 až 18	mladistvost pro účely různých zákonů	Mladistvým se pro účely zákona rozumí fyzická osoba, která dovršila patnáctý rok a nepřekročila osmnáctý rok svého věku.
15/18	možnost pracovat	Zák. 262/2006 Sb., zákoník práce. Zák. 65/1965 Sb. (§ 8a) Způsobilost fyzické osoby mít práva a povinnosti v pracovněprávních vztazích jako zaměstnavatel vzniká narozením. Způsobilost fyzické osoby vlastními právními úkony nabývat práv a brát na sebe povinnosti v pracovněprávních vztazích jako zaměstnavatel vzniká dosažením 18 let věku. (§ 11) Způsobilost fyzické osoby mít v pracovněprávních vztazích práva a povinnosti a způsobilost vlastními právními úkony nabývat těchto práv a brát na sebe tyto povinnosti vzniká (...) dnem, kdy fyzická osoba dosáhne 15 let věku; zaměstnavatel však s ní nesmí sjednat jako den nástupu do práce den, který by předcházal dni, kdy tato fyzická osoba ukončí povinnou školní docházku.
15	sexuální styk	Zák. 140/1961 Sb., trestní zákon: (§ 242) Kdo vykoná soulož s osobou mladší než patnáct let nebo kdo takové osoby jiným způsobem pohlavně zneužije, bude potrestán odnětím svobody na jeden rok až osm let.
16	uzavření manželství	Zák. 40/1964 Sb., občanský zákoník.
16	řízení motorky	Zák. 465/2006 Sb., o silničním provozu.
16	nákup cigaret	Zák. 379/2005 Sb., o opatřeních k ochraně před škodami působenými tabákovými výrobky, alkoholem a jinými návykovými látkami.
15	částečná trestní odpovědnost	Zák. 140/1961 Sb., trestní zákon.
18	zletilost	Zák. 40/1964 Sb., občanský zákoník: (§ 8) Zletilosti se nabývá dovršením osmnáctého roku. Před dosažením tohoto věku se zletilosti nabývá jen uzavřením manželství.
18	možnost volit	Zák. 247/1995 Sb., o volbách do Parlamentu České republiky.
18	hmotnou odpovědnost v zaměstnání	Zák. 262/2006 Sb., zákoník práce.
18	způsobilost k řízení auta	Zák. 465/2006 Sb., o silničním provozu.
18	nákup alkoholu	Zák. 379/2005 Sb., o opatřeních k ochraně před škodami působenými tabákovými výrobky, alkoholem a jinými návykovými látkami.
18	plná trestní odpovědnost	Zák. 140/1961 Sb., trestní zákon.

18	možnost uzavřít partnerství	Zák. 115/2006 Sb., o registrovaném partnerství.
21	možnost být zvolen	Zák. 247/1995 Sb., o volbách do Parlamentu České republiky.
23	věk způsobilosti provozovat agenturu na zprostředkování práce	Zák. 435/2004 Sb., o zaměstnanosti.
26	konec věku soustavné přípravy na povolání na VŠ pro potřeby odpisu daně	Zák. 586/1992 Sb., o dani z příjmu. Zák. 561/2004 Sb., školský zákon.
30	možnost stát se soudcem, přísedícím	Zák. 6/2002 zákon o soudech a soudcích: (§ 60) Soudcem nebo přísedícím může být ustanoven státní občan ČR, který (...) v den ustanovení dosáhl věku nejméně 30 let.
18 až 35/40	možnost být dárce vajíček či spermatu	Zák. 20/1966 Sb., péče o zdraví lidí: (§ 27e) Darovat vajíčka pro účely asistované reprodukce může žena ve věku od 18 do 35 let. Darovat spermiie může muž ve věku od 18 do 40 let.
18 až 39	možnost podstoupit umělé oplodnění	Zák. 48/1997 Sb., o veřejném zdravotním pojištění: (§ 15) Ze zdravotního pojištění se hradí nejvíce třikrát za život zdravotní péče (...) v souvislosti s mimotělním oplodněním a) ženám s oboustrannou neprůchodností vejcovodů ve věku od 18 do 39 let, b) ostatním ženám ve věku od 22 do 39 let.
40	možnost být zvolen senátorem, prezidentem	Ústava + zák. 247/1995 Sb., o volbách do Parlamentu České republiky.
50+	starší pracovník se speciálním zájmem státní politiky zaměstnanosti	Zák. 435/2004 Sb., o zaměstnanosti – delší podpůrčí doba pro hmotnou podporu v nezaměstnanosti.
59 až 63	starobní důchod	Zák. 155/1995 Sb., o důchodovém pojištění: (§ 28) Pojištěnec má nárok na starobní důchod, jestliže získal potřebnou dobu pojištění a dosáhl stanoveného věku.
50	nárok na proplacené vyšetření okultního krvácení (kolorektální karcinom)	Zák. 48/1997 Sb., o veřejném zdravotním pojištění + prováděcí předpisy.
45 až 69	nárok na hrazenou mamografii	Zák. 48/1997 Sb., o veřejném zdravotním pojištění + prováděcí předpisy.
100	příspěvek k důchodu, zvýšení o částku pro bezmocnost	Mimořádné opatření MPSV v rámci § 4 ods. 3 zák. 582/1991 Sb.

Scrutton [1990] se řadí k zastáncům hypotézy, že věk je postačující podmínkou věkové diskriminace, a tvrdí, že právě použitím slova/konceptu věku se legislativa podílí na tvorbě věkové diskriminace. V textech zákonů je možné se setkat se dvěma přístupy k věku. První z nich, tam, kde je vyžadována preciznost v určování věku, používá explicitní, na den přesný způsob určení jako „nejdříve v den, kdy dosáhne 18 let věku“. Na druhou stranu je možné se setkat, i když méně často, i s mnohem vágnější úpravou jako v § 47 zákona 94/1963 o rodině: „Je-li dítě s ohledem na svůj věk a rozumovou vyspělost samo schopno vyjádřit svobodně svůj názor a poznatky, je třeba při výchovných opatřeních na jeho názor a poznatky vzít zřetel.“ Nebo § 65: „Mezi osvojitelem a osvojencem musí být přiměřený věkový rozdíl.“

Výskyt věku v legislativních dokumentech v tabulce 14. není pochopitelně úplný. Předpisy a zákony na sebe navíc v různých ohledech navazují, a tvoří tak hustou síť věkových hranic pro různá práva a povinnosti. V srpnu 2007 probíhala v médiích živá debata o návrhu novely trestního zákoníku. Jedním z hlavních bodů této novely bylo snížení trestní odpovědnosti z 15 na 14 let. Představení návrhu novely média komentovala: „Vrací se tak k věkové hranici platné za první republiky. Podle Pospíšila je to z několika důvodů. „Sněmovna se v minulém volebním období shodla právě na čtrnácti letech, tento věk má i většina sousedních států střední Evropy. Hlavní argument je ale ten, že dnes mladí lidé dříve dospívají,“ řekl Právu ministr. V souvislosti se sníženou trestní odpovědností se podle něj sníží i hranice sexuálních deliktů a budou se muset změnit i některé další právní předpisy. „Například půjde o zákon o občanských průkazech, cestovních dokladech a nabývání či pozbývání občanství,“ upřesnil.“⁵⁸ Nejednoznačnost v použití věkových hranic reflektují ze svého pohledu i právníci. Například známý advokát Tomáš Sokol na internetu glosuje: „Trochu složitější je situace v případech posunu věkové hranice trestní odpovědnosti, u níž odborníci pouze krčí rameny, neboť jde o ryze politické rozhodnutí. Zákon, umožňující separovat dosud trestně neodpovědné děti, které se ale dopouštějí závažných protispolečenských jednání, již existuje a je zřejmě i funkční. (...) zazněla kritika tohoto politického gesta, učiněného navíc v situaci, kdy podíl dětí

⁵⁸ Citováno z: http://www.novinky.cz/domaci/novy-trestni-zakonik-postihne-uz-ctnactilete_116082_ue3df.html. Jako perličku ilustrující nezamýšlené důsledky rigidnosti formálních věkových norem dodejme jeden z názorů, který se objevil v diskusi čtenářů pod citovaným článkem na serveru Novinky.cz: „Víte co je zajímavé? Že souložit se smí už od patnácti (zřejmě to bude od čtrnácti), ale dívat se na to smí až od osmnácti (...) Že by měli mladiství souložit poslepu?“ (31. V. 2007; dostupné z: http://cgi.novinky.cz/discussion/discussion_Screen?server=novinky&discussionId=115044&articleId=116082).

na trestné činnosti páchané v ČR klesá.⁵⁹ Politická diskuse o proměnách těchto věkových norem je ale již staršího data. Například v březnu 2005 uveřejnil časopis Týden diskusi o vzájemné provázanosti věku trestní odpovědnosti, sexuální zralosti a možnosti volit. K článku byly citovány studie, podle kterých 67 % respondentů bylo proti snížení hranice pro pohlavní styk z 15 na 14 let, 85 % naopak podporovalo snížení trestní odpovědnosti na 14 let, 67 % respondentů trvalo na udržení hranice pro účast ve volbách na 18 let, 26 % jej doporučovalo zvýšit na 21 let a 5 % ji doporučovalo snížit [Korecký 2005]. Již z těchto dat by vyplývalo, že tyto tři důležité hranice nejsou nutně ve veřejném mínění nastaveny stejně.

Věk, který se v tabulce 14. vyskytuje dokonce desetkrát, a představuje tak téměř každou čtvrtou citovanou položku, je věk osmnácti let – hranice zletilosti (plnoletosti). Koncept plnoletosti odráží kulturní definici hranice mezi dětstvím (adolescencí) a dospělostí. Oslava patnáctých (formální přiznání občanství) a osmnáctých narozenin v sobě koncentruje jakýsi moderní rituál přechodu. Pokud čtenář již těmito milníky sám prošel, bude si pravděpodobně pamatovat na „ráno den poté“ a zvláštní pocit, že se *de facto* vlastně nic nezměnilo (pokud se tedy hned druhý den neženil/nevdávala či nešel k volbám), i když *de iure* se mění téměř vše. To je právě vlastnost formálních věkových norem. Chudacoff [1989] na příkladu USA vysvětluje, jak k této definici dospělosti došlo skrze ustanovení základního občanského práva, práva volit. Volební právo v USA bylo nejdříve definováno pouze nepřímo jako zákaz znemožnit účast ve volbách mužům starším 21 let. Ještě před koncem druhé světové války byl Americkému kongresu předložen návrh snížit tento věk na 18 let, ale návrh byl neúspěšný, stejně jako následujících 150 podobných návrhů v průběhu 27 let. Chudacoff tvrdí, že to byly teprve výsledky války ve Vietnamu a studentských bouří na univerzitách, které prosadily původní racionále, že pokud mohou mladí (o základních občanských dovednostech poučení) lidé od 18 let za svoji vlast umírat, mají mít právo také volit její vedení. V České republice bylo volební právo pro všechny osoby, které dosáhly 18 let, zavedeno v roce 1954 zákonem č. 27/1954 Sb., o volbách do Národního shromáždění, čímž se změnila Ústava z roku 1920, která zaručovala toto právo osobám nad 21 let. Do Poslanecké sněmovny může být volen občan ČR, který má právo volit a dosáhl 21 let, do Senátu občan ČR, který má právo volit a dosáhl 40 let. Od možnosti být zvolen do Senátu se odvíjí možnost být zvolen prezidentem ČR.

Jak se formální rozvrh odráží v postojích našich respondentů? V první řadě je důležité zjistit, zda vůbec ve veřejném mínění podpora existence

⁵⁹ Dostupné z: <<http://vsp.blog.cz/0601/novy-trestni-zakon>>. [Cit. 2008-01-22].

legislativních věkových hranic existuje. To zjišťovala otázka uvedená následovně: „České zákony upravují věkovou hranici pro některé události v životě. Kdybyste vy byl(a) poslancem v parlamentu a měl(a) rozhodovat o následujících případech, myslíte si, že by v zákoně měl nebo neměl být stanoven věk pro tyto události? Pokud si myslíte že ano, jaký věk by to měl být?“ (tabulka 15.).

Tabulka 15. Legální věkové normy (první sloupec v %, ostatní v počtu let)

Mělo by být dáno zákonem od kolika let...	% souhlasu	průměrný věk*	modus	minimum	maximum
být trestně odpovědný (jít do vězení za zločin)	94	14,4	14	6	21
je možné získat řidičský průkaz	94	18,1	18	12	30
je možné poprvé volit ve volbách	90	18,4	18	14	30
odejít do důchodu	76	58,6	60	15	60
je legální mít první sexuální styk	48	15,9	15	12	21
by měl člověk odevzdat řidičský průkaz a přestat řídit auto	34	72,8	70	40	99
mít první dítě	23	19,0	18	14	30

* Konkrétní počet let uváděli pouze ti respondenti, kteří v předchozí filtrační otázce odpověděli, že by věk měl být stanoven.

Již na první pohled můžeme vidět, že míra souhlasu, respektive míra legitimacy reálně existujících věkových norem v legislativě, je vyšší než v případě norem neformálních (kulturních). V případě trestní odpovědnosti, řidičského oprávnění a možnosti voleb *de facto* neexistuje pochyb o tom, že by legislativa měla tato práva a povinnosti definovat věkem.⁶⁰ Modální věk přitom odráží existující aktuálně platné legislativní normy. Ve srovnání s průměrem nejsou znatelné velké rozdíly, ale v případě účasti ve volbách,

⁶⁰ Mohli bychom samozřejmě spekulovat, že otázka v sobě ukrývá nejen dotaz na legitimitu věku v legislativě, ale i otázku na legitimitu státního zásahu do těchto práv a povinností obecně. Tedy otázku, zda by měl zákon takovou věc vůbec upravovat, nikoliv jen zda by ji měl upravovat věkem. V případě kvantitativního dotazování nelze spolehlivě tyto vlivy oddělit. To, že se v získaných datech mísí, nám naznačila nejen pilotáž dotazníku, ale i relativně slabá podpora legislativní věkové hranice v „soukromém“ zájmu, „kdy mít první dítě“.

řidičského oprávnění a nezletilosti pro sexuální styk by naši respondenti hlasovali pro mírné zvýšení věkové hranice, v případě důchodu a zejména trestní odpovědnosti pro její snížení oproti stavu aktuálnímu. Nejnižší míra souhlasu je ve dvou položkách, které nemají pevný reálný základ v českém legislativním řádu a byly zařazeny jako hypotetické – odevzdat řidičský průkaz a mít první dítě. Zde „pouze“ 34 %, resp. 23 % respondentů odpovědělo, že se jedná o oblasti, které by měl stát věkově regulovat. Starší respondenti uvádějí vyšší normativní věk jak pro získání ($r = 0,12$), tak pro odevzdání ($r = 0,16$) řidičského průkazu, ale také pro první sexuální styk ($r = 0,21$). Ženy se od mužů liší pouze v představě o věku odchodu do důchodu, který tradičně volí nižší než muži ($\epsilon = 0,18$).

6.5 Chronologické hranice fází životního cyklu

V předcházejícím textu jsme si ukázali, že existují jakési sociální hodiny pro řadu důležitých tranzic v průběhu lidského života. Nyní nás ovšem zajímá, zda je věk tak silným definičním znakem i obecněji při pojímání „velkých“ životních období, zda jsou i fáze životního cyklu chronologicky definovány. Deklarace chronologického věku jako určující hranice v lidském životě je považována za jeden z nejexplicitnějších důkazů ageistických postojů, a to zejména v případě definice stáří, které je zde naším hlavním tématem.

V několika výzkumech byla respondentům opakovaně položena otázka, zda je možné definovat stáří věkem. Dosud všechny tyto výzkumy potvrzují, že zhruba čtvrtina až třetina české populace s tímto tvrzením souhlasí. Tabulka 16. shrnuje průměrný věk začátku stáří ve čtyřech rozdílných výzkumech.

V našem nejaktuálnějším výzkumu „Ageismus 2007“ 48 % respondentů věří, že je možné věkem určit začátek stáří, a přibližně stejný podíl (45 %) dokáže věkem vyjádřit konec mládí. Oproti předchozím letům (viz tabulka 16.) je tedy podíl takto souhlasných odpovědí výrazně vyšší. V porovnání s rokem 1996 jsou průměrné hodnoty této hranice stále nízké, ale mezi lety 2002 a 2007 dochází k jejich pomalému nárůstu.

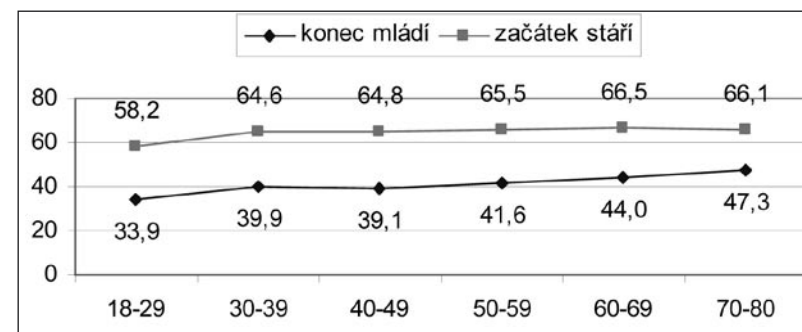
Z titulu úvah o dualitě, či dokonce střetu mládí a stáří ve stárnoucích společnostech je zajímavé, že mezi koncem „mládí“ a začátkem „stáří“ je v průměru asi 25 let „chronologického vakua“ naplněného jinými sociálně věkovými kategoriemi, které přechod mezi těmito dvěma kategoriemi zprostředkovávají, jak jsme viděli v případě subjektivní věkové identifikace. Toto „vakuum“ se v poslední sledované věkové dekádě ztenčuje přibližně na 19 let.

Tabulka 16. Od jakého věku začíná stáří? (v letech)

		Průměr	Medián	Modus
1996 Senioři 50+ (n = 1 302)	50+ (n = 1267)	66,9	70	70
	60+ (n = 745)	67,8	70	70
2002 Život ve stáří (n = 1 036; *31 %)	60+ (n = 315)	64,7	65	60
2003 Ageismus (n = 1 584, *25 %)	50+ (n = 120)	65,7	65	70
	60+ (n = 42)	66,2	65	65
	populace (15–83 let)	63,6	65	60
2007 Ageismus (n = 1 810, *48 %)	50+ (n = 515)	66,0	65	70
	60+ (n = 319)	66,3	65	70
	populace (18–80 let)	64,4	65	60
	konec mládí	41,1	40	50

* Odpovídali pouze ti, kteří v se ve filtrační otázce vyjádřili, že stáří určit věkem lze. Procento v závorce určuje jejich podíl na celém souboru výzkumu. Vzhledem k tomuto předvýběru je určený věk stáří nižší než v ostatních prezentovaných šetřeních. Zdroj: Vidovičová [2005a: 14] a vlastní výpočty pro rok 2007.

Graf 19. V jakém věku končí mládí a od jakého věku můžeme považovat člověka za starého dle věku respondenta

V jakém věku konkrétně končí mládí, koreluje pouze s věkem ($r = 0,37$) a subjektivním věkem ($r = 0,31$) respondenta. U definice stáří je situace obdobná, i když se vliv obou typů věku zdá být slabší ($r = 0,24$; resp. $0,15$). Je ovšem zajímavé, že souvislost mezi chronologickou definicí stáří a věkem respondenta je silnější u mužů než u žen ($r = 0,33$ vs. $0,19$). Již jsme uvedli, že lidé, kteří mají blízký vztah k osobě starší 70 let, definují začátek stáří v průměru o rok dříve než lidé, kteří takovou blízkou starší osobu nemají. Ještě markantnější je role přítomnosti staršího známého v mladších věkových

skupinách (např. 18–29 let), kdy rozdíl v definici stáří představuje dokonce 5,1 let (59,6 vs. 64,7). Podobně respondenti, kteří mají blízkou osobu starší 70 let, definují později konec mládí (41,2 vs. 40,9 let). A konečně stáří do vyššího věku posouvají ti, kteří mají nižší hladinu podpory věkové segregace ($r = 0,19$).

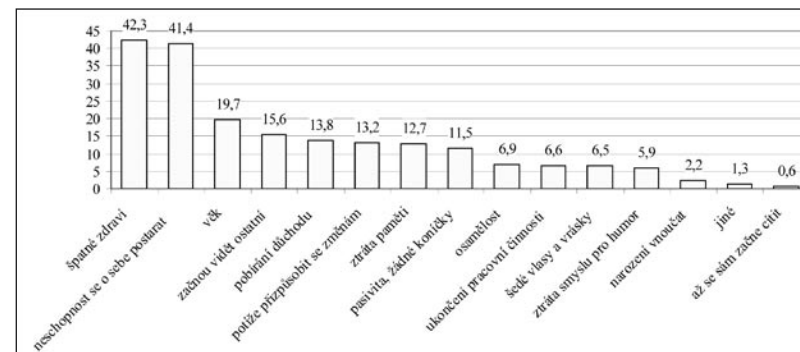
Třicet devět procent respondentů si myslí, že věk začátku stáří se liší pro ženy a pro muže, přičemž v průměru podle našich respondentů začíná stáří žen v 60,2 letech (medián 60) a stáří mužů o více než 4 roky později v 64,3 letech (medián 65). Míry asociace mezi dotazem na věk stáří obecně a genderově specifickými věky jsou o něco silnější v případě „obecného“ a „mužského“ ($r = 0,68$) než „obecného“ a „ženského“ ($r = 0,62$) hraničního věku stáří. To lze interpretovat také tak, že při dotazu, „kdy začíná stáří“, myslíme spíše na životní dráhu mužů. Kite a Wagner [2002] tvrdí, že lidé obecně mají tendenci předpokládat, že „mužské“ je normální a přirozené, a proto v případě chybějící specifické informace o pohlaví předpokládají, že se jedná o muže. Naše zjištění tuto hypotézu dobře ilustrují. Připomíná nám to také kritiku „třířázového modelu životního cyklu“ Kholiho [1986] jako modelu mužského, nereflektujícího mnohem dynamičtější životní dráhu žen přerušovanou různě dlouhými obdobími péče [srov. např. Calasanti, Slevin 1980; Calasanti, Slevin, King 2006; Riley, Riley 2000].

Definice stáří

Přestože z předchozího by mohlo vyplývat, že věk je velmi důležitou charakteristikou starého člověka, když jsme se respondentů ptali na definiční charakteristiky stáří znovu, tentokrát v rámci ostatních možných charakteristik, umístil se věk až na třetím místě, za špatným zdravotním stavem a neschopností se o sebe postarat (graf 20.). Odstup podílu, jaký získala varianta věk od prvních dvou pozic, jej spíše přibližuje k variantě podle pořadí čtvrté, „sociálně-konstruktivistické“ – až jej tak začnou vidět ostatní – a k politicko-ekonomické definici stáří jako důchodu, která v sobě faktor věku také zprostředkovane obsahuje. Vidovićová a Rabušic [2003] se na podobné charakteristiky ptali v roce 2001, kdy se na prvních třech místech jako nejdůležitější definiční znaky stáří umístily: fyzický stav (75%), věk (56%) a ztráta duševní svěžesti (54%).⁶¹

⁶¹ I v tomto výzkumu se definiční znak stáří = „věk odchodu do důchodu“ objevuje (jako šestá z osmi nabízených, 18%). Odchod do důchodu lze považovat za funkci věku vzhledem k relativně stabilnímu průměrnému věku reálného odchodu do důchodu, vyplývajícímu především z jeho legislativní definice.

Graf 20. Součet první a druhé nejdůležitější charakteristiky starého člověka (v %)

Jiný zajímavý pohled získáme, když uvážíme pouze první uváděný, absolutně nejdůležitější faktor determinující, že nějakého člověka vnímáme jako starého v perspektivě věkových skupin (tabulka 17.).

Tabulka 17. První nejdůležitější faktor determinující vnímání stáří dle věkových skupin (v %)

	18–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–80
Špatné zdraví	21	18	20	24	29	37
Neschopnost se o sebe postarat	17	23	25	26	20	23
Věk	13	13	10	11	11	9
Pobírání důchodu	15	9	8	7	8	7
Začnou tak vidět ostatní	6	9	8	7	6	4
Potíže přizpůsobit se změnám	6	5	6	5	5	4
Pasivita, žádné koníčky	5	4	6	4	5	3
Šedé vlasy a vrásky	5	7	1	2	1	2
Ukončení pracovní činnosti	1	3	1	5	3	2

Pozn.: V tabulce je uveden pouze výběr faktorů.

I když je i zde první nejdůležitější faktor *zdraví*, jeho relativní důležitost ještě dále roste s věkem respondenta, naopak *nesoběstačnost* je důležitější pro střední věk a *chronologický věk*, *důchod* a *šedé vlasy* pro osoby nejmladší, což je v souladu s výše uvedenými výsledky i se závěry Vidovićové a Rabušice [2003].

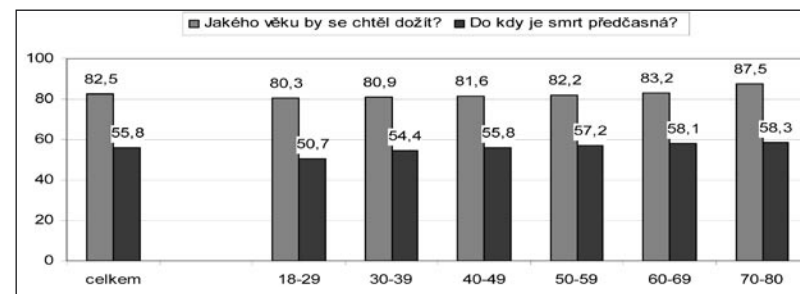
Chronologické hranice života

„Dosahuje naděje na dožití svého limitu? Mnozí – včetně jedinců plánujících svůj důchod a úředníků zodpovědných za zdravotní a sociální politiku – věří, že ano. Ale důkazy říkají něco jiného (...) Naděje na dožití u žen (...) vzrostla za posledních 160 let rovnoměrnou rychlostí o téměř tři měsíce ročně. V roce 1840 držely rekord švédské ženy, které se v průměru dožívaly o něco více než 45 let. Mezi národy s nejdelší nadějí na dožití – téměř 85 let – jsou dnes ženy v Japonsku.“ [Oeppen, Vaupel 2002: 1029] Mnozí autoři věří, že tento trend může pokračovat de facto bez omezení. Ovšem ne všichni sdílejí stejný optimismus. Olshansky et al. [1990] sice také počítají s určitým nárůstem naděje na dožití, ale v podstatně pomalejším tempu, protože i když klesá mortalita ve vyšších věkových skupinách, ověřený věk nejdéle žijících osob se nijak výrazně neprodloužil. V této části práce nás ovšem zajímá spíše druhá věta úvodního citátu – jak svoji naději na dožití vidí sami sociální aktéři a jaké chronologické limity životu staví. Za první indikátor chronologických limitů života jsme zvolili otázku, jakého věku by se chtěl respondent dožít. Na ni odpovědělo téměř 92 % dotazovaných, což z metodologického hlediska považujeme za velmi dobrý výsledek. Průměrný věk, jakého by se chtěli naši respondenti dožít, je 82,4 roku s mediánem v hodnotě 80 let. Jako druhý indikátor jsme zvolili subjektivní hranici předčasnosti smrti. Zajímalo nás, zda existuje nějaký věk, který je považován jako „nejméně nevhodný pro konec života“, respektive jaká je hranice, za níž je smrt považována za přijatelnou, očekávatelnou, snesitelnou. Otázka byla pro zjemnění navozena následovně: „*Představte si, že čtete novinovou zprávu o smrti nějakého člověka. Do jakého věku byste považovali smrt tohoto člověka za předčasnou?*“ Na tuto otázku dokázalo chronologickým věkem odpovědět 89 % respondentů, zbývajících 11 % uvedlo, že „neví“. V průměru byla respondenty hodnocena jako předčasná smrt do věku 55,8 let.⁶²

Mezi těmito dvěma indikátory neexistuje vzájemná statistická souvislost, oba ale korelují s věkem respondenta ($r = 0,21$; resp. $r = 0,18$). Přání dožití se mírně s věkem respondenta zvyšuje. Uvažíme-li ale, že u mladších respondentů se reálně jedná o přání projektované více do budoucna, je zajímavé se podívat na očekávaný počet let dožití vyjádřený jako rozdíl mezi přáním dožití a aktuálním věkem respondenta (tabulka 18.).

⁶² Bytheway [2005] uvádí, že v britské kultuře je jako předčasná a tragická vnímána smrt zhruba do věku 65 let a úmrtí kolem věku 90 let za dobrý konec, nebo dokonce poželhanou úlevu.

Graf 21. Průměrný věk preferovaného dožití a průměrný věk, od kdy je smrt předčasná

Tabulka 18. Průměrný počet preferovaných let dožití

	celkem	muži	ženy
18–24	59,9	59,7	60,2
25–29	52,4	54,3	51,2
30–34	49,5	47,8	50,8
35–39	43,2	45,5	42,1
40–44	39,5	39,5	39,6
45–49	34,4	35,4	33,8
50–54	30,3	31,2	29,5
55–59	25,4	24,8	25,7
60–64	21,0	22,0	20,0
65–69	17,1	17,3	16,9
70–74	14,4	15,7	13,6
75–80	11,5	12,6	10,8

Pozn.: Ukazatel je konstruován jako rozdíl mezi věkem, kterého by se chtěl dožít, a věkem skutečným.

V celém souboru platí, že muži jsou o něco optimističtější než ženy, neboť si přejí dalších 34,6 let života, ženy o dva roky méně. Pokud si nejmladší muži přejí dožít ještě 59,7 let, je to o 6,6 let více, než předpokládají úmrtnostní tabulky za rok 2006 pro tuto věkovou skupinu mužů, u mladých žen je rozdíl pouze 1,1 roku (60,2 vs. průměr $ex_{18-24} = 59,1$). I v nejstarší sledované věkové skupině mužů je přání dožít se ještě alespoň 12,6 roku výrazně optimističtější, než jim předpovídají úmrtnostní tabulky (průměr $ex_{75-80} = 7,6$), stejně tak u žen přání dožití 10,8 let je o 1,9 let vyšší než

průměrná naděje na dožití těchto žen v roce 2006 (zdroj dat: ČSÚ, tabulky 40020701 a 02, vlastní výpočty). Testovali jsme také hypotézu, zda očekávaný věk dožití bude ovlivněn věkem dožití rodičů. Přestože jsme našli slabé korelace mezi indikátorem a věkem smrti rodičů (zejména v případě respondentů mužů a věku smrti jejich matky), mizí, pokud kontrolujeme vliv věku respondenta. V obou případech tak lze ženy a mladší osoby označit do jisté míry za „reálnější“ co do očekávání budoucí délky života, tedy pokud ji hodnotíme aktuálními úmrtnostními podmínkami. Pokud jsou ale přesnější argumenty Oeppena a Vaupela [2002] než Olshanského et al. [1990], jsou to naopak muži, kteří svoji naději na dožití odhadují správněji, tedy optimističtěji. Bez ohledu na výsledek této diskuse, vyjádřená očekávání respondentů ohledně přání dožití lze interpretovat velmi optimisticky právě z pohledu otázky akceptace stárání a potencionální přípravy na něj. Pokud respondenti věří ve svoji relativně dlouhou budoucnost, existuje také předpoklad, že k ní budou přistupovat zodpovědněji a plánovitěji. Obecným závěrem tohoto krátkého exkurzu je, že i v případě konce životního běhu mají naši respondenti poměrně přesnou představu o jeho chronologických hranicích – bez ohledu na věk respondenta se přání dožití pohybovalo kolem 82 let. V tomto smyslu existuje také explicitní představa, že tento konec lze očekávat, či dokonce akceptovat kdykoliv po začátku stárání – tedy ve věku od padesáti až šedesáti let.

7. AGEISMUS

V toku představování základních konceptů sociologie věku jsme se dostali až ke konceptu ageismu jako nosnému tématu problematizace (vyššího) věku v současných moderních společnostech. Jestliže jsme se v předchozích kapitolách věnovali procesům, které vynesly chronologický věk na výsluní sociálních struktur, a jejich vlivu na individuální věkové identity, nyní přesuneme naši pozornost k tomu, co se stane, když se tato věková dominance stane osou vztahů s reálným dopadem na jednání a prožitky osob, skupin a společenství. Tyto efekty budeme postupně představovat právě na podloží teorie ageismu a jeho speciálních, parciálních projevů – věkových stereotypů a věkové diskriminace.⁶³

7.1 Nová paradigmatata a věková nerovnost

Sociologie věku v současné době pracuje přinejmenším se čtyřmi základními paradigmaty, která rozvíjejí model vysvětlení věkových nerovností skrze prizma sociálních struktur a mocenských vztahů: paradigma věku; politická ekonomie stárnutí; socialisticko-feministická perspektiva a paradigma obsahové a přístupové diversity.

První přístup jsme si již blíže představili v předchozích kapitolách. Zde tedy pouze shrňme, že **paradigma věku** [Riley, Johnson, Foner 1972] podtrhuje sociálně stratifikační funkci věku, což znamená, že věk je používán „k regulaci přístupu k vzácným rolím a zdrojům a pro přisuzování kompetencí (nebo jejich nedostatku), které jsou založeny na generalizovaných předpokladech o věkem podmíněných schopnostech spíše než na skutečných dovednostech“ [Dannefer 2001: 279]. Dochází tak k vytvoření rozdílů mezi věkovými vrstvami, co se týče počtu a typu disponibilních rolí a očekávání. Prostředky a sankce s těmito rolemi spojené a s nimi asociované příležitosti či výhody produkují nerovnosti, protože různé role jsou ve společnosti různě ceněny a odměňovány, ať již prestiží, nebo materiálními výhodami.

⁶³ V našem dřívějším pojetí tohoto fenoménu [Vidovičová 2005a] jsme ageismus a věkovou diskriminaci ztotožňovali jako svého druhu synonyma. Nyní však, z důvodů, které snad budou z dalšího výkladu zřejmé, považujeme koncept ageismu za nadřazený pojmu věkové diskriminace.

Zástupci **politické ekonomie stárnutí** (angl. *political economy*) se při vysvětlování věkově založené nerovnosti zaměřují na „vzájemně podmíněné vztahy mezi ekonomikou, politikou a ideologickými strukturami, které tyto systémy dominance konstruují a rekonstruují (...) Proto se zaměřují zejména na sociálně-strukturní vysvětlení nerovností spíše než na individuální důvody jako přirozeně ustupující fyzické či mentální schopnosti starších lidí“ [McMullin 2000: 519]. Mezi nejvýznamnější zástupce tohoto směru patří A. Walker, C. Phillipson, C. Estesová a P. Townsend a další, kteří se věnovali tématům jako: strukturace závislosti ve stáří nastavením sociální politiky, otázky komodifikace potřeb starších dospělých, závislost stáří na dělbě práce ve společnosti a alokaci zdrojů (včetně instituce důchodu jako „sociální smrti“ a definice stáří) a problematika kontradikce mezi principy demokratického občanství a kapitalistického systému alokace (tj. otázky finanční odpovědnosti sociálního státu za stárnoucí populaci v tržní ekonomice, která zároveň eliminuje starší osoby z trhu práce).

Zastánci **socialisticko-feministické** perspektivy (angl. *socialist-feminist approach*), mezi něž patří zejména T. M. Calasantiová, A. Zajiceková a částečně také S. Arberová a J. Ginnová, zdůrazňují potřebu porozumět způsobům, jakým gender, třída a etnicita (rasa) strukturují životní šance ve stáří. V centru zájmu je provázanost marginalizačních charakteristik, které nelze chápat jako separátní systémové pojmy. McMullinová [2000] si však všímá, že i když se tento přístup snaží o postižení široké a komplexní škály vzájemně závislých diskriminačních charakteristik a na jejich základě založených nerovností, často opomíjí mocenské vztahy mezi generacemi, věkovými vrstvami nebo kohortami. Toto omezení navrhuje McMullinová [2000] překonat pomocí **paradigmatu obsahové a přístupové diverzity** (angl. *content and approach diversity paradigm*). Doporučuje konceptualizovat pojmy jako třída, věk, gender a etnicita jako soubory sociálních vztahů (nikoliv individuálních diferenciačních charakteristik), které představují základní struktury (respektive prvky) sociálního života. Tyto jsou navzájem provázány mocenskými vztahy, ale neexistuje mezi nimi jasná hierarchická struktura. Žádný z těchto konceptů by neměl získat a priori větší teoretickou váhu než ostatní. Soubory těchto vztahů a fundamentů sociální struktury jsou, říká McMullinová [2000], charakterizovány spíše konfliktem než konsenzem. Je třeba se orientovat na strukturované formy moci, organizace, usměrňování a regulace, jimiž vládnoucí skupiny udržují a reprodukují své dominantní pozice.

Všechny tyto přístupy (věková stratifikace, politická ekonomie, socialisticko-feministický přístup a paradigma různosti) se snaží zachytit specifické dimenze nerovností ve vyšším věku. Každý z přístupů disponuje jiným apa-

rátem, který je lépe využitelný v určitých oblastech zkoumání věkové nerovnosti než v jiných. Například paradigma věkové stratifikace dokáže lépe popsat vývoj diferenciací životního běhu v moderních společnostech než nerovnosti na pracovním trhu a v sociální politice, kde je lépe využitelný přístup politické ekonomie. Zároveň je jisté užitečné vzít v úvahu výtku, že apriorní zaměření na zkoumání nerovností z pohledu věku může být vzhledem ke komplexitě a provázanosti sociálních vztahů zavádějící.

7.2 Definice ageismu

I když teoretizace a problematizace věku nemá v sociální teorii příliš dlouhou tradici, ageismus a věková diskriminace se jako jedny z významnějších pojmů v sociálně-politické praxi vyskytují již přibližně čtyřicet let.⁶⁴ Poprvé se pojem ageismus objevuje v USA koncem šedesátých let 20. století. To, že zahrnuje širokou škálu procesů a akcí na rovině individuální i strukturní, může být důvodem, proč dosud nebylo dosaženo jedné konsenzuální definice, která by pokrývala celou šíři tohoto dynamického jevu a zároveň pomohla stanovit jeho praktické hranice. Pojem poprvé zazněl během debaty o bytové politice v roce 1968 z úst předsedy Poradního sboru pro stárnutí distriktu Columbia a pozdějšího ředitele amerického Národního institutu pro stárnutí Roberta N. Butlera. Ten později vysvětlil:

„Ageismus můžeme chápat jako proces systematického stereotypizování a diskriminace lidí pro jejich stáří, podobně jako se rasismus a sexismus vztahují k barvě pleti a pohlaví. Staří lidé jsou kategorizováni jako senilní, rigidní ve svém myšlení a způsobech, staromódní v morálce a dovednostech (...) Ageismus dovoluje mladším generacím vidět starší lidi jako odlišné od nich samých, a proto jim brání, aby se se staršími lidmi identifikovali jako s lidskými bytostmi (...) Ageismus je manifestován širokým spektrem fenoménů jak na individuální, tak na institucionální úrovni: stereotypy a mýty, otevřené opovržení a averze nebo jednoduše vyhýbání se kontaktu, diskriminační praktiky v bydlení, v zaměstnání a službách všeho druhu, přídomky, kreslené seriály a vtipy. Někdy se ageismus stává účelnou metodou, jakou společnost propaguje pohledy na starší osoby, s cílem setřást část vlastní zodpovědnosti vůči nim. Jindy ageismus slouží jako vysoce osobní objektiv, chránící osoby mladší (obvykle ve středních letech) – často za vysokou emocionální cenu – před přemýšlením o věcech, kterých se bojí (stárnutí, nemoc, smrt).“ [Butler 1975: 12]

⁶⁴ Tato kapitola je přepracovanou verzí recenzovaného textu Vidovičová [2005a].

Potřeba propracovanější a potencionálně jednodušejší operacionalizované definice vznikla velmi záhy. Butler [1980] později posunul diskusi od osobních, individuálních postojů k rozlišení mezi **předsudečnými postoji, diskriminačními praktikami a institucionálními politikami**.⁶⁵ Palmore [1999] vypracoval na základě citovaného Butlerova vymezení analytickou definici, kde je ageismus „jakýkoliv předsudek nebo diskriminace proti nebo ve prospěch věkové skupiny. Předsudky vůči věkové skupině jsou negativní stereotypy vůči této skupině nebo negativní postoje založené na stereotypu. Diskriminace vůči věkové skupině je nepatřičné, nemístné negativní zacházení se členy dané věkové skupiny“ [Palmore 1999: 4]. I když vidíme, že Palmoreova definice hovoří o věkových skupinách obecně, diskurz ageismu obvykle odkazuje k věku vyššímu, ke stáří, i když dnes již je diskriminace mladších věkových skupin uznána jako legitimní součást konceptu. Teorie předpokládá, že diskriminace mladých není tak častá jako diskriminace stáří a má méně negativních důsledků jak pro jedince, tak pro společnost. Postupující empirický výzkum však začíná ukazovat, že věková diskriminace v nižším věku není tak ojedinělá. Ovšem vytváření nových odvozených konceptů jako „youthismus“ nebo „adultismus“ (z angl. *youth* – mládí, *adult* – dospělý) se zdá být redundantní.⁶⁶

Problémem některých definic je nejasný vztah mezi příčinami a důsledky. Typickým příkladem je ztotožňování ageismu s „mýty o stáří“. Jiné starší definice pojmu ageismus pracují s koncepty „stáří“ či „staří“ jako s objektivními kategoriemi sdružujícími neurčitou skupinu osob na základě chronologického věku, a jsou proto některými autory považovány za skryté ageistické. Jako příklad lze uvést definici Encyklopedie Diderot [in Tošnerová 2002a]: „věková diskriminace postihující především staré lidi“. Nezřídka jim byla vyčítána také skrytá distance „oni“ versus „my“ – tedy „staří“ vůči

⁶⁵ Toto rozlišení lze chápat i jako tři možné roviny ageismu: individuální (mikrosociální), mezosociální (na úrovni sociálních skupin, pečovatelských institucí, firem aj.) a makrosociální (legislativní úpravy, ageismus vlastní strukturám). Phillipson [2002] alternativně definuje strukturální ageismus jako institucionalizovanou diskriminaci vyrůstající z managementu ekonomie v kapitalistickém světě. Jako její protipól staví úroveň kulturní, kde hovoří o internalizaci negativních představ o stárnutí, zejména ve vztahu ke změnám těla.

⁶⁶ Ageismus může mít řadu partikulárních projevů: adultismus (zvyhodňování dospělých oproti dětem); jeunismus (zvyhodňování mladých oproti starým); adultocentrismus (přehnaný egocentrismus dospělých); adultokracie (dominantní sociální pozice dospělých proti nedospělým); gerontokracie (forma vlády významně starších, než je zbytek dospělé populace); chronocentrismus (přesvědčení, že určitý stav vývoje lidstva je nadřazený předchozím epochám – časům); v extrémních podobách pak pedofobie (strach z dětí a nemluvnat); efebiofobie (strach z mládí) a gerontofobie (strach ze stáří a starých lidí).

„nestarým“, kterou Kalish [1979] nazval „**novým ageismem**“. Nový ageismus by se dal stručně charakterizovat jako dobře míněné, neúměrně ochranné postoje vůči seniorům, které je staví do pasivní a submisivní role subjektu „zlého ageismu“, před kterým je „my“, tedy ne-staří, ochráníme. Bugentalová a Hehmanová [2007] hovoří o **benevolentním ageismu** (jako opozitum k „hostilnímu/nepřátelskému ageismu“), což je koncept, který zahrnuje „subjektivně pozitivní postoje a ochranný paternalismus vůči starším dospělým v závislé roli“ [Bugental, Hehman 2007: 174]. Benevolentní ageismus může zahrnovat postoj, že starší lidé jsou milejší než lidé mladší, stejně jako přesvědčení, že starší lidé jsou méně schopní se o sebe postarat. Takové postoje pak mohou vyústit v neadekvátní poskytování „přehnané pomoci“, která je chápána jako projev neucty a může vést až k vytvoření či prohloubení pocitů bezmoci [Bugental, Hehman 2007]. Kombinací benevolentního a nepřátelského ageismu autorky nazývají **ambivalentním ageismem**, kde se obě přesvědčení prolínají a vzájemně posilují. Zdanlivý paradox koexistence pozitivní a negativní diskriminace citované autorky vysvětlují v závislosti na pozici skupiny: benevolentní (pozitivní) ageismus se vyskytuje tam, kde jsou senioři submisivní, hostilní (negativní) ageismus tam, kde se stávají více asertivními.

Na základě našeho dosavadního zkoumání a s vědomím výše popsaných výtek jsme navrhli definici následující [Vidovićová 2005a]: **Ageismus je ideologie založená na sdíleném přesvědčení o kvalitativní nerovnosti jednotlivých fází lidského životního cyklu, manifestovaná skrze proces systematické, symbolické i reálné stereotypizace a diskriminace osob a skupin na základě jejich chronologického věku a/nebo na jejich příslušnosti k určité kohortě/generaci.**

Klíčovými prvky této definice jsou a) rozlišení kvality (normativní přístup); b) uvážení jednotlivých stadií životního cyklu jako referenčního rámce. Relativně novým prvkem je zdůraznění symbolických forem diskriminace a rozšíření celé definice o činitele kohortní/generační příslušnosti. Přestože tato definice může pokrývat celé spektrum chronologického věku, podobně jako v ostatních studiích bude se náš zájem orientovat především, i když ne exkluzivně, na věk vyšší.

Thompson [1997: 85] uvádí definici, která chápe „ageismus jako sociální proces, skrze který negativní představy a postoje ke starším lidem, založené pouze na charakteristikách stáří (vyššího věku) samotného, mají za následek diskriminaci“. I tuto linii uvažování lze přijmout z našeho pohledu za odpovídající, protože vyjadřuje formální nadřazenost pojmu ageismus nad diskriminací. Navíc pojetím ageismu jako sociálního procesu podtrhuje jeho dynamiku a kontextualitu.

Věková diskriminace jako součást ageismu (např. Tošnerovou [2002a] označovaná za sociálně patologický jev) s sebou a priori nese silnou negativní konotaci, což může omezovat analytickou šíři obsahu tohoto konceptu. Do jisté míry by bylo vhodnější slovo *diskriminace* zaměnit pojmem *diferenciace*, který touto konotací zatížen není a lépe vystihuje základní princip ageismu – rozlišování osob, jejich schopností a vlastností na irrelevantním základě, jakým je chronologický věk, respektive stáří. V tomto smyslu rozvíjí definici věkové diskriminace organizace Age Concern: „Věková diskriminace nastává tam, když někdo dělá nebo vidí rozdíly u dané osoby kvůli jejímu věku a používá to jako základ pro předsudek proti a nefér přístupu k této osobě. Je to něco, co může postihnout každého, bez ohledu na jeho věk. Je stejně jednoduché někoho diskriminovat, protože je moc mladý, jako je jednoduché říct, že je moc starý – oba případy jsou stejně zhoubné.“ [Age Concern 1998:4 citováno in Macnicol 2004: 24] Z logiky této definice není každé jednání nebo postoj, který vidí rozdíl mezi lidmi na základě jejich věku, patologický, takovým se stává teprve tehdy, když je „použito jako základ pro nefér přístup“. Pasupathiová a Löckenhoffová [2002: 201] definují **věkově diferenciační** chování jako „chování, které se odlišuje jako funkce věku cílové osoby. Takové chování není nezbytně ageistické.“ Ageistické chování je pro tyto autorky podtypem věkově diferenciačního chování, které je zapříčiněno buď nepřesnými negativními postoji a přesvědčeními o stárnutí nebo starších lidech, nebo má jasný zhoubný dopad na starší dospělé. Empiricky jsou tyto typy chování odlišitelné podle typu chování, příčiny chování a vhodnosti chování pro danou cílovou osobu. Na druhou stranu se Slater [1995] nebo Bytheway [1995: 125] snaží argumentovat, že i „pouhé“ věkové hranice (angl. *age bars*) jsou ageistické a věkově diferenciační postoje a jednání mohou zakládat ageismus. Psychologizující definice Levyové a Banajiho [2002: 50] chápe ageismus jako „změnu v pocitech, přesvědčeních nebo chování v reakci na vnímaný chronologický věk jedince nebo skupiny“. V krajních formách je za věkovou diskriminaci považována samotná organizace moderních společností věkem, její věková struktura, a tedy to, že chronologický věk (a příslušnost k věkové skupině, kohortě nebo generaci) determinuje vstup, výstup nebo participaci na sociálních rolích.

Důležitou dimenzí založenou na normativním přístupu k diskriminaci a stereotypům je faktor motivace a konotace (kontextu). Vedle **pozitivní** motivace (věková diferenciace, která vede k věkově specifickému jednání nebo postoji zvýhodňujícímu určitou věkovou skupinu) a **negativní** konotace (věková diferenciace, která vede k věkově specifickému jednání nebo postoji znevýhodňujícímu určitou věkovou skupinu) lze doplnit i přístup

neutrální (věková diferenciace, která nevede k věkově specifickému jednání nebo postoji). Pozitivní ageismus poprvé představil Palmore [1999]. Minichiello, Browne a Kendig [2000] jej označují jako **sageismus** (od angl. *sage* – moudrost). Důležitou otázkou pro typologii může být i problém cílenosti diskriminačního chování, tedy je-li takové chování (postoj) zamýšleno, či nikoliv a zda se projevuje otevřeně, nebo se vyskytuje spíše v latentních formách.

Můžeme také rozeznávat ageismus různých skupin věkových a sociálních. Příkladem ageismu věkových skupin je již zmíněný ageismus zaměřený proti mladším věkovým skupinám. Případem ageismu různých sociálních skupin je tzv. „profesionální ageismus“, který obvykle vzniká následkem selektivního vnímání generalizujícího patologické projevy, s nimiž se profesionálové setkávají ve své praxi, na stárnutí obecně. S touto formou se lze setkat např. u lékařů, gerontologů, pečujících profesí apod., které jsou v extrémní formě vystaveny negativnímu obrazu stáří. Nezřídka má podobu již výše zmíněného „nového“ či „benevolentního“ ageismu.

Hovoříme-li o diskriminaci, je nutné alespoň nastínit možnou odpověď na otázku: diskriminace koho a kým? Z důvodu nutnosti omezit v tomto textu náš okruh zájmu, budeme hovořit především o problematice ageismu postihující **vyšší věkové skupiny**. V této fázi zkoumání se v případě ageismu a diskriminace mladších věkových skupin omezujeme pouze na její deskripci. Na různých místech textu jsme hovořili (a ještě budeme) o různých způsobech, jakými se od sebe diferencují věkové skupiny a sociální skupiny uvnitř věkových skupin a jakým způsobem se mohou dostávat do konfliktu. Z tohoto pohledu se v obou případech jedná především o diskriminaci jedné věkové skupiny druhou věkovou skupinou, případně o diskriminaci sociální skupiny v určitém věku skupinou jinou, v jiném nebo i stejném chronologickém věku. Na rovině jednání sledujeme diskriminaci jako akt jedince proti jedinci, tedy konflikt zástupců daných skupin. Paradigma ideologie, které jsme rozvíjeli jako své východisko, by mohlo naznačovat, že ageismus se projevuje diskriminací minoritní skupiny skupinou ve společnosti dominantní. Jsou ale senioři minoritní skupinou? Pro tuto chvíli odhlédněme od mírně extrémních, i když do určité míry substantivních argumentů Bythewaye [1995], že nic jako skupina starých lidí neexistuje, že se jedná pouze o sociální konstrukci, jejíž obsah nelze definovat počátkem a koncem, což by v důsledku implikovalo, že stáří vlastně vůbec neexistuje. Z matematicko-statistického hlediska jsou například osoby starší 65 let v České republice minoritou oproti osobám ve věku 15–64 let, ale stávají se postupně majoritou vůči populaci mladší 15 let. Senioři některé znaky minoritních skupin vykazují, ne však všechny. Schaefer [1996: 5] definuje

menšinu jako „podřízenou skupinu, jejíž příslušníci mají významně méně kontroly nebo moci nad vlastními životy, než mají příslušníci dominantní nebo většinové skupiny“. Charakteristickými znaky takto vymezené menšiny podle Schaefera jsou: 1) tělesné nebo kulturní charakteristiky, které její příslušníky odlišují od příslušníků dominantní skupiny; 2) zkušenost předsudečných postojů a znevýhodnění; 3) příslušnost k minoritní skupině není dobrovolná; 4) pocit solidarity s jinými příslušníky téže skupiny [přaf. in Musil, Navrátil 2002: 264]. Vedle tělesných a kulturních zvláštností je tak podstatný zejména postoj většiny k těmto odlišnostem a způsob, jakým ovlivňuje možnost jednotlivých skupin uspokojovat své potřeby – tedy zda vede ke zvýhodnění nebo k deprivaci. Dle Soydan a Williamsově [1998] je při vymezování menšin důležitý mocenský vztah, který definuje vztahy podřazenosti a nadřazenosti. Fakt, že zmiňovaná „moc“ má přitom dynamický charakter a nikdy není vlastněna na trvalo, je z pohledu našeho tématu platný zejména v perspektivě životního běhu. „Moc bývá kumulována určitými skupinami vždy jen v určitém kontextu a času. (...) Hranice mezi skupinami jsou proměnlivé a neustále se mění. Jednotlivec může být (...) současně příslušníkem menšinové skupiny a vedle toho v určitém ohledu také příslušníkem většinové skupiny. Menšinové skupiny jsou tím pádem vnitřně členitější, diverzifikovanější, než bývá obecně vnímáno.“ [Musil, Navrátil 2002: 264–265] Palmore [1999] má za to, že senioři minoritou jsou, protože sdílí určité společné identifikační znaky, jako jsou šedé vlasy, ale nejsou pod vlivem jejich doprovodných očekávání statusů a rolí v průběhu celého života. Jsou sice jako minorita diskriminováni a deprimováni majoritou, ale nesplňují předpoklad, že by disponovali skupinovou identitou a politickou jednotou, tedy alespoň ne jako celek. Submisivní (minoritní) role seniorů je tak funkcí širšího sociálního a kulturního kontextu.

7.3 Věková nerovnost v kontextu a další „-ismy“

Jestliže jsme popsali ageismus jako určitou novou formu nerovnosti a nesnášenlivosti, bylo by dobré vymezit některé její charakteristiky vztahové vůči historicky dříve rozeznávaným formám útlaču: sexismu a rasismu. Vedle společných znaků totiž vykazuje ageismus několik specifík, která jej od výše zmíněných významných diskriminačních forem odlišují. Prvním podstatným rozdílem je fakt, že koncepty pohlaví a rasy jsou dnes již brány jako relativně jednoznačné, kdežto koncept stáří je sociálním konstruktem vztahujícím se k nedefinovatelné skupině lidí bez jasných společných znaků. Vztahové relace mezi jednotlivými životními fázemi jako perspektivně

soupeřícími skupinami není vždy možné beze zbytku popsat. Věk představuje připsaný status, ve své podstatě neovlivnitelný vlastním úsilím jedince. Stárnutí je sice, stejně jako pohlaví nebo rasa, biologicky podmíněno, ovšem jediné stáří podléhá vývojovým změnám v závislosti na čase. Proto i nerovnost založená na věku je předmětem vývoje. Pozice jedince v aktu diskriminace se může v čase změnit, z diskriminujícího se může později stát diskriminovaný. Každý člověk, pokud nezemře předčasně, bez jakékoliv vložené energie zestárne pouhým následkem časového působení. Věková diskriminace se tak potencionálně dotýká každého. Pohlaví nebo rasa jsou v časovém horizontu za běžných podmínek neměnné. V případě ageismu je také více než u sexismu a rasismu nebezpečí působení autostereotypů (stereotypů o vlastní skupině).

Počáteční definiční rovnítko mezi ageismem, sexismem a rasismem vyvolávalo u posluchačů určité představy, věděli, „o co se jedná“. Linie „rasismus–sexismus–ageismus“ působí z mnoha pohledů sebevysvětlujícím dojmem. V druhé fázi si však tento „triumvirát“ přisvojili především sociální aktivisté ke zdůraznění zlobnosti posledního definovaného konceptu. Macnicol [2004] oponuje ze svých právnických pozic proti rozvíjení této rovnice. Zatímco soudní výnosy z oblasti občanského práva v USA definovaly rasu jako „nezměnitelnou charakteristiku“, věk je spojitou proměnnou. „Jestliže věková diskriminace může operovat v jakémkoliv bodě životní dráhy a mezi kterýmikoliv dvěma věkovými skupinami, definice ‚chráněné‘ skupiny v legislativě občanského práva se stává velmi složitou. (A tato legislativa ke svému úspěšnému fungování potřebuje žalobce a obhájce.) Navíc ageismus nemá stejně tragický odkaz jako otrokářství, a nebyl proto provázen pochody za svobodu, stávkami, protesty občanské neposlušnosti apod. Proto nejvyšší soud USA v roce 1976 rozhodl, že, oproti rasové a na pohlaví založené diskriminaci, starší lidé netrpěli historií ‚záměrného nerovného zacházení‘. Ani to není případ (jako u žen před sto padesáti lety), že by v nějakém bodě v historii trpěli staří lidé legální status druhé třídy. Je proto obtížnější konstruovat filozofické doktríny odškodného ve prospěch jedné určité skupiny, vůči které bylo spácháno bezpráví.“ [Macnicol, 2004: 26, uvozovky původní]

V této souvislosti jsou jedním z nejvýznamnějších témat teorie ageismu tzv. **vícenásobná rizika** (angl. *multiple jeopardy*, *multiple oppressions*, *multiple whammy*). Vyjadřují ideu, že ageismus má tendenci se vyskytovat v kombinaci s dalšími formami diskriminace. Koncept vícenásobného rizika reflektuje populární výrok, že „nejlepším vkladem do života je být svobodný, pohledný, bohatý, ateistický, heterosexuální, mladý muž s bílou pletí“ [srov. Jackson 1985]. Neoddiskutovatelným tandemem je problém

genderu a stáří, někdy popisovaný jako **dvójí standard stárnutí** [Sontag 1978]. Tato idea zastřešuje rozdíly v prožitku a pojetí stárnutí a stáří u mužů a žen, včetně přesvědčení, že ženy jsou považovány za staré dříve než muži a stereotypy vázané na stárnutí žen jsou negativnější než stereotypy vázané na muže, zejména v dimenzích fyzického vzhledu a podobných genderově asociovaných dimenzích. Bugentalová a Hehman [2007] ovšem dokumentují výzkumy, že rozdíly jsou spíše kvalitativní než kvantitativní, neboť i stárnoucí muži jsou vystaveni důsledkům předudků o klesající síle a dominanci (byť založené do jisté míry na objektivních základech, tj. úbytku svalové hmoty a poklesu hladiny testosteronu). I my v našem empirickém zkoumání proto věnujeme zvýšenou pozornost genderovým aspektům a v empirické části vliv pohlaví na sledované postoje a popisovaná jednání standardně sledujeme.

Palmore [1999] ve svých výzkumech zjišťoval zastoupení jednotlivých složek ve vícenásobném riziku a došel k závěru, že u některých sledovaných proměnných je ageismus silnější než rasismus nebo sexismus, u jiných je tomu naopak. Bytheway [1995: 993] navíc dodává, že příslušnost k jedné z marginalizovaných skupin nemusí znamenat odolnost vůči ostatním typům nesnášenlivosti. Jako příklad uvádí možný ageismus v ženském hnutí, sexismus v hnutích za práva etnických minorit a rasismus v seniorských organizacích.

Relativně nově je pozornost věnována také dynamice vzájemného vlivu různých nerovností v průběhu života. První hypotéza předpokládá, že lidé „stárnou“ ve svojí sociální situaci a nesou důsledky svého znevýhodnění v průběhu celého života přibližně stejnou měrou. To by znamenalo, že například rozdíl mezi bohatým třicátníkem a chudým třicátníkem je přibližně stejný jako mezi bohatým a chudým seniorem [srov. Calasanti, Slevin 1980]. Druhý přístup, který v poslední době nabývá stále větší popularity, je **teorie kumulace výhod a nevýhod** (angl. CAD – *cumulative advantage/disadvantage*), známá též jako Matoušův efekt („Kdo má, tomu bude dáno a bude mít ještě víc, ale kdo nemá, tomu bude odňato i to, co má.“ Matoušovo evangelium 13, 12). Testována především na otázkách ekonomických nerovností tato teorie říká, že jedinci zvýhodnění/znevýhodnění v raných fázích životního běhu mají větší šanci na akumulaci svých výhod/nevýhod v průběhu života, což způsobuje, že nerovnosti ve stáří naopak narůstají. Vzájemný vztah různých „-ismů“ a jejich vývoje mezi kohortami i v průběhu individuálního života je tak i nadále otevřeným předmětem zkoumání sociologie věku.

Teorie ageismu bývá někdy obviňována jako poslední „móda“ v hnutí za rovnost, jako sociální konstrukce sebe sama, a to včetně problému, který

reprezentuje. Smysluplný protiargument leží v historickém pohledu upozorňujícím na fakt, že dříve se skutečně věřilo, že osoby s tmavou pletí jsou evolučně nižším druhem a že ženy jsou se svým submisivním postavením zcela spokojeny, neboť jsou pro něj biologicky/evolučně predeterminovány. Podobně krátkozraké by bylo předpokládat, že nižší životní kvalita, jaká je často starší populaci v současných společnostech připisována, je přirozená, daná a neměnná. Či jinak řečeno, že je tato nižší životní kvalita dlouhodobě sociálně udržitelná v měnícím se sociálnědemografickém kontextu vyspělých moderních společností. Názory na budoucí vývoj se ale různí a nám nezbyvá, než si na výsledek tohoto bezprecedentního vývoje počkat.

Spolu s Biggsem [1993] si shrneme několik relevantních výtek k dosavadním přístupům ke zkoumání ageismu. Jak jsme uvedli v předchozí kapitole, problém konsenzuální definice zůstává zatím nedořešen. Co ještě považovat za ageismus a co již ne? Na tuto otázku jednoznačně teorie neodpovídá. Z logiky prvních definic se o ageismu hovoří tam, kde je problematizován chronologický věk a to, co představuje. Chronologický věk je v těchto definicích implicitní konceptu stáří jako životní etapě. Důraz je kladen na negativní projevy, postoje a chování diskriminujícího vůči jedinci nebo postižené skupině. Novější revidované definice se snaží chronologický věk postavit jako samostatnou a dostačující osu ageismu a upozorňují na nesouměrný vývoj mezi věkem chronologickým a jeho ostatními typy – věkem biologickým, psychologickým atd. V centru zájmu je tak spíše samotný akt diferenciací než jeho důsledky. V ortodoxním výkladu tohoto pojmu by se jednalo o ageismus všude tam, kde je chronologický věk zmiňován. Pokud si ovšem uvědomíme, že „většina politik se v minulém století rozvinula na předpokladu, že starší lidé a mladiství nejsou rovni dospělým, a proto potřebují speciální ochranu a legální status“, musíme se ptát, říká Chudacoff [1989: 188], zda „může být nějaká skupina brána zároveň jako rovnocenná (angl. *equal*) a nerovná (angl. *unequal*)“. Můžeme vyžadovat rovné zacházení a odstranění věkových bariér a trvat na zachování zvýhodnění v poskytování sociální péče a pomoci? Požadavek absolutní věkové rovnosti může mít navíc řadu nezamýšlených důsledků. Věkové hranice by mohli napadnout šestnáctiletí a požadovat volební právo nebo svobodu nákupu a konzumace alkoholu, stejně jako by mohli padesátiletí bojovat proti nefér zlevněným seniorským jízdenkám na autobus a třicetiletí kriminálníci požadovat mírnější tresty určené pro mladistvé delikventy, a to vše na základě stejné logiky, s jakou senioři hájí svoje právo na práci nebo neomezený přístup k finančním službám, uvádí Chudacoff [1989]. A tak zatímco jedna extrémní poloha v antiageistickém přístupu vyžaduje zrušení všech věkových diskriminant v sociálně-politické praxi, jeho protipól vede

kampaň za povinnost třdit každou statistiku podle věku. Oba přístupy se zdají být z hlediska praxe relevantní: kvalitativní rozlišování mezi osobami na základě věku není přípustné, ale senzitivita k jejich rozdílným potřebám je žádoucí. Navíc se zdá, že v některých případech může věk sehrát naopak užitečnou roli zástupné proměnné, která může chránit jednotlivce před nedůstojným testováním jeho schopností a vyslovením soudu o jeho invaliditě. Definujeme-li ageismus v pojmech kvality, zdá se nám pro otázku normy zásadní, aby byly posuzovány kontexty a motivy věkově diferenciacních postojů a chování. Bohužel tyto motivy zůstávají většinou skryté a lze se k nim přiblížit pouze na základě kontextu. Příkladem je otázka tzv. racionálních užití chronologického věku v oblastech, jako je zdravotnictví. V prostředí omezených dispozičních prostředků se provádí selekce mezi pacienty pro finančně náročné výkony podle věku. Ponecháme-li stranou samotnou otázku legitimacy omezování výdajů na zdravotnictví, můžeme se ptát, není-li věk, v tomto případě reprezentující poměr proжитého života k pravděpodobně očekávané délce dožití, racionálním selektivním faktorem. Jak konstatuje Shaw [1994] v obhajobě ageismu, bude-li se potápět loď s babičkou a vnučkou, je jisté, že babička dá jediný záchraný kruh svojí vnučce. Je ale život každého dítěte skutečně automaticky (sociálně/ekonomicky) cennější než život každého staršího člověka? Může být věk či jiná askriptivní charakteristika plně legitimní zástupnou proměnnou pro hodnocení kvality života? A pokud ne věk, tak co? Na základě naší zvolené definice a z nutnosti uchopit tento koncept v operacionalizovatelných pojmech budeme použití věku pro tvorbu a legitimizaci nerovností považovat za ageismus, protože vycházejí z hodnocení stáří jako méně kvalitního a méněcenného. Jsme si ale vědomi, že takové tvrzení je napadnutelné a – jak jsme naznačili výše – věková diferenciacce může být funkční.

7.4 Zdroje ageismu

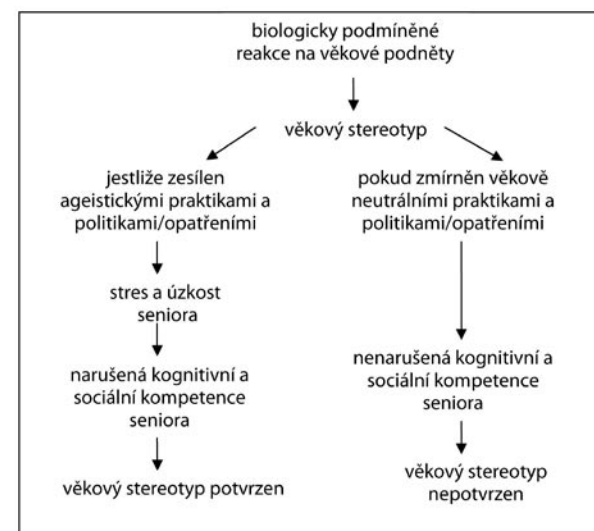
Psychologizující pohled na zdroje ageismu

Palmore [1999] rozděluje možné zdroje ageismu na tři skupiny: individuální (subjektivně-psychologické), kulturní a sociální. Mezi **individuální** zdroje patří především strach ze smrti a stárnutí jako psychosomatického úpadku (v extrémní poloze gerontofobie), dále frustrace a agrese, ze které pramení hostilita vůči členům minoritních skupin, nebo autoritářská osobnost, u níž jsou předsudky manifestací nejistoty. Významným faktorem vzniku ageismu na individuální úrovni je selektivní vnímání (např. u profesionálního ageismu). Vzhledem k tomu, že stereotypy dotýkající se stáří mají silnou

tendenci být akceptovány samotnými seniory, bývá ageismus prohlubován a replikován i skrze autostereotypy v duchu teorie sebenaplnujícího se proroctví – akceptuje-li senior představu sama sebe jako méně výkonného, jeho pracovní výkon bude mít tendenci skutečně upadat [viz např. Levy 2003]. To zpětně potvrzuje negativní postoje okolí jako „správné“.

Bugentalová a Hehmanová [2007] navrhly integrovaný bio-socio-kognitivní model ageismu, ve kterém využívají právě výše popsany princip sebenaplnujícího se proroctví (viz schéma 5.).

Schéma 5. Integrovaný bio-socio-kognitivní model ageismu

Zdroj: [Bugental, Hehman 2007: 178]

Model ve schématu 5. je odvozen od evolucionistického konceptu věkového stigma. Stigma v nehumánních společnostech slouží k označování těch jedinců, kteří mohou představovat nějaké (např. zdravotní) riziko nebo neúměrnou zátěž pro ostatní. V této evolucionistické perspektivě je stigmatizace stáří vysvětlována za a) ztotožňováním např. snížené kvality kůže nebo častějších nemocí s patogenem, kterému je nutno se vyhnout; a za b) nevýhodným poměrem nákladů a výnosů, tj. že k exkluzi a devalvaci sociálních identit seniorů dochází kvůli jejich relativně nízkému vlastnictví zdrojů (krok 1 ve schématu 5.). V lidských společnostech, konstatuje Bugentalová a Hehmanová [2007], vyvinuté adaptace formují základ pro

kognitivní mechanismy v reakci na sociální kategorie, tj. vytváří adaptivní zkratky ve zpracovávání sociálních informací (krok 2). Reakce na věkové podněty se tímto zakódovaly v kulturních normách a očekáváních a kulturně-sociální vlivy (politiky/opatření) pak postupně ztvzrňují a zesilují diferenční reakce vůči starým a mladým (krok 3). Tím je rozpoután „začarovaný kruh“ produkce věkových stereotypů.

Dnes již klasický Lippmannův [1922] text hovoří o stereotypech jako uspořádaných, více či méně konzistentních obrazech ne nutně kompletního, ale přijatelného světa, na který jsme adaptováni. Stereotypní obrazy nepředstavují svět takový, jaký je nebo by měl být, ale jaký si myslíme, že je. „V tomto světě lidé a věci mají své dobře známé místo a dělají očekávané věci, zde se cítíme doma.“ [Lippmann, 1922: 95] Pomocí těchto předem daných schémat vnímáme a hodnotíme okolní svět a využíváme jich k uvažování o nových věcech, protože potlačují jeho komplexnost. To bohužel také často vede ke zkreslení, zploštění a zjednodušení nebo nadhodnocení určitého rysu zkoumaného jevu, osoby či události. Tato schémata si obvykle sami nevytváříme, ale sociálně je sdílíme a přejímáme je v procesu socializace z různých zdrojů, jako je výchova v rodině, ve škole, vzory v sociálním okolí a u uznávaných autorit, skrze sdělovací prostředky, skupinové normy a veřejné mínění. Jsou tedy kombinací toho, co reálně existuje, a toho, co očekáváme. Stereotypy zároveň vyjadřují hodnoty, názory a postoje, a tím přispívají k udržování mocenských vztahů. V tomto smyslu jsou vyjádřením dominantní ideologie [Lippmann 1922]. Autor podtrhuje jejich nezřídka iracionální charakter, což je činí obtížně přístupnými logickým argumentům a náchylnými k selektivnímu vnímání – co je se stereotypem v souladu, je přijímáno, co v souladu není, je opomíjeno nebo považováno za výjimku potvrzující pravidlo. **Sociálně-kognitivní teorie** představuje proces zautomatizované kategorizace, pomocí níž rozdělujeme „druhé“ do tzv. *in-groups* a *out-groups* na základě jejich „očividných“, kulturně a stratifikačně významných charakteristik, jako jsou rasa, pohlaví a věk [Reskin 2000].⁶⁷ Právě *out-groups* jsou nejčastějšími oběťmi stereotypů a generalizace, k jejich členům se přistupuje a přemýšlí se o nich v první řadě jako o této skupině

⁶⁷ V této oblasti existuje živá diskuse mezi sociologickými a psychologickými přístupy, což ústí do různých pojetí stereotypu a odlišení stereotypizace, kategorizace a typizace. Typizace je základem Bergerovy a Luckmannovy [1999] teorie sociální konstrukce reality. Tyto procesy zjednodušující realitu jsou většinou autorů považovány za svým způsobem neutrální a nezbytné. Existuje ale i alternativní názor, kde jsou stereotypy definovány jako primárně negativní kategorie, redukcující osoby na několik základních charakteristik, a které svoji mocí klasifikovat přispívají k segregaci a exkluzi, a proto se vyskytují zejména tam, kde je výrazná nerovnost v přístupu k moci [Hall 1997].

obecně, nikoliv jako o jedincích. Členství v *in-group* a *out-group* zakládá určitou referenční skupinu a je podmínkou dalších procesů, jako je favorizace *in-group* a snaha o separaci od členů *out-group*. Podobnosti mezi „námi“ a „nimi“ jsou přehlíženy, rozdíly zveličovány. Reskinová [2000] tvrdí, že nerovné zacházení asociované tímto skupinovým členstvím, které se zdá být produktem spíše zvýhodňování *in-group* než antipatiemi vůči *out-group*, může být zdrojem diskriminace. Negativní postoje ke stáří a stárnutí a původ reálné segregace i symbolické distinkce by z tohoto paradigmatu bylo možné vysvětlit jako produkt snahy mladších věkových skupin vytvářet a udržovat svoji pozitivní sociální identitu v kontrastu vůči skupině starších [Kite, Wagner 2002; srovnej též diskusi u Hazana 1994].⁶⁸ Zvláštním případem tohoto principu je snaha o udržení pozitivního sebeobrazu dílčích skupin uvnitř jedné věkové skupiny (autostereotypy vs. heterostereotypy). Negativní stereotypy stáří mohou sloužit jako nízký standard pro srovnání, a tudíž jako zdroj pozitivního sebehodnocení vlastního „ne-stáří“ [Freund 1997]. Typickým příkladem je přesvědčení lidí ve vyšších věkových kohortách, že všichni staří lidé jsou chudí, ale oni sami ne. Pokud toto přesvědčení zastává majorita seniorské skupiny, ústí v očividný paradox.

Stereotypy stáří je téma v českém kontextu poměrně dobře známé díky publikacím Tošnerové [2002], Haškovcové [1989] a Sýkorové [2006, 2007]. Palmore [1999] si například všímá na věkových stereotypech založených dvojitého standardu pro posuzování *in-group* a *out-group*: Mladí mohou chybovat či být pomalí bez nálepky, že jsou nemohoucí; mladí mohou zapomenout jméno nebo adresu bez toho, že by byli považováni za senilní nebo se s nimi jednalo s blahosklonnou přezíravostí; staří lidé jsou nazýváni chronickými stěžovateli, když vyjádří svoji legitimní nespokojenost se stavem věcí, i když to dělá spousta mladých zrovna tak.⁶⁹ Mezi nejčastěji

⁶⁸ Tato teorie sociální identity rozvinutá Tajfelem a Turnerem [Tajfel 1987; Tajfel, Turner 1986] staví na základní hypotéze, že lidé chtějí mít pozitivní obrázek sami o sobě (*self-identity*). Jelikož velká část naší identity je založena na identitě naší skupiny, můžeme tohoto cíle dosáhnout, pokud budeme pozitivně vnímat právě tu skupinu (skupiny), ke které náležíme, a negativně percipovat skupinu cizí. Senioři by se za tohoto předpokladu měli snažit udržovat pozitivnější obrázek seniorů a mladí zase preferovat skupinu vlastní, čehož by dosahovali negativnějšími pohledy na skupinu cizí (my nejsme jako oni). Je ovšem otázkou, zda je možné říci, že by věkové skupiny uniformně snižovaly hodnotu skupin v jiném věku, resp. zda by taková praxe nevedla k otevřeným sociálním konfliktům.

⁶⁹ Tento dvojitý standard pomáhá vysvětlit etiketizační teorie (nálepkování), která vede hranici mezi porušením sociální normy jako objektivním faktem a deviací, která je výsledkem interpretace určitého chování jako odchylného, nenormálního. „Některé skupiny jsou a priori sociálně předurčeny k tomu, aby jejich chování bylo etiketizováno přísně, jiné naopak k tomu, že jejich chování je posuzováno velmi tolerantně.“ [Petrušek

skloňované populární předsudky nebo mýty o stáří patří: stáří jako nemoc, chudoba, impotence (asexualita), ošklivost, duševní choroba, senilita, zbytečnost (nepotřebnost), osamělost, deprese, dětinskost, ale i (kvazi)pozitivní zkratkovitě vnímání stáří jako období moudrosti, politické moci, laskavosti, bohatství a individuální svobody. Toto jsou typické příklady přenášení charakteristik jednotlivců na celou skupinu. Jako stereotypní generalizace jsou tyto neoprávněné a nepřesné, neboť senioři jsou, díky dlouhodobému vrstvení zkušeností, zážitků i sociálních a profesionálních rolí a výdobytků (či ztrát) z nich, jednou z nejvíce heterogenních, věkově definovaných skupin ve společnosti. Vysoká vnitřní heterogenita této skupiny ale také implikuje, že zatímco existuje řada jedinců ve vyšším věku, kteří negativním stereotypům neodpovídají, existují též jedinci, jež nositeli těchto charakteristik jsou. Kritika stereotypu by tudíž neměla argumentovat tím, že „stáří takové není“, ale tím, že „stáří takové není **vždy a u všech**“. Připomeňme, že kategorizace je problematická svojí tendencí přisuzovat jedinci zkratkovitě charakteristiky skupiny, nikoliv tím, že by byla principiálně nepravdivá. Tento fakt se často opomíjí či zamlčuje některými antiageistickými aktivisty ve snaze vyrovnat sílu a prevalenci negativních stereotypů. V rámci jejich agendy je to zcela pochopitelné a legitimní, ale z teoretického hlediska se jedná jen o jinou formu ideologie.

Klíčová je diskuse o tom, nakolik jsou stereotypy a kategorizační procesy kognitivně ovlivnitelné. I když záleží na zvoleném paradigmatu, akademická debata se o něco častěji přiklání k názoru, že se jedná o jevy **mimo-racionální**, jak to vysvětlují teorie automatické aktivace stereotypů [Devine 1989] nebo teorie implicitní [Levy, Banaji 2002]. Druhý tábor zastává názor, že stereotypy a kategorie jsou spíše **racionální**, tj. inspirované věkově založenými generalizacemi, které sice mohou být validní na agregované úrovni, ale mohou způsobovat bezpráví jednotlivcům. Jako příklad Macnicol [2004] uvádí situaci, ve které zaměstnavatel může mít řadu zcela racionálních důvodů, proč dát přednost třicetiletému zaměstnanci před šedesátiletým. Tato debata není samoúčelná, neboť na ní lze stavět otázky po etice a morálních dopadech stereotypizace a diskriminace (diferenciace) i nalézání reálných řešení problému ageismu a věkové diskriminace. Jedná-li se totiž o důsledek automatizované, nevědomé kategorizace, mů-

1996: 558] („Mladý je zamilovaný, starý je oplzloun.“) Produktem nálepkování může být i stigma (sociologické pojetí), tedy apriorní negativní hodnocení, které je ovšem také kontextuální, jako to vysvětluje Goffman [2003: 11]: „Atribut, který stigmatizuje jeden typ nositele, může docela dobře stvrzovat obvyklost jiného, a jako věc o sobě není nositelem ani pozitivní, ani negativní pověsti.“

žeme ji označit jako nesprávnou či nevhodnou a navrhnout způsoby jejího zjemnění. Pokud ji ale budeme považovat za vědomou diferenciaci, můžeme ji odsoudit jako nemorální a požadovat její legislativní zákaz a sankce.⁷⁰ Zastánci „iracionality“ uvádí, že „kategorizace je příliš fundamentální pro kognitivní zpracovávání, než aby jí mohlo být předejito, a in-group preference je velmi těžké vyhladit, dokonce i tehdy, když jsou lidé na tom materiálně zainteresováni“ [Reskin 2000]. I když na vědomé úrovni určitý stereotyp odmítáme, stále ještě nejsme imunní vůči tomu, abychom nezpracovávali informace v souladu s nevědomým (potlačeným) schématem [Freund 1997]. Osoby s předsudky a osoby bez předsudků tak nediferencuje to, zda jsou u nich předsudky aktivovány, ale zda tato osoba dokáže tyto myšlenky potlačit a nahradit více rovnostářským přesvědčením. Experimentálně bylo dokázáno, že u starších osob je tato schopnost potlačení snížena, a proto mohou být (neoprávněně) považovány za více předsudečné než osoby mladší, i když na vědomé úrovni mají silnější touhu své předsudky kontrolovat. Ovšem i v tomto proudu existují výzkumy, které potvrzují, že organizační nastavení mohou sociálně-psychologické a kognitivní procesy aktivovat, nebo naopak potlačit [Reskin 2000; Banaji, Bazerman, Chugh 2003], a tudíž nelze stereotypy a kategorizace přijmout jako primárně nezměnitelné, neovlivnitelné a neproblematické.

Paradigma věku a paradigma politické ekonomie tyto psychologizující explanace mohou podrobit kritice, neboť neuvažují o strukturálních podmínkách a důsledcích ageistických praktik a politik jako producentů věkové diferenciace. I to je důvod, proč se nyní na poslední dvě kategorie zdrojů ageismu – zdroje kulturní a sociální – podíváme v následujících kapitolách detailněji.

Mezi **kulturní** zdroje ageismu patří různorodé faktory jako hodnotové systémy, jazyk (pohrdavá jména pro osoby ve vyšším věku), mediální kultura (otázky kvantity a kvality reprezentace seniorů v médiích), humor, umění a literatura. Specifikem těchto zdrojů je jejich schopnost stereotypy a diskriminační postoje do nich jednou vložené dále téměř neomezeně replikovat. Mnohdy jsou proto kulturní zdroje identické se samotnými formami ageismu. Palmore [1999] do kulturních zdrojů řadí i fenomén „obviňování obětí“ ve smyslu výroků jako: „říkal si o to...“, „je to pro jejich vlastní dobro...“, jako to bývá v „ošetřovatelských“ přístupech k seniorům. V prostoru

⁷⁰ I proto klademe větší důraz na odlišení ageismu jako určité formy, řekněme „vyššího“ stereotypu a věkové diskriminace, jako chování, které sice může být na stereotypu založené, ale nelze charakterizovat jako automatické („pudové“), a tudíž neproblematické a beztestné.

věnovaném sociálním zdrojům ageismu se budeme zabývat sociálně-strukturálními podmínkami, které mohou být přímými zdroji ageismu a/nebo výrazně podporují jeho rozvoj. Na několika místech navážeme na již výše definované koncepty, které zde explicitně rozpracováváme jako původce ateizmu a věkové diskriminace.

Sociální zdroje ageismu – Demografie

Prvním ze zdrojů nepříznivého pojetí stáří může být prostý fakt, že starých lidí je „hodně“ (jak do počtu, tak do podílu) a stále jich přibývá. Tabulka 19. ukazuje podíly starších osob ve vybraných evropských populacích a jejich projektovaný nárůst. Ten je ve většině států zdůrazněn stárnutím tzv. babyboom kohort, silných ročníků narozených v období po druhé světové válce. Tyto kohorty, dnes čerství šedesátníci, budou v roce 2030 představovat historicky bezprecedentně vysoký podíl osob nad 80 let. Chudacoff [1989] metaforicky přirovnává pohyb babyboom kohort po věkovém kontinuu ke zvířeti pozřenému hadem, kterak se pohybuje jako velká viditelná boule skrze hadův trávicí trakt.

Tabulka 19. Aktuální a projektovaný podíl seniorské složky populací a indexy závislosti

	Podíl populace 65+ (2005)	Předpokládaný podíl populace 65+ (2030)	Podíl populace 80+ (2005)	Předpokládaný podíl populace 80+ (2030)	Index závislosti stáří (65+/15 až 64) 2005	Index závislosti stáří (65+/15 až 64) 2030
Česká republika	14,0	23,6	3,0	6,5	19,8	37,1
Irsko	11,2	18,3	2,7	4,7	16,4	28,3
Slovensko	11,6	20,8	2,4	4,4	16,3	31,7
Slovinsko	15,3	25,1	3,0	6,3	21,8	40,4
Finsko	15,9	26,1	3,8	8,0	23,8	45,0
Německo	18,6	27,5	4,3	8,0	27,8	46,0
Itálie	19,2	27,5	5,0	8,8	28,9	45,2
EU – 25	16,6	24,7	4,1	7,2	24,8	40,3

Zdroj: *European Demographic Data Sheet 2006*

Dva hlavní motory populačního stárnutí – zvýšení naděje na dožití a míry přežití – ale také zároveň znamenají, že lidé s tím, jak stárnou, mají početnější společnost svých vrstevníků, kterou si také více uvědomují. To

jim dává větší prostor vyjadřovat své potřeby a vyžadovat jejich řešení od společnosti. Stanou-li se tyto zájmy příliš partikulárními, může docházet i ke generačním konfliktům a k třídnímu boji, nikoliv ve smyslu tříd socioekonomických, ale tříd věkových [Chudacoff 1989]. Potencionální konflikt může být ještě vyostřen, je-li nedostatek počtu disponibilních rolí a v nároku na ně vzniká „tlačení“ [srov. Riley 1988 a idea o strukturálním zpoždění]. Proto již i jen samotný fakt většího počtu starších lidí, kteří tím, že se stávají více viditelní a rostou jako předmět veřejného zájmu, může vyvolávat negativní reakce ostatních kohort [Dannefer 2001].

Řada analytiků se shoduje na tom, že velikost kohorty má řadu konsekvencí pro život svých členů i pro život kohort sousedících, a to včetně dopadů socioekonomických [Easterlin 1987 in Dannefer 2001] a psychologických [Waring 1975]. Má se za to, že početné kohorty jsou vůči málo početným znevýhodněny, protože musí soupeřit o vzácné, věkově odstupňované role a zdroje. Tento názor se opírá o předpoklad existence rigidně stratifikované věkově-rolové struktury, kde věk je normativním, ne-li přímo legislativním kvalifikátorem pro dosažení žádoucích vzdělanostních a zaměstnaneckých pozic. Postup takových velkých kohort skrze věkovou strukturu má za následek, že status a zdroje jednotlivých vrstev se v čase mění v reakci na změnu velikosti kohorty. Waringová [1975 in Dannefer et al. 2005; Dannefer 2001] pro tento fenomén použila pojmu **nesouvislý kohortní tok** (angl. *disordered cohort flow*). Efekt „polknuté myši“, abychom využili výstižnou Chudacoffovu [1989] metaforu, má své empiricky prokazatelné dopady na každodenní život, na byznys, marketing, ale i sociální a zdravotní služby, kde stále více roste význam demografických ohledů, tj. ohledů na věk.

Zdroje ageismu – věkové a strukturální nesoulady

Pod tento nadpis by bylo možné shrnout většinu konceptů představených v úvodních kapitolách. Ať se jedná o dílčí fenomén strukturálního zpoždění, nebo o celou komplexitu věkové prominence v moderních a pozdně moderních společnostech, lze v nich identifikovat několik možných, více či méně přímých zdrojů ageismu či věkové diskriminace.

Asynchronie individuálních věků: Lidé nevyvíjí svoji věkovou identitu a její jednotlivé složky v koherentním rytmu. Někdo může mít sociální aktivity mladíka, ale jeho tělo je biologicky o patnáct let starší, než by byl průměr v jeho věkové kohortě. Tyto disproporce, vnímané okolím, mohou být zdrojem diferenčního či diskriminačního chování okolí.

Prominence (důležitost) věku: Ageismus jako koncept by neexistoval, kdyby ve společnostech nebyl věk tak důležitý. V historii existovaly různé

formy sociální exkluze starších osob, ale nikdy neměly podobu současné ideologie. Náš argument je obecně postaven na předpokladu, že právě eminentní sociální význam věku je centrem ageismu a osou věkové diskriminace. Kdyby věk nebyl rozpoznán a uznán jako podstatná sociálně stratifikační charakteristika, nemohl by zároveň existovat, resp. by nemohl být empiricky identifikovatelný jako hlavní osa (věkové) diskriminace.

Strukturální zpoždění: Tento koncept opisuje nesoulad tempa vývoje materiálních složek kultury (např. technologie) a složek nemateriálních (např. sociální struktury) [Riley, Riley 1994]. Reálný posun v oblastech zdraví, finančního zabezpečení, životní aktivity a spokojenosti seniorů překonává stereotypní představu o stáří jako nemocném, chudém, opuštěném a nešťastném období života. Rigidita stereotypů však poukazuje na to, že tato změna dosud nebyla reflektována, a společnost tak není připravena reagovat na potřeby a očekávání seniorů. Tím je staví do marginální pozice.

Nevhodné sociální struktury: Zejména podle zástupců paradigmatu politické ekonomie stárnutí [McMullin, Marshall 2001] je jedním z hlavních zdrojů negativních postojů ke stárnutí a stáří nepříznivé nastavení strukturálních systémů. Jedná se o určitou variantu strukturálního zpoždění, ale v tomto případě není hlavním pachatelem společnost obecně, ale institucionální nastavení, která i v relativně stabilní, prosperující, „osvícené“ a „demokratické“ společnosti mohou systematicky a těžce omezovat životy a potenciál svých členů [Dannefer et al. 2005]. Typickým příkladem je otázka penzí. Walker [2000] vidí v systému administrace starobních důchodů jednu z hlavních příčin diskriminace v zaměstnání, sociálním zabezpečení i v sociálních vztazích obecně. Institucionalizace důchodu podle něj podporuje myšlenku, že za určitým věkovým horizontem klesá ekonomická i sociální hodnota jedince. „Fakt, že staří jsou považováni za ekonomicky neproduktivní, slouží k legitimizaci jejich závislosti.“ [Hazan 1994: 19] Součástí tohoto paradigmatu je propojení věkové difference s teorií tříd. Breda a Schöenmaekers [2006] si všimají, že například povinnost odejít (předčasně) do důchodu je mnohem silněji aplikována na zaměstnance na nižších pozicích než na manažerských úrovních.⁷¹ Takové vysvětlení zdrojů ageismu a věkové diskriminace se spíše blíží teorii konfliktů [Blumer 1958 in Reskin 2000]. Podle této teorie skupina těžící ze systému nerovností kontroluje a používá zdroje k ochraně svých privilegií, čímž přispívá k exkluzi skupin podřízených. Diskriminace je zde chápána jako strategická akce privilegovaných skupin na ochranu vlastních zájmů. Reskinová [2000]

⁷¹ Srovnej též fenomén dřívějšího nástupu „dospělosti“ i „stáří“ v nižších sociálních vrstvách, jak je popsán např. u Šmausové [2004].

tento výklad kritizuje kvůli nedostatečné síle objasnit motivy vedoucí k diskriminačnímu jednání. Podle této autorky, i když zůstává meziskupinový konflikt odpovídajícím popisem jednání některých lidí, není dostatečným vysvětlením diskriminace, ale pouze jeho omezenou konceptualizací.⁷²

Zdroje ageismu – věkový/generační konflikt

Společnost disponuje jen omezeným množstvím vzácných statků a prestižních rolí. Jsou-li přidělovány a osvojovány na základě věkového kritéria nebo generační příslušnosti, mohou vytvářet věkovou (resp. generační) rivalitu. V takové situaci jsou znevýhodněné skupiny podněcovány k nárokování větší moci a skupiny privilegované odpovídají silnější snahou o ochranu svých privilegií. Praktickým příkladem jsou projevy mentality nedostatku a demografické paniky, kdy se proti sobě staví generace do sociálních systémů přispívající a generace ze sociálních systémů čerpající. I když se na úrovni demografické paniky jedná o konflikty symbolické, mohou přerůst v konflikty reálné. I když Bell [1960] navrhoval, abychom díky společností nadbytku, v nichž každý naplňuje své životní aspirace sám bez podpory hnutí a kolektivů, začali uvažovat o začátku konce velkých politických ideologií. V případě ideologií věkových se zdá, že sociální stát a blahobyt konflikty neotupují, ale spíše podněcují. Zejména v USA a Velké Británii relativně bohaté důchodové dávky vytvořily nové vrstvy starších lidí [Gilleard, Higgs 2000] a narušily stereotyp „staří rovná se chudoba“.⁷³ Esping-Andersen a Sarasa [2002] nebo Silverstein et al. [2000] hovoří o tzv. nových generačních konfliktech, které zakládají a znovu vytvářejí potřebu po legitimizačních vzorcích, a tím naopak sílu a sociální funkčnost partikulárních ideologií obnovují. Boj o vzácné statky ve společnostech pozdní doby (postmateriálních, postindustriálních) neustává, mění se pouze podoba či forma těchto statků [Petrušek 2006].

Druhým významným zdrojem jsou neshody v zastávaných hodnotách. Nové ekonomické, sociální či politické trendy obvykle silněji zasahují mladší generace, které ještě nepřilnuly k ustanoveným vzorcům, jež má naopak starší generace silně zakotvené socializací [Foner 1987]. Konflikt se může projevit jako opoziční chování nových generací odmítajících předávané

⁷² Reskin [2000] tvrdí, že zdroje diskriminace lze nejlépe vysvětlit z pozic sociálně-psychologických, např. sociálně kognitivní teorií a konceptem kategorizace (viz příslušná podkapitola).

⁷³ V anglofonním světě se vžil například označení Whoopies/Woofs – well-off older people/well-heeled older people (dobře zajištění starší lidé).

normy a hodnoty, které považuje za překonané. Ukázkovým příkladem byla kultura květinových dětí v 60. letech 20. století v USA [Lorenz 2000] nebo mezikohortní tenze mezi nastupující a odstupující garniturou, již jsme byli v Čechách svědky po sametové revoluci 1989. Mannheim [1952] uvádí: „Dvě po sobě následující generace přemáhají ve světě i v sobě každá jiného protivníka. Zatímco staří ještě bojovali s něčím v sobě nebo ve světě a podle svého protivníka zaměřovali veškeré své city, vůli i pojmová vymezení, pro mladé tento protivník zmizel.“ [Mannheim 1952: 299]

Ne vždy je možné – byť i s historickým odstupem – rozhodnout, zda v případných konfliktech působí ekonomické a hodnotové motivace odděleně, nebo v návaznosti. V případě věkových tenzí v období industriální revoluce podle některých autorů, shrnuje Dannefer [2001], nová organizace výrobních vztahů oslabil generální napětí, které dříve vznikalo mezi neprivilegovaným mládím, čekajícím na převzetí „gruntu“ od svých starších. Jiní analytici naopak tvrdí, že tato rychlá změna technologií a vzdělávání k tenzím mezi věkovými vrstvami spíše přispívala, protože zdůraznila velké rozdíly mezi starým a novým světovým názorem. Dannefer [2001] dodává, že opravdový ekonomický motiv ve svém ideálním typu se ale objevuje teprve až v pozdním 20. století. Je formulován jako obava o pokrytí nákladů a nároků různých věkových skupin – a to ve většině moderních, postindustriálních společností, jak jsme popsali v kapitole o demografické panice.

Ve věkových/generačních konfliktech proti sobě nestojí vždy nutně generace nejmladší a nejstarší, naopak je to obvykle otázka dvou sousedících generací. Kalish [1969] dokonce vidí generace nejmladších a nejstarších jako významné spojence (angl. *generation-gap allies*), kteří se ve společnosti potýkají se stejnými problémy. Nejenže obě skupiny mají tendenci být vyčleněny ze sociálního mainstreamu a jsou neustále upozorňovány na svoji neproduktivní roli ve společnosti, obě navíc touží po finanční nezávislosti a jsou zároveň nejvíce ohroženy sociální exkluzí a chudobou [Kalish 1969]. Metaforické označování střední generace jako generace „sendvičové“ reflektuje pocit stísněnosti, který tato generace prožívá ze zodpovědnosti za péči o obě krajní generace a trefně opisuje tuto formu konfliktu.

Některá z forem věkového/generačního konfliktu je pravděpodobně přítomná ve většině společností, nabývá ale různých forem a intenzity. Projevy konfliktu varíují od verbálních argumentací po projevy násilného chování a jsou častěji vázané na konkrétní institucionální sféry, jako je rodina nebo pracovní sféra. Jen velmi zřídka se projevují jako problém celospolečenské povahy. Společnost totiž disponuje řadou obranných mechanismů, které případné věkové a mezigenerační konflikty otupují a brání jejich celospolečenské eskalaci [Foner 1974; 1987]. Motivaci pro iniciaci nepřátelských akcí

oslabuje legitimizace věkových nerovností na základě relativních potřeb nebo příspěvků pro společnost. Tyto legitimizace jsou vštěpovány aktérům již v rámci rané socializace a v pozdějších letech jsou posilovány stereotypy a mýty. Také naděje mladých lidí na budoucí změnu pořádků působí jako motivace k vyčkávání na vlastní příležitost, zatímco vzpomínky starších na vlastní mládí přispívají k pochopení a trpělivosti vůči požadavkům mládí. Další formou prevence otevřeně věkově/generačně nenávistného chování může být obava z negativních sankcí, jako je vydědění, legální postihy nebo sociální zesměšnění v důsledku porušení ustanovených norem. Afektivní pocity a pocity odpovědnosti v rodinných vztazích mohou působit jako protiváha k negativním pocitům plynoucím z věkové nerovnosti. A je to rovněž fyzická a sociální separace věkových skupin, která minimalizuje příležitosti pro vzájemné setkávání, a tudíž i pro vznik otevřených rozporů. To je pravděpodobně jedna z mála potenciálně pozitivních sociálních funkcí věkové segregace (viz též následující kapitola). Všechny tyto „brzdící faktory“ věkových konfliktů mohou působit jak na celospolečenské, tak na individuální úrovni. Svoji významnou roli hraje také heterogenita věkových kohort co do složení podle genderu, třídy, etnicity atd., která může představovat objektivní překážku vyvstání pocitů vnitřní solidarity a sebeidentifikace věkové kohorty jako generace. Pokud toto sebeuvědomění chybí, pravděpodobnost koordinované akce či angažovanosti v konfliktu s ostatními věkovými skupinami je spíše nízká.

Zdroje ageismu – věková segregace

Koncept věkové segregace je dalším z konceptů již prezentovaných v úvodu do sociologie věku. Zjednodušeně můžeme věkovou segregaci popsat jako reálné či symbolické oddělení věkových skupin ve společnosti. Různé společnosti mají různé formy a důvody pro toto oddělování a jeho motivy mohou mít sociální či rituální charakter (např. vojenská služba nebo iniciační ceremonie). Extrémní věková segregace je však nemožná, neboť si nelze představit například nezávislost dětí na dospělých, stejně jako zřejmě nebude nikdy možné uvažovat o úplné věkové integraci, kdy by byl věk osob vstupujících do interakcí distribuován náhodně [Uhlenberg 2000]. Spíše než o dichotomii integrace versus diferenciace Uhlenberg [2000] doporučuje o těchto konceptech uvažovat jako o krajích kontinua [srov. Riley a Riley 1994 a 2000, kde hovoří o dvou ideálních typech]. Některé společnosti jsou více věkově segregované než jiné, někteří jedinci mohou zakusit více věkově segregovaný život než ostatní. Sociální segregace, tedy extrémní formy věkové homogenie, výrazně ovlivňují způsob, jakým

se jedinec vyvíjí a stárne, přičemž může docházet k nezamýšleným důsledkům jako v případě koncentrace seniorů na jedno místo oddělené od ostatní společnosti za účelem péče. Již jsme zmiňovali obecnější modernizační proměny společnosti, které významnou měrou k prohlubování věkové segregace oddělením věkových skupin přispěly: oddělení práce od sféry rodiny, zmenšování rodinných sítí a bytových jednotek, vznik věkově odstupňovaných forem vzdělávání, vrstevnické formy zábavy atd. Tyto procesy zapříčinily, že jedinci ve společnostech pozdní doby žijí svůj sociálně diferencovaný život na mnoha oddělených „ostrovech“ [Simmel parafrázován in Hagestad, Dannefer 2001], které jsou nezřídka věkově homogenní. Zatímco Simmel váže moderní diferenciaci na individualizaci a svobodu, jiní autoři varují, že by tato měla být podrobena ostré kritice, kdykoliv se objeví, bez ohledu na to, jak „přirozená“ se nám může na první pohled zdát. Oddělení jedinců v různých fázích životního běhu a historických generací na věkově homogenní ostrovy totiž dle tohoto druhého tábora představuje objektivní překážku pro jejich setkávání a poznávání, což vytváří plodnou půdu pro stereotypy a nepochopení, a jako takové je strukturálním zdrojem ageismu [Hagestad, Dannefer 2001]. „Dospělí se stávají ‚imigranty v čase‘ [Mead 1970] a potřebují kontinuální socializaci, aby obnovili svoji orientaci (ve společnosti), jazyk a dovednosti. Něco z těchto forem učení vyžaduje asistenci od mladých (...) Věková segregace vytváří socializační deficit pro členy všech věkových skupin.“ [Hagestad, Dannefer 2001: 13]

Asi nejvýrazněji věkovou segregaci jako přímý zdroj ageismu odsoudili Hagestadová a Uhlenberg [2005]. Analyzují věkovou segregaci ze tří aspektů: prostorového, institucionálního a kulturního. **Prostorová** segregace na základě věku znamená nejen seniorské obytné komplexy či celá „městečka“ (s jejichž výstavbou se počítá v současnosti i v ČR⁷⁴), ale i domovy důchodců izolované na „zelených loukách“ okrajích čtvrtí či měst, vysokou koncentraci seniorské populace v historických centrech měst apod. Změny v sociálním i fyzickém prostředí ovlivňují stabilitu a kvalitu sousedství zejména ve velkých městech, produkují odcizené prostory a narušují integraci seniorů. Prostorová segregace se ale netýká jen starších lidí, lze ji nalézt i u mladých věkových kategorií, např. studentů, kterým jsou určeny celé areály, které v sobě integrují veškeré funkce, tedy nejen onu studijní, ale i obytnou, kulturní, společenskou apod. [Lofland 1968]. **Institucionální** věková segregace se objevuje tehdy, když principy a normy, které vymezují určité sociální instituce, obsahují chronologický věk jako nezbytnou podmínku par-

ticipace, což je nejčastěji v oblasti školství a práce. Integrace starších osob do společnosti je ohrožena ztrátou sociálních rolí a narušením členství ve skupinách. Poslední typ, který Hagestadová a Uhlenberg [2005] vymezují, je **kulturní** věková segregace. Ta se reprodukuje zejména prostřednictvím jazyka. Jazyk zde slouží jako klíč umožňující popsat a vyzdvihnout rozdíly mezi jednotlivými věkovými kategoriemi a vytvářet distinkce mezi „my“ a „oni“. Formy této segregace jsou především symbolické.

Přestože věková segregace a z ní plynoucí věková homogenita je v současnosti nazírána především jako negativní sociální jev, není možné opomenout, že v některých oblastech je vnímána jako normativní (např. sňatková věková homogamie – viz Fučík [2006]) nebo jako sociálně funkční. Lipman [1987 ale např. i Riley, Riley 2000] cituje několik studií provedených od šedesátých do osmdesátých let dvacátého století, z nichž vyplývá řada pozitivních efektů seniorské věkové segregace ve věkově kongregovaných komunitách (tzv. seniorská městečka). Dle těchto výzkumů vykazují starší osoby žijící v místech hustě osídlených jejich vrstevníky vyšší míru životní spokojenosti než osoby žijící v oblastech s nižší koncentrací starších rezidentů. Mezi výhodami takových věkově heterogenních životních prostor uvádí lepší přátelské sítě, vzájemnou podporu, využití volnočasových aktivit, lehkost sociální orientace a rozeznání „vhodného“ chování mezi vrstevníky aj. Věkové bariéry pro nárok na rezidenci v takovém prostředí jsou jejich obyvateli široce akceptovány před i po nastěhování. Ale i v americkém prostředí, z nějž tyto studie vycházejí, představují takové extrémní formy věkově homogenní rezidence spíše výjimku, specifickou pro daný kulturní kontext [Hagestad, Dannefer 2001]. Většina seniorů je zasazena ve věkově heterogenních příbuzenských a komunitních sítích, v nichž dochází k intenzivní výměně služeb, materiálního bohatství a emocionální podpory, a to oběma směry [Kuchařová et al. 2002].

I přes tyto zdokumentované sociální funkce věkové segregace se má za to, že tam, kde nedochází k významným a smysluplným mezivěkovým interakcím, existuje velké riziko vzniku ageismu. Naopak v prostředí, kde příslušníci různých věkových skupin vzájemně spolupracují, jsou věkové stereotypy a předsudky redukovány [Uhlenberg 2000; Hagestad, Uhlenberg 2005].

Zdroje ageismu – historická změna statusu stáří

Teorie modernizace, tedy významných změn, které s sebou přinesla industriální revoluce, podle některých autorů sama o sobě dokáže vysvětlit, kde pramení ageismus a nízký sociální status starších osob v dnešních společnostech.

⁷⁴ Např. Rezidence Classis v Průhoncích, která je svými službami zaměřena na zámožnější klientelu (<http://www.classis.cz/>).

Podle této teorie byl status starých lidí ve společnostech lovců a sběračů velmi nízký,⁷⁵ ale rapidně se zvýšil ve společenstvích, která se začala věnovat zemědělství a kde se vlastnictví půdy stalo hlavní složkou statusu. Pozdější faktory jako urbanizace a sociální mobilita ovlivnily rodinné struktury a industrializace devalvovala cenu moudrosti a životních zkušeností starých. Status a role starších lidí jsou negativně asociovány s technologickým pokrokem [Cowgill, Holmes 1974; Moody 2002]. V předindustriálních společnostech byli velmi staří lidé, kteří nebyli tak početní jako dnes, nahlíženi jako experti na zdraví a dlouhověkost. Bylo by ale naivní se domnívat, že relativní dlouhověkost byla jediným původcem „úcty ke stáří“. K privilegovanosti vyšších věkových skupin přispívala spíše souhra různých faktorů jako kontrola nad zdroji lidskými a materiálními, vědomosti, expertiza a zkušenosti, prestiž a pozice autority, vliv v komunitě, moudrost a víra v jejich mystickou moc. Autorita seniorů byla mnohem obecněji zakořeněna v možnosti dohledu nad zdroji a strukturami příležitostí, což upevňovaly zákony o dědictví, pravidla následnictví a další praktiky upravující distribuci moci ve společnosti. S transformací směrem k modernitě ale starší lidé ztrácejí jak status, tak ekonomickou moc. Oslavované charakteristiky stáří jako zkušenost a moudrost jsou nahrazeny fyzickou silou a výdrží, mladistvou krásou, znalostí novinek a ochotou vyrovnávat se s rychlými změnami [Dannefer 2001] – rysy potřebnými u moderních výrobních pásů.

Teorie modernizace vyvolávající dojem existence historického „zlatého času stáří“ se ale setkala s poměrně silnou kritikou. Alternativní pohledy na historii stáří se opírají především o analýzu kultury historických společností.⁷⁶

⁷⁵ Teorie „přežití nejsilnějšího“ dává tušit, že staré a slabé vždy nakonec ustoupilo mladému a silnému jako nezbytnému předpokladu přežití druhu. Sociální život založený na těchto pravidlech mohl jen s obtížemi být ke stáří přívětivý a čím nestabilnější a hlubší historie, tím horší mohly podmínky pro staré lidi být [Scrutton 1990].

⁷⁶ I tato metoda má však svá omezení: Dostupnost a reliabilita pramenů, o které by bylo možné se opírat, v různých obdobích kolísá a je také otázkou, na kolik jsou reprezentanty tehdejší každodennosti. Ve zkoumání historie fází životního cyklu, včetně historie stáří, jsou argumenty často založeny na negativních důkazech, tedy na vynechání referencí a absenci zájmu o tuto problematiku v dostupných zdrojích. Tato metoda však může být zdrojem výrazných zkreslení, stejně jako snaha uvažovat o realitě z její reprezentace v populární kultuře. Ilustrativně lze tuto potíž objasnit, pokud by si čtenář pokusil představit, jaký obrázek by si udělal mimozemšťan o lidstvu po shlédnutí populární filmové trilogie Matrix. Princip je tu stejný – z pozice vlastní kultury a kontextu nemůžeme o literárních (či jiných) artefaktech uvažovat jako o přímém odrazu reality. Pro historickou analýzu statusu stáří je to často ale jediný zdroj [viz metodologicko-faktickou diskusi u Odén 2004]. Další výtky na adresu této metody směřuje k faktu, že historie je obvykle „his story“ (tedy „jeho příběh“) a životy žen, zejména straších, jsou téměř neviditelné.

Analýza různých pramenů z různých historických epoch dává tušit, že předpoklad, že tradiční společnost je téměř synonymem pro úctu ke stáří, neobstojí. Výzkumy historie stáří zachytily ozvěny „narrativu úpadku“ ve zkušenosti stárnutí v západních společnostech od dob antiky do renesance [Minois 1989; Thane 2002]. Ale ty sahají podstatně dále do historie. V časech Starého zákona byla dlouhověkost speciálním požehnáním, ale tehdejší senioři měli velmi obdobné problémy jako ti dnešní. Například Mojžiš si stěžoval na problémy se zrakem a bolest kloubů, když měl vystoupat na vysokou horu (4. Mojžišova 8,25; 4,34). Můžeme se také domnívat, že příkázání „Cti otce svého i matku, (toť jest příkázání první s zaslíbením), aby dobře bylo tobě a abys byl dlouhověký na zemi“ (Efezským 6,2–3; kralický překlad), bylo Bohem dáno vyvolenému národu jako prevence existujících a budoucích mezigeneračních konfliktů.⁷⁷ Antická literatura poskytuje obraz jak pozitivního, tak negativního statusu starých, a to v obou extrémních polohách. Iliada a Odyssea zná jen starce vážené, plné fyzické a duševní síly, s čelním místem ve společnosti (též Zeus jako nejvyšší antropomorfní

⁷⁷ Je také zajímavé, jakou roli hrál v těchto společnostech chronologický věk. I když senioři netvořili velkou demografickou skupinu, i v historii existovaly prokazatelné věkové hranice vázané na stáří: ve středověké Anglii byla pro muže i ženy ve věku 60 let ukončena povinná služba v rámci pracovního práva, stíhání za potulku nebo povinnost nastoupit vojenskou službu; od třináctého století byl věk 70 let stanoven jako horní limit pro výkon soudcovské funkce [Thane 2002: 1339]. Pokud bychom šli ještě hlouběji do historie, starozákonní biblická svědectví hovoří například o věkové hranici 20 let pro výkon některých služeb (levitská kněžská služba Exodus 30, 14), ale věk 20 let byl obecněji vnímán jako věk dospělosti (u mužů) a byl hraniční při soupisu bojeschopného obyvatelstva (Kniha Numeri 1, 2–3; 1. Paralip. 27, 23 aj.). Tyto popisy byly velmi důležité, protože podle počtu „povolaných do služby“ byla rozdělována nová území po odchodu Izraelitů z Egypta (Numeri 26, 54). U kmene Lévičů, kde se podíl na nových územích nepředpokládal, byl soupis proveden u mužů již od věku jednoho měsíce (Numeri 26, 62). I v těchto dobách tedy věk sehrával významnou úlohu v administraci „veřejné“ správy. O významu věku v sociálních vztazích svědčí příběh o Josefovi a jeho bratrích. Je zde pasáž o hostině, kde „...seděli před ním od prvorozeného, jak náleželo prvorozenému, až po nejmladšího, každý podle svého věku“ (Genesis 43,33). Institut produktivního věku a aktivního důchodu naznačuje další lévijské ustanovení (Numeri 8,24n): „Od pětadvaceti let bude schopen nastoupit do služby, totiž konat službu při stanu setkávání. Od padesáti let bude této služby zproštěn a nebude už sloužit. Může ovšem přisluhovat svým bratrům při stanu setkávání ve strážné službě, ale vlastní službu konat nebude“. Je ovšem nepochybné, že frekvence identifikovatelných věkových hranic a bariér byla v předindustriálních [Thane 2002], a v některých kmenových společnostech stále je [Sokolovsky 2002], mnohem nižší než po nástupu industriální revoluce. Keith et al. [1994] ve své multikulturní studii zjistili, že věk byl vnímán jako smysluplný koncept pouze v industrializovaných státech a společnostech, v neindustrializovaných společnostech (např. rurální oblasti Irska nebo Jižní Afriky) otázky na věk dávaly respondentům jen málo smyslu.

božstvo bývá zobrazován jako starý muž). Klasická literatura, zejména komedie, naopak znázorňuje starce jako odpudivé nemohoucí figury a stařeny jako posedlé čarodějnice, kuplířky nebo alkoholičky. Platon nedoporučoval, aby veřejný úřad zastával někdo mladší než 50 let. Ve starém Římě měli kromě císařů (mladých i starých) autoritu především senátoři, většinou 40 až 50letí. Sparta oproti tomu fungovala na principu gerontokracie, členové jejího senátu „gerusie“ museli mít nejméně 60 let, ale i zde byla skutečná výkonná moc spíše v rukou mladších volených úředníků [Johnson, Thane 1998]. Fyzická síla byla vždy vysoce ceněnou valutou. Staří lidé nebyli nikdy respektováni pouze na základě svého věku, i když mohla existovat relativně silná souvislost mezi jejich statusem a jejich osobními či skupinovými úspěchy. Čtrnácté a patnácté století mohlo například své staré cenit pro úspěch přežití v opakujících se vlnách morových epidemií [Horská et al. 1990], což je výhoda relativně sporná. Náš závěr tedy je, že v historii, alespoň nakolik můžeme usuzovat z dobových pramenů, byli vždy staří lidé moudří a mladí lidé krásní,⁷⁸ vždy se stárla jinak mužům a ženám, jinak bohatým a chudým, a snad nikdy nebylo stáří pojmáno jednodimenzionálně a kategoricky jako pozitivní a úctyhodné.

Zdroje ageismu – „nevhodná“ paradigmatata stáří

Stárnutí má špatný zvuk, není prezentováno jako něco přirozeného ani jako normálního, nelze se tedy divit, že trpí špatným image ve společnosti, nízkou prestiží a statusem a jeho představitelé jsou ostrakizováni – takto by asi zněl základní argument představující nevhodná paradigmatata stáří jako jeden ze zdrojů ageismu a věkové diskriminace. Moderní věda dodnes neodhalila, proč stárneme, máme ale určité představy o tom, jak. Austad [1999] uvádí, že existuje asi tři sta definic, které se pokouší tento biologický fenomén vysvětlit. Neustále unikající možnost stáří uchopit, domestikovat a ovládnout může působit jako zdroj určité úzkosti. Odpor ke stáří může vyvěrat také ze spojení stáří a smrti, které s rektangulizací úmrtnosti získalo v posledních dvou třech stoletích silnou empirickou validitu.

Další z možných teorií, proč chováme nelibost ke stárnutí, rozvíjí Hazan [1994]. Vysvětluje, že „problém stáří“ není vůbec problémem stáří, nedostatku zdrojů pro pokrytí jeho potřeb nebo obava z fyzického úpadku. Staří je problém ne-starých, kteří svoji ztrátu životního smyslu přenášejí na stáří,

⁷⁸ V ekumenickém překladu Kniha přísloví (cca 960 př. Kr.) říká: „Ozdobou jinochů je jejich síla, důstojností starců jsou šediny.“ (Přisl. 20, 29) Kraličti stejný verš překládají: „Ozdobou jinochů síla jejich a okrasa starců šediny“ (kurzíva LV).

a tím jej stigmatizují. Od stáří se neočekává, že se bude měnit a vyvíjet, jako se vyvíjejí ostatní, a možnost vývoje mu je dokonce odepírána. Časový systém starých je běžně vnímán jako statický vesmír a staří lidé jako jeho neměníci se obyvatelé. Rámec hodnot nazývaných „pokrok“ vytváří tenze mezi cíli a prostředky, významy a možnostmi kontroly. Jelikož jsou ale senioři v těchto dimenzích omezováni, jejich časový systém (vesmír) je narušen. V naší společnosti, pokračuje Hazan [1994], je narušena možnost starších lidí kontrolovat a udržovat vlastní systém sociálních významů a sociální činitelů, kteří mají sloužit pro přemostění mezi významem a jeho kontrolou, jsou „mimo provoz“. Na jednu stranu jsou staří lidé vnímáni jako sociálně nečinní, na druhé straně jsou změny probíhající v jejich životech neobyčejně rychlé a extrémní. A přitom neexistuje nic, co by tyto dva póly vyvážilo, umírnilo, a proto výsledná tenze nabírá na síle. U dětí se předpokládá, že budou sledovat koordinovanou následnost biologického, emočního, intelektuálního a sociálního vývoje. Rodina, škola a další institucionalizované mechanismy sociální kontroly tuto kontinuální koordinaci zajišťují a dohlížejí na synchronizovanou socializaci – na to, zda sociální hodiny fungují „normálně“. V případě starých ale takový systém podpory zcela chybí. „Kulturní enkláva konstruovaná pro seniory připomíná prahovou fázi rituálu přechodu. Stejně jako ti, co mají být iniciováni, jsou staří vysvěčeni ze svých rolí a symbolických ozdob a exkludováni z kategorie plnoprávných lidských bytostí. Stigmatizace a nálepkování na ně uvalí falešnou homogenitu a zážitek ponížení a degradace tuto analogii posiluje. Přesto paralela mezi starými a zasvěcovanými není udržitelná, neboť chybí sociálně definovaný cíl této transformace. Spíše jistý stav zapomnění (angl. *limbo*, též význam předpekli, pozn. LV) se stává permanentním a tranzice je nahrazena stagnací.“ [Hazan 1994: 81] Aplikací evolučního pravidla [Moody 2002] je ve společnosti ke stáří přistupováno jako k nesmyslné nadstavbě reprodukce bez separátního smyslu a účelu. Jeho sociální exkluze je proto nevyhnutelná. Vývojový psycholog Erikson ale upozorňuje, že „když naše civilizace postrádá životaschopný ideál stáří, nedává skutečný útulek konceptu celého života“ [Erikson 1999: 109].

Hazan [1994] považuje za zdroj negativních obrazů stárnutí především společnost. Jindy jsou to ale samotní staří lidé, kteří jsou obviňováni, že své stárnutí nezvládají, a nedokáží proto vytvořit sociálně akceptabilní a preferibilní obraz této části života a vybudovat jeho prestiž. Levy [2003] se ve svých výzkumech zabývala principem sebenaplnujícího se proroctví, kterým se negativní stereotypy stáří odrážejí v reálném úpadku schopností starších osob. Je tedy obtížné odlišit negativní pojetí stáří jako zdroj nebo jako produkt ageismu.

V jednom případě je za původce „zla“ a špatného paradigmatu stárí ve společnosti považována dokonce sociální teorie. Jedním z prvních pokusů vytvořit koherentní „velkou“ sociální teorii stárnutí byla teorie odpoutávání (angl. *disengagement theory*) formulovaná Cummingem a Henrym [1961]. Hlavní teze této teorie hovoří o tom, že lidé se zvyšujícím se věkem se vzdávají svých funkcí a sociálních rolí, čímž přispívají k udržení rovnováhy ve strukturách i k vlastnímu blahobytu. Dannefer et al. [2005] tuto teorii označili za silně ageistickou, a kritizovali dokonce Parsonse, který napsal k tomuto dílu předmluvu, že podporou tohoto díla nekriticky přispívá k představě ageismu jako „přirozeného“ fenoménu.

Zdroje ageismu – jazyk, média a populární kultura

„Každodenní rétorika reflektuje sféry samozřejmého vědění o světě. Toto vědění, symbolicky vyjádřené a interaktivně udržované, konzervuje sociální hranice a kulturní klasifikace (...) Jazyk, který funguje jako nástroj konstrukce reality, stanovuje hranice našeho systému představ a asociací a rozvádí koncepty, mýty a symboly do akceptovaných forem komunikace.“ [Hazan 1994: 13] Oblast jazyka, komunikace a jejich přenos skrze sdělovací prostředky je tak neoddiskutovatelným zdrojem i projevem ageismu. Není to situace zcela neobvyklá, podobně jsme to mohli vidět například u věkové segregace, která také přispívá ke vzniku diskriminačních postojů a je zároveň jejich produktem. Jazyk a média v tomto případě fungují na velmi podobném principu: vnímané negativní sdělení internalizujeme, „učíme se jej“ (zdroj) a používáme jej, pokud chceme projevit svůj již existující negativní postoj (produkt). Vzniká tak „začarovaný kruh“ neustálé reprodukce negativních postojů, obrazů a symbolické exkluze.

Ageistické projevy autoři zejména angloamerické provenience ilustrují barvitými přívlastky a názvy, které se v populární kultuře, jazyce a médiích používají pro odkaz na stárí nebo starší osobu. Řada pohrdlivých jmen používá odkaz na stárí jako hodnotový přívlastek. V českém jazyce lze uvést takové příklady někdy až invektivních pojmenování jako: *stará bába*, *dědula*, *starý kozel*, *starej prasák*, *prašivej dědek*, *stará panna*, *stará čarodějnice*. Jiné výrazy naopak vyjadřují blahosklonnost, s jakou bývá někdy ke stárí přistupováno, např. *dědoušek*, *vetřý starček*.⁷⁹ Stárí a věk jsou nezřídka zesměšňovány ve vtipch, narozeninových blaho-

⁷⁹ Výrazy pojímají se se stárím by jistě stály za hlubší lingvistickou analýzu. Již jen tento krátký výběr ukazuje také genderové zatížení v těchto pojmenováních. Například ženská jména odkazují zejména ke vzhledu osoby, kdežto mužská nesou sexuální podtext.

práních, ale i v komerčních sděleních, jako jsou televizní reklamy nebo billboardy.

Ve Velké Británii a USA již nějakou dobu probíhá diskuse o vhodnosti různých pojmů označujících starší osoby. Například americká angličtina chápe pojem „*senior citizen*“ (starší občan) jako označení pro obyvatele domovů důchodců a podobných institucí a reprezentaci stereotypu neaktivního starého člověka [Kite, Wagner 2002]. Bytheway [1995] a Slater [1995] považují za diskriminační termín „*elderly*“ (odkazující k nemožnosti) a požadují, aby se přestal v akademickém diskurzu používat. Dle Hazana [1994] dokonce všechna alternativní označení, která mají zmírnit negativní konotace termínu „*old*“, jako jsou „*elderly*“, „*older persons*“, „*elders*“ nebo „*old age pensioners*“, slouží ke stigmatizaci starých („*the aged*“). Calasantiová et al. [2006] tvrdí, že používání pojmu „*older people*“ (starší lidé) místo „*old people*“ (staří lidé) je pitoreskní snahou o politickou korektnost, která je ale ve skutečnosti jen projevem ageismu a důsledkem negativního chápání stárí. Také v češtině intuitivně cítíme například rozdíl mezi pojmem senior a důchodce. Senior je novější termín a začíná se vžívat jeho chápání jako označení lidí mladších, soběstačnějších a bohatších, než jsou důchodci. Pro úplnost dodejme, že anglické „*senior*“ pro starší osoby využívají rodilí mluvčí pouze sporadicky, a to zejména v americké angličtině; britská angličtina jej zřídka chápe ve smyslu přívlastku „starší“, tj. dříve narozený, častěji má význam „služebně vyšší“ nebo „nejvýše postavený v hierarchii“.

Způsob, jakým se o stárí na veřejnosti hovoří, je velmi podstatný pro tvorbu a replikaci ageistických postojů. Má se za to, že média jako veřejný komunikační prostor a významný činitel v sociální konstrukci reality hrají v tomto procesu zcela klíčovou úlohu. Projevy mediálního ageismu jsou empiricky sledovány v závislosti na tom, jakým způsobem se o stárí pojednává, jaká témata jsou zastoupena, jakou měrou jsou zastoupeni samotní senioři a v jakém kontextu. Zahraniční výzkumy [např. Bazzini et al. 1997; Signorielli 2001] zjišťují, že senioři jsou v médiích podprezentováni. Pokud se o nich hovoří, pak výrazně častěji v negativních souvislostech, jako jsou násilné trestné činy nebo ekonomické problémy společnosti, případně jsou vizualizováni jako nemohoucí a nemocné osoby. McConatha et al. [1999] na základě analýzy více než 760 reklam v tištěných médiích uvádějí, že pouze v 8 % případů hrály v reklamě roli starší osoby; 2 % reklam zobrazovaly starší ženy, z nichž tři čtvrtiny byly vyobrazeny jako závislé a pouze z jedné čtvrtiny jako aktivní nebo bylo vyobrazení neutrální. Všichni starší muži v těchto analyzovaných reklamách byli zobrazeni jako profesionálové nebo experti.

Vidovićová a Sedláková [2005] provedly první hloubkovou analýzu české mediální scény z pohledu věku a stáří. Analyzovaly výběr sdělení publikovaný za rok 2004 v hlavních zpravodajských relacích televizí ČT1, Nova a Prima a pěti největších celostátních denících (MF Dnes, Právo, Lidové noviny, Hospodářské noviny a Blesk). Výběr byl vytvořen ze sdělení obsahujících alespoň jedno z klíčových slov: senior, senioři, seniorský, penze, penzista, důchod, důchodce, důchodkyně, stáří, starý, stařenka, stařeček, babička, dědeček. Analýza byla provedena metodou kvantitativní obsahové analýzy a kvalitativní metodou interpretativního čtení [Kronick 1997]. Mezi hlavní závěry této obsažné studie patří následující:

- deníky (a do značné míry i zpravodajské relace televizí) se vzájemně velmi liší co do podílu sdělení obsahujících klíčová slova. Téma bylo nejčastěji zastoupeno v MF Dnes (72 %), následováno s velkým odstupem deníkem Blesk (13 % všech sledovaných sdělení);
- ve sděleních tištěných médií naprosto dominovala ekonomická témata (důchody 34 %) a kriminální kontext (28 %); v televizích byly nejčastější příspěvky tematizující kriminalitu (38 %), politickou ekonomii (27 %) a tragédie (12 %); témata jako zdravotnictví, sociální politika či kultura byla zcela okrajová;
- věk hrál významnou roli ve způsobech, jak se o určitých událostech referuje – pokud je například obětí dopravní nehody senior, má zpráva 22 slov, pokud je obětí dítě je zprávě věnováno 330 slov; pokud je pachatelem nějakého trestného činu (např. viník dopravní nehody) senior, je tak také náležitě označen, zejména připojenou informací o věku; informace o věku jsou často v rámci jednoho sdělení multiplikovány: „osmašedesátiletá důchodkyně“, „pětašedesátiletý ekonom v penzi“; věk (či slovní označení – např. důchodce) je ve sděleních nezřídka uváděn, i když nemá přímou spojitost s událostí, o které se pojednává, a nepřináší k ní žádnou novou informaci;⁸⁰
- infotainment („zprábava“) aneb kombinace zpravodajského a zábavného stylu sdělování informací byl v analyzovaných sděleních přítomen hned několika způsoby:
 - volbou bulvárních témat – událost by se pravděpodobně nestala zprávou, kdyby jejím aktérem nebyl senior;

⁸⁰ Označování věku je velmi typické zejména pro zprávy obvykle nazývané černou kronikou a nejsou v žádném případě exkluzivní doménou bulvárního tisku. Jedná se o způsob, jakým se chronologický věk připisuje k určitým sociálním situacím a vtiskává se do podvědomí čtenářů, což může vést až k definici či modifikaci věkových specifických rolí či norem.

- volbou bulvárních titulků (př.: „Zabil babičku. Pomočila se!“ Blesk 25. VI. 2004; „Dědečku, fuj, na holčičky se nesahá!“ Blesk 14. II. 2004);
- volbou bulvárního jazyka („krvavý fantom a postrach důchodců“ TV Nova 3. X. 2004);
- používají se jazykové výrazy, které nepatří do okruhu výrazů odpovídajících danému žánru, nebo označení, která nemají v daném kontextu své opodstatnění, např. „útulek pro lidi postižené Alzheimerovou chorobou“ (ČT1 1. IV. 2004), nebo používání označení „babička“, když nejde o vyjádření generačního vztahu;
- tematizaci seniorů a stáří v české mediální kultuře opětovně provází tzv. *elderspeak*.⁸¹ Jedná se o anglický termín označující způsob, jakým někteří lidé mluví s osobami vyššího věku a který připomíná způsob, jakým se mluví s malými dětmi [Stuart-Hamilton 1999]. Ve sděleních byl identifikován jak v jazyce, tak v tematickém kontextu (např. titulky „Porodnice slouží seniorům“ (Blesk 31. VII. 2004) evokuje, že senioři a novorozenci potřebují stejnou péči);
- sdělení jsou plná latentních obsahů stavících na stereotypech stáří jako období bez programu, bez zdraví, bez peněz a bez sexu;
- je-li prezentován nějaký aktivní senior (zřídka seniorka) a jeho schopnosti, tak jediné jako rarita, jako něco neobvyklého;
- v těchto praktikách se tzv. bulvární a seriózní média de facto neliší [Vidovićová, Sedláková 2005; 2007].

Jako zdroj i projev verbálně-komunikačního typu ageismu lze chápat též způsob, jakým je stáří problematizováno ze strany politické reprezentace a jiných názorových vůdců ve veřejném diskurzu. O problematizaci stáří jako ekonomické zátěže pro společnost jsme se již několikrát v textu zmínili. Uveďme například výrok poslance v deníku Blesk z 20. XII. 2001 hovořící o zdražování telekomunikačních služeb: „Při takovém zdražení si důchodci nebudou moci zavolat ani na pohřební službu. Je to nehoráznost.“⁸² Dalším příkladem může být komentář ministra financí k postupu vlády, který stárnutí ve zdánlivě nesouvisejícím kontextu otevřeně nazývá rizikem:

⁸¹ Bugentalová a Hehmanová [2007] chápou „elderspeak“ šířeji jako ageistický jazyk a styl řeči, který zahrnuje 1) přehnané uzpůsobení předpokládaným omezením starších osob (zjednodušení obsahu, slovníku a větné struktury – reakce na předpoklad kognitivních omezení, a pomalejší a hlasitější mluva jako reakce na předpokládanou hluchotu) a 2) sekundární dětskou řeč, tedy způsob mluvy používaný s velmi malými, závislými dětmi (vysoký tón, přehnaná intonace). Autorky citují výzkum, který prokázal, že tyto procesy jsou aktivovány v reakci na percipovaný věk, nikoliv v reakci na skutečné kompetence starších jedinců.

⁸² Zdroj: <<http://www.blesk.cz/Clanek7053.htm>>

„Je to reakce na stárnutí populace, je to reakce na zostřenou mezinárodní hospodářskou konkurenci, je to reakce na globalizaci, je to prostě reakce na nová rizika, nové podmínky začátku 21. století“ (Právo 7. XI. 2003, str. 6). Jiný příklad ilustruje, jak může být otázka důchodů implicitně vložena do problematiky s věkem nesouvisející, a přesto potencionálně obraz seniorů ve společnosti zdiskreditovat: V tisku koncem března 2004 proběhla zpráva o nevráživosti mezi premiérem a ředitelem Sazka, a. s., ohledně neposkytnutí státní garance na dostavbu sportovišť. V článku je uveden premiérův výrok s dodatkem: „Česká republika musí rozhodně se svými prostředky zacházet co nejzodpovědněji. Sedm a půl miliardy je průměrná roční valorizace důchodů. To podle (...) Sazku poškodilo.“ (Právo 26. III. 2004) Takto postavený výrok může vytvářet dojem, že důvodem, proč česká vláda nepodpoří stavbu sportovišť, jsou přehnané nároky důchodců. Jestliže uvážíme, že sportoviště jsou primárně investice do „mladých“ segmentů populace a důchody do „starých“, může takový výrok nahrávat (symbolickým) generačním konfliktům.

Diskreditace stárí se však neobjevuje pouze ve zpravodajských denících. Například dámský časopis Marianne má v nadpisu slogan definující cílovou skupinu čtenářek: „Život začíná ve třiceti“. V srpnovém čísle tohoto magazínu z roku 2002 je mezi čtenářskými ohlasy zveřejněna pochvala článku „Zralé ženy“ z předchozího čísla časopisu. V tomto dopise čtenářka chválí přístup autora k ženám po třicítce, neboť: „U nás všichni vedoucí pracovníci vyznávají kult mládí a ženská, které je nad třicet, je považována pouze za dobrou pracovní sílu.“ (podtržení LV) Po tomto úvodu následuje ve stejném vydání na straně 18 seznam charakterizující stárí, např.: „Budete víc čist, ale na konci stránky nebudete vědět, o co na ní šlo.“ „Čím méně zubů budete mít, tím kousavější budete.“ „Ať vám uvaří cokoli, dostanete po tom pálení žáhy, zácpu nebo průjem.“ Dále je na straně 41 v rámci článku o feministkách vyjádření anonymních mužů o nespravedlnosti zájmu o diskriminaci žen: „A co důchody? (...) Nasypeme prachy do systému a umřeme. Chlapi přece umírají dřív. A naše peníze rozfofruje tlustá důchodkyně. To není diskriminace?“ V závěru na straně 72 v rubrice Krása je mezi výčtem „co není sexy“ blahosklonně uvedeno: „šedivé vlasy“. Tedy přesto, že se má jednat o časopis pro zralejší ženy, je v tomto konkrétním čísle hned na několika místech otevřeně ageistický. Přesto, že nesledujeme produkci tohoto časopisu pravidelně, shodou okolností se nám dostalo do rukou číslo červencové z roku 2007 a mohli jsme pozorovat velmi zajímavý tematický posun: na dvojstraně 4–5 je velká reklama na omlazovací krém DNAge, doplněný uvnitř čísla třístránkovým propagačním testem tohoto výrobku třemi „českými vědkyněmi“. Věk těchto žen-modelů není sice uveden explicitně,

ale náznak šedin u jedné z nich a vrásek kolem očí u druhé odkazuje k jejich zralosti. Na straně 60 v rubrice Domácí aréna pod titulkem „Babička: Kam s ní?“ redaktorka radí, jak vyřešit problém s dohodou ohledně letního „hlídání“ nemocné matky trpící Alzheimerovou chorobou; na straně 136 v rubrice „Marianne šetří čas“ se čtenářky dočtou objektivní a realistický návod, jak nejlépe šetřit na penzi. Poslední „seniorské“ téma, které jsme v tomto čísle objevili, je avizováno již v úvodníku na straně 6, kdy šéfredaktorka nadšeně reflektuje rozhovor s hercem Janem Třískou (*1936), který je uveřejněn na straně 44–49. Citujeme malou ukázkou:

„Dotaz (v reakci na to, že herec v USA hraje v osmi představeních týdně): Jak dlouho se dá tohle tempo vydržet? JT: Jak to myslíte, prosím? Dotaz: Loni vám bylo sedmdesát let. Máte třeba představu o tom, kdy půjdete do penze? JT: Ne. Dotaz: Nemyslíte na odpočinek? JT: Nemyslím. Za prvé jsem taková povaha. Za druhé mám práci rád. Za třetí jsem zdravý. (...) A za páté – v Americe se do penze nechodí. Anebo rozhodně se lidé na penzi netěší. Lidi v penzijním věku se snaží dál pracovat, protože je známá věc, že ti, kteří odejdou na odpočinek, většinou totálně zvadnou. A to já tedy nechci. Ale kdo by to chtěl? Dotaz: Herectví je ovšem velmi náročné povolání, huntuje tělo, bere prý také duši (...) JT: Bere duši? To prosím slyším poprvé (...) Dotaz: Tak jinak, pane Třísko. Hrajete padesát let, to se přece musí projevit i negativně. Přinejmenším na psychice, ne? JT: Asi ano, jenomže úkolem profesionála je, aby dovedl regenerovat (...) Dotaz: Každý den čistě oblečen, oholen, střízliv (...) Občas mi z toho stereotypu bývá úzko. Vy jste nikdy neměl krizi?“

Na tomto úryvku by bylo možné si ilustrovat řadu témat našeho textu, od kulturních definic stárí přes problematiku penzí až po roli věku v interpersonálních vztazích. Nás ale zaujala především vytrvalost, s jakou se redaktorka snaží z herce získat „přiznání“, že věk s sebou „přece musí přinášet omezení“, a obdobná vytrvalost, s jakou jí toto přesvědčení herec vyvrací. Ng, Giles a Moody [1991] tento fenomén popsali ve svém výzkumu mezigenerační komunikace, kde zjistili, že na rozdíl od komunikace vrstevnické, mladší lidé u starších osob očekávají informace, které vyvolávají dojem nekompetentnosti.

Formy produkce a reprodukce ageistického klimatu jazykem bez ohledu na zvolené kanály by bylo možné ještě uvést na mnoha dalších příkladech. V tomto bodě se nicméně omezíme na výše uvedené a k tématu se ještě jednou krátce vrátíme v empirické části.

8. VĚK, STÁŘÍ A AGEISMUS – EMPIRICKÉ SOUVISLOSTI

Abychom tedy zrekapitulovali dosavadní teoretická východiska: v procesu modernizačních přeměn se věk stal významnou složkou sociálního statusu jedinců i inherentní charakteristikou řady sociálních struktur a systémů. V období společnosti pozdní doby se tato všudypřítomnost věku částečně mění, možná zastírá, ale nemizí. Jednou z příčin, které nedovolí věku se ztratit, jsou historicky bezprecedentní změny v populační struktuře těchto společností. V této situaci je věk vytknut jako významná osa legitimizace rizik a nerovností, se kterými se musí tyto společnosti vyrovnávat (viz kapitola Demografická panika). Ageismus je variací na téma ideologie věku jako její projev, důsledek, a do jisté míry paradoxně, i jako zdroj. Lapidárně řečeno, ve společnosti existuje ageismus proto, že věk je tak důležitý, že jsme na jeho základě hodnoceni svým okolím (má ideologickou funkci). A protože jsme kvalitativně hodnoceni na základě našeho věku (existuje ageismus), stává se tento ještě důležitější sociální a individuální charakteristikou (zvyšuje se důležitost věku).

Nyní naši pozornost přesuneme k empirickým ilustracím ageismu a ideologie věku. V prvním oddíle následující empirické části se budeme věnovat zejména postojům respondentů vůči různým segmentům sociální důležitosti věku jako projevům určité věkové dominance ve společnosti, ve druhém oddíle svoji pozornost přesuneme obecněji k ageismu a věkové diskriminaci v různých sociálních kontextech. Připomeňme si, že o ideologii věku hovoříme tam, kde je věk používán jako nástroj nebo základ dominance jedné skupiny nad druhou. Důsledkem této dominance je empiricky prokazatelné použití věku jako diskriminačního (diferenciačního) prvku, kdy ve společnosti vznikají, rovněž empiricky popsatelné, nerovné podmínky pro osoby v různém chronologickém věku nebo věkových skupinách. Soubor reálných důsledků těchto nerovných podmínek nazýváme ageismem. Operacionálně jej definujeme a hovoříme o něm tam, kde dochází ke kvalitativnímu rozlišování mezi jedinci i skupinami na základě jejich chronologického věku nebo příslušnosti k určité kohortě, a jimž jsou z těchto důvodů přisuzovány odlišné vlastnosti a schopnosti a definovány bariéry pro jejich vstup, výstup nebo participaci na rolích, statcích, službách a ostatních dobrech sociálního života. Následující kapitoly se proto budou věnovat prezentaci různých forem ageismu na příkladu několika oblastí kaž-

dodenního života: v interpersonálních vztazích, jazyce, v oblasti občanství, na trhu práce, v důchodovém a zdravotním systému a stručně se dotkneme i extrémních forem ageismu, jako je týrání a zneužívání.⁸³ Postojová data, není-li uvedeno jinak, opět vycházejí ze šetření „Ageismus 2007“ a tam, kde je to možné, uvádíme jejich srovnání s obdobným šetřením z roku 2003.

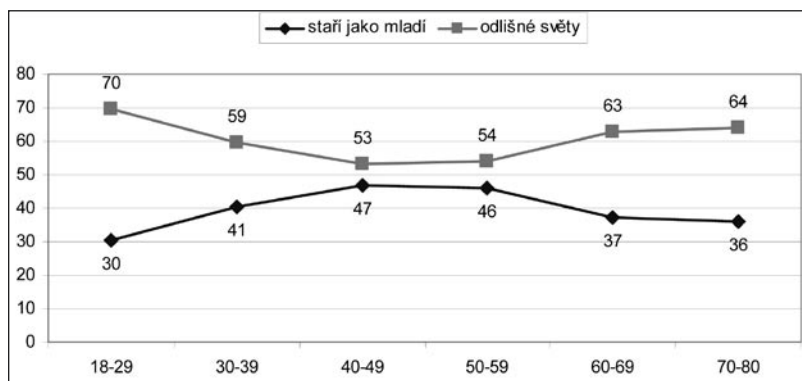
Jestliže jsme se v první empirické části textu zabývali především obecnou rolí chronologického věku v životě jedince i v sociálních strukturách, nyní svůj zájem zúžíme na věkové souvislosti stáří. Na základě teoretických studií [Biggs 1993; Bytheway 1995; Palmore 1999 aj.] jsme odvodili několik základních hypotéz. Předpokládali jsme, že lidé podléhající ageismu budou stáří a starým přisuzovat nižší kvalitu, a na tomto základě budou mít tendenci proklamativně omezovat jejich občanská a sociální práva a budou podporovat odstupování seniorů ze sociálních rolí. Předpokládali jsme také, že respondenti budou mít tendenci hodnotit seniory jako homogenní skupinu a budou jí připisovat stereotypní atributy. Naše vstupní hypotézy dále předpokládaly, že pokud se přítomnost takových postojů mezi českou veřejností prokáže, budou sice častější v mladších věkových skupinách, ale setkáme se s nimi i ve formě autostereotypů. Očekávali jsme, že tyto negativně laděné postoje budou častější u osob s obecně nižším sociálním statutem. Domníváme se totiž, že nižší vzdělání, nižší příjmové kategorie, subjektivní chudoba apod. omezují přístup k životním šancím, a tudíž i k perspektivám na zlepšení kvality života. Chtěli jsme také ověřit význam mezigenerační sociální interakce (učení) pro změnu postojů ke stáří. Kromě toho jsme se zaměřili na teorii popsaný problém vícenásobných rizik, tj. že ageismus má tendenci se vzájemně posilovat s ostatními formami diskriminace – zejména sexismem. Domníváme se, že ženy by mohly být častějšími oběťmi diskriminačního chování než muži. Tyto hypotézy jsme testovali jak na výrocích obecně hodnotících stáří, tak na specifických životních situacích. Hned v prvním oddíle se soustředíme na empirické příklady vybraných zdrojů ageismu a testujeme pracovní hypotézu, že stáří je percipováno jako životní období se stigmatem nižší kvality. Sledujeme také možné důsledky tohoto přístupu – postoje k věkové segregaci, souhlas s věkovými stereotypy a věkovými bariérami. Krátkou kapitolu věnujeme ukazateli operacionalizujícímu individuální akceptaci či odmítání stáří. Ve druhém oddíle se již přesouváme obecněji k ageismu a jeho projevům v různých sociálních kontextech.

⁸³ Kapitoly věnované důchodovému a zdravotnímu systému jsou přepracovány a aktualizovány z našeho staršího textu [Vidovičová 2005a].

8.1 Věková segregace

V roce 2003 byla součástí šetření „Ageismus 2003“ otázka, která testovala základní premisu obecného ageismu – diferenciaci na irrelevantních základech: „Souhlasíte s výrokem, že mladí a starší lidé jsou velmi rozdílní ve všech oblastech?“ Tato otázka byla inspirována původní Butlerovou [1975] definicí ageismu, ve které autor uvádí, že percipovaná distance mezi jednotlivými generacemi je takového rozsahu, že znemožňuje mladým lidem identifikovat se se staršími lidmi jako s příbuznými lidskými bytostmi. Pocit „jinakosti“ a snaha o odlišení se je typická pro distanci „my“ versus „oni“ popisovanou v teoriích různých forem nesnášenlivosti (např. xenofobie). Míra souhlasu s tímto výrokem dosáhla vysokých 64%. Výrazný vliv na míru souhlasu měl věk respondenta. Zatímco nejmladší skupina do dvaceti let souhlasila v 84%, u třicetiletých to bylo 65% a od věku padesáti let míra souhlasu klesala pod 60% až na 51% u sedmdesátiletých a starších [Vidovičová 2005a]. V roce 2007 jsme otázku přizpůsobili a ptali jsme se, který ze dvou nabízených výroků lépe vystihuje respondentův názor: „Starší lidé jsou vlastně stejní jako mladí lidé, jen mají více let.“ Ten je pravdivější pro necelých 40% našeho souboru. Výrok „Mladí a starší lidé – to jsou dva zcela odlišné světy“ podpořilo zbývajících 60%. Oproti očekávání založenému na výsledcích z roku 2003 jsme ale nezískali jednoduchý obrázek souhlasu/nesouhlasu dle věku respondenta, což lze ovšem vysvětlit změnou použitého indikátoru (graf 22.).

Graf 22. Diferenciační výroky dle věku respondenta (v %)

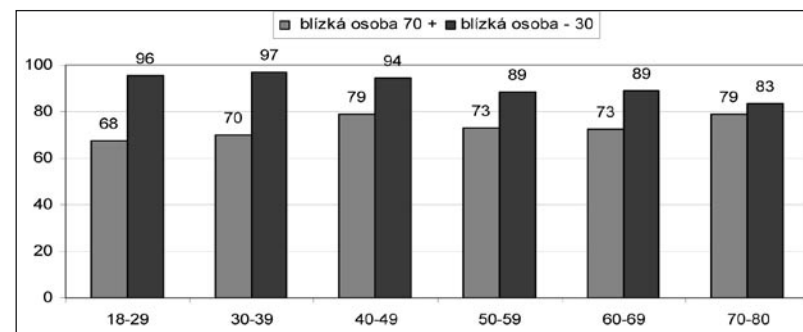

Názor, že tyto dvě skupiny jsou si vlastně v mnohém podobné, zastávají lidé ve větších městech, lidé subjektivně bohatší, výrazněji lidé s mladým subjektivním věkem i věkovým profilem a ti, kteří přikládají věku menší důležitost (index věkové důležitosti) a logicky také lidé s nízkým skóre v indexu věkové segregace (tj. lidé věkovou segregaci odmítající; $\varepsilon = 0,21$) a lidé odmítající věkové bariéry (index akceptace věkových bariér; $\varepsilon = 0,12$). Také fakt, že respondent má nějakou blízkou osobu starší 70 let nebo mladší 30 let, jej činí náchylnějším k výroku, že mladí a starší nejsou tolik odlišní, což je významný argument pro teorii sociálního učení a podporu věkové integrace. Tato souvislost totiž statisticky významně platí pouze pro skupiny respondentů do 60 let v prvním případě a pro skupinu starší 60 let v případě druhém. Mladým lidem tedy k tomuto názoru pomáhá socializace se staršími lidmi a starším lidem socializace s mladými.

V našem výzkumu jsme měli možnost tento zdroj ageismu rozpracovat o něco podrobněji. Jednak jsme se věnovali symbolicky vyjádřeným formám segregace a jednak jsme se zabývali „reálnou“ existencí vzájemných vztahů mezi nejmladší a nejstarší sledovanou kohortou. Začneme deskripcí tohoto fenoménu.

Většina souboru (73 %) uvedla, že má v rodině nebo mezi přáteli nějakou osobu starší 70 let, se kterou jsou si blízcí, tj. o níž by řekl(a), že s ní(m) má nebo měl(a) velmi dobrý vztah. Více než 90 % našich respondentů má takovou osobu, která je mladší 30 let. Existuje středně vysoká pravděpodobnost ($\varphi = 0,15$), že pokud máte přátele starší 70 let, máte také blízkou osobu mladší 30 let. Pro nás je zajímavé, jak jsou tyto „známosti“ distribuovány na věkovém kontinuu (graf 23.).

Graf 23. Existence blízké osoby starší 70 let a mladší 30 v životě respondenta dle jeho věku

Jak napovídá graf 23., asociace s věkem je jasně viditelná pouze pro blízké osoby, nikoliv pro existenci přítomnosti starších blízkých osob. Toto jsou poněkud odlišné výsledky, než jaké získali kolegové ve výzkumu Age Concern [2005], kteří prezentují podobný graf ve zřetelné podobě „X“. Po srovnání těchto výsledků bychom mohli říci, že v českém kontextu se fenomén segregace věkových skupin zdá být méně striktní než ve Velké Británii.⁸⁴

Respondenti své starší blízké v necelých třech procentech identifikovali jako osoby mladé, v osmi procentech jako středního věku, ve 21 % jako vyššího středního věku, ve 46 % jako starší a v necelých 23 % jako staré. Přiřazují tak těmto osobám mladistvější charakteristiky než osoby nad 70 let sami sobě (viz kapitola 6.3 o subjektivní věkové identifikaci). Blízkost se starší osobou respondentům pomáhá určovat chronologický začátek stáří v pozdějším věku (64,7 vs. 63,7 let u osob, které takovou známost nemají). Mezi těmito respondenty je více osob, kteří se subjektivně sami cítí mladší ($\epsilon = 0,23$), více lidí vzdělanějších ($\gamma = 0,17$) a o něco více žen (75 % vs. 70 %). Je podstatné, že tyto osoby méně akceptují sociální věkové bariéry ($\epsilon = 0,18$; viz následující kapitola) a mají menší míru podpory indexu věkové segregace. Výroky v tabulce 20. jsou výběrem z komplexnější škály měřící diskriminační postoje a tendenci k vyhýbání se sociálním kontaktům se staršími lidmi, představených u Ruppá, Vodanoviche a Credého [2005].

Index věkové segregace není v populaci ideálně normálně rozložen, ale tíhne k pravému konci škály (vyšší hodnoty) představující nižší podporu věkové segregace. Korelace s věkem sice existuje ($r = 0,14$), ale není tak silná, jak bychom u ukazatele toho typu a na základě výsledků uvedených v tabulce 20. očekávali. Neliší se ani postoje mužů a žen. Osoby silněji podporující věkovou segregaci mnohem více akceptují existenci věkových bariér ve společnosti ($r = 0,25$). Již jsme zmínili, že je mezi nimi méně lidí, kteří by měli blízkou osobu starší 70 let. Zajímalí jsme se také, zda existuje korelace mezi indexem segregace a indexem důležitosti věku, což by naznačovalo, že pro respondenty s nízkou tendencí k segregaci hraje věk obecně méně důležitou roli v sociálních interakcích. Ověření či definitivní vyvrácení této rodící se hypotézy ale zůstává pro hlubší testování v některém z dalších výzkumů, protože v našem souboru byla zjištěna korelace velmi nízká ($r = -0,10$).

⁸⁴ Například ve skupině britských respondentů ve věku 25–34 let pouze asi 50 % uvedlo, že má přítele nad 70 let a asi 70 % respondentů ve věku 65 až 74 let referovalo o příteli mladším 30 let [Age Concern, 2005].

Tabulka 20. Míra souhlasu s věkově segregačními výroky (v %)

	(rozhodně) souhlasí	pohlaví		věk		
		muži	ženy	18–29	30–59	60–80
Pokud si můžu vybrat, nechci trávit moc času se starými lidmi.	33	34	31	50	32	24
Staří lidé by se měli přátelit jen s lidmi stejného věku.	20	21	19	26	16	22
Nemám rád(a), když se se mnou staří lidé snaží navázat řeč.	14	17	11	29	13	6
Nejlepší je, když staří lidé žijí někde, kde nikoho neobtěžují.	12	12	12	17	9	14

Tabulka 21. Konstrukce indexu věkové segregace

Celkové Cronbachovo $\alpha = 0,67$; Determinanta = 0,50; KMO = 0,64; 50,9 % vysvětlené variance v jediném faktoru.	Koef. α , jestliže položka odstraněna
Staří lidé by se měli přátelit jen s lidmi stejného věku.	0,591
Nejlepší je, když staří lidé žijí někde, kde nikoho neobtěžují.	0,590
Pokud si můžu vybrat, nechci trávit moc času se starými lidmi.	0,656
Nemám rád(a), když se se mnou staří lidé snaží navázat řeč.	0,590

8.2 Věkové stereotypy

Kruse a Schmitt [2006] navrhnou zkoumat věkové stereotypy (tj. generalizovaná přesvědčení a úsudky o stárnutí, stáří a starých lidech) jako multidimenzionální problém v následujících operacionálních dimenzích: 1) vývojové zisky a potenciál vývoje (např. moudrost, vnitřní vyrovnanost; 2) vývojové ztráty a rizika vývoje (např. deprese, pocity osamění); 3) staří lidé jako zátěž pro společnost (ohrožení ekonomické konkurenceschopnosti společností apod.); 4) sociální znevažování starších lidí (exkluze z veřejného života, neužitečnost apod.). V jejich výzkumu je každá tato dimenze reprezentována několika výroky, celá baterie má pak 22 položek. My jsme bohužel neměli možnost tuto škálu replikovat celou, proto jsme *ad hoc* zvolili pouze kontextuálně nejvíce odpovídající zástupce z každé dimenze – viz tabulka 22.

Tabulka 22. Výběr věkových stereotypů dle Kruseho a Schmitta [2006] (souhlas v %)

	celkem	pohlaví		věk		
	(rozhodně) souhlasím	muži	ženy	18–29	30–59	60–80
Mnoho starých lidí se v současném světě nevyzná. (2)	75	73	76	82	74	73
Většina starých lidí se cítí osamělá. (2)	71	70	72	73	71	69
Starý člověk už má nejlepší roky života za sebou. (1)	66	66	66	70	60	73
Stáří lidé jsou vnitřně vyrovnanější než lidé mladí. (1)	65	65	65	53	62	77
Stáří lidé jsou dnes vyřazeni z mnoha oblastí veřejného života. (4)	61	58	63	55	60	67
Stáří lidé představují pro státní rozpočet příliš velkou zátěž. (3)	50	51	50	63	49	46
Většina starých lidí od své rodiny očekává příliš mnoho podpory a péče. (3)	41	43	40	53	43	32
Nemá cenu, aby se mladí starali o staré, když na to dnes máme instituce. (3)	14	15	13	24	11	12

Pozn.: Čísla za výroky v závorce odkazují k výše citované zdrojové dimenzi věkového stereotypu.

Kruse a Schmitt [2006] přesvědčivě prezentují výsledky faktorové analýzy, pomocí které citované dimenze vytvořili. Bohužel v našich datech není možné podobnou operaci provést. Výroky netvoří jednoduchou strukturu komponent a KMO test vychází neadekvátně pro vytvoření odpovídajících faktorů. Musíme se tedy spokojit s jednoduchou analýzou prezentovanou v tabulce 22. Když se ale pozorně podíváme na výroky v tabulce seřazené sestupně podle míry souhlasu (součet variant souhlasím a rozhodně souhlasím), můžeme si všimnout, že se poskládaly podle dimenzí, které zastupují, přestože v dotazníku byly prezentovány v pořadí odlišném. Nejvyšší podíl souhlasu získala dimenze *vývojových ztrát a rizik*, tedy jakýsi negativní stereotyp stáří jako osamělého a dezorientovaného v moderním světě. Druhou nejsilněji podporovanou stereotypní oblastí jsou *vývojové zisky*, zde ovšem reprezentované jednou pozitivně a jednou spíše negativně orientovanou položkou. U Kruse a Schmitta [2006], kteří měřili míru souhlasu jako průměrnou hodnotu dimenzionální škály, je pořadí těchto dvou oblastí obrácené. Podobně je oproti našim výsledkům obrácená i míra souhlasu zjištěná

v německém výzkumu mezi dimenzemi *znevažování a zátěž*. Stejně jako v původní studii, ani my nezjišťujeme výrazný vliv pohlaví respondenta na jeho míru souhlasu. Výsledky dle věkových kategorií zde nyní nebudeme srovnávat, protože autoři pracovali pouze s věkovou skupinou 45–75 let. V našem případě ale můžeme poměrně spolehlivě sledovat pravidelné věkově determinované vzorce: starší respondenti mají menší míru souhlasu se stereotypy *vývojové ztráty a rizika a stáří jako zátěž*, ale vyšší míru souhlasu (tedy stereotypizace) než mladí respondenti v oblasti *vývojové zisky a sociální znevažování*.

8.3 Akceptace věkových bariér a diskriminace

Abychom lépe pochopili, co v představách české veřejnosti představuje diskriminaci a co nikoliv, vytvořili jsme zvláštní sestavu výroků, které reálné či hypoteticky opisují věkově diskriminační/diferenciační situace. Zahrnuli jsme jak výroky přímo pracující s věkovou hranicí pro přístup ke službám či právům, tak obecnější vyjádření věkové diferenciace. Sestavu výroků uvozovala následující otázka: „*Lidé mají různý názor na to, jaké chování je ještě spravedlivé a jaké už spravedlivé není, a představuje diskriminaci. Myslíte si, že následující situace jsou spravedlivé nebo nespravedlivé?*“ Respondentům byla dána na výběr čtyřbodová škála odpovědí od varianty rozhodně spravedlivé po rozhodně nespravedlivé.

Jak ukazuje tabulka 23., nejsou všechny věkové bariéry považovány za nespravedlivé, a tudíž diskriminační. Seniorské slevy, definice studenta do věku 26 let a racionalizace nákladů na transplantace podle věku jsou akceptovány jako relativně málo problematické. Určitým překvapením je vysoká míra nespokojenosti s „měkkými“ formami věkové diskriminace, jako jsou stereotypní výroky o chudobě či ošklivosti stáří. Ženy častěji než muži považují za nespravedlivé všechny genderově specifické položky: mamograf (oba případy), srovnání důchodového věku a pozdější odchod do důchodu. Výrok „*když se řekne, že stará žena je ošklivá*“ se zdá být spravedlivý pouze pro necelých 5 % žen, ale téměř pro 12 % mužů. Staršími respondenty jsou za nespravedlivé častěji považovány situace srovnání genderové nerovnosti v důchodovém věku, horší podmínky při poskytování bankovních úvěrů, nezaměstnanost osob nad 55 let a přednost mladších čekatelů na transplantace. Naopak pro mladší respondenty jsou jako nespravedlivější vnímány situace, jako je vynakládání prostředků na zaměstnávání starších při nezaměstnanosti mladších, nižší plat mladých bez rozdílu zkušeností, a dokonce sleva do muzeí pro seniory ($\gamma = 0,13-0,38$).

Tabulka 23. Legitimita věkových bariér – definice diskriminace

	(rozhodně) spravedlivé	(rozhodně) nespravedlivé
Když staří lidé dostávají slevu na městskou dopravu a na vstup do muzeí a jiné kulturní akce.*	81	19
Když je pro účely výplaty různých sociálních dávek považován za studenta člověk do 26 let.*	69	31
Když je při transplantaci orgánů dána přednost třicetiletému člověku před šedesátiletým.*	54	46
Když jsou vynakládány prostředky na zaměstnávání lidí nad 50 let a přitom je vysoká nezaměstnanost mladých.*	44	56
Kdyby ženy a muži měli stejný důchodový věk.	28	72
Když je ženám pojišťovnou hrazeno preventivní vyšetření prsu (mamograf) až od věku 40 let.	27	73
Když mají mladší zaměstnanci nižší plat než starší, bez ohledu na zkušenost v daném oboru.*	26	74
Když je ženám pojišťovnou hrazeno preventivní vyšetření prsu (mamograf) jen do věku 70 let.	19	81
Kdyby se do starobního důchodu odcházelo ve věku 65 let.	16	84
Když banky neposkytují hypotéky lidem nad 45 let.	15	85
Když se v televizi a v novinách mluví o starých lidech jako o chudých a nemocných.	9	91
Když se řekne, že stará žena je ošklivá.	8	92
Když zaměstnavatel nechce zaměstnávat lidi nad 55 let.	6	94

Pozn.: Položky označené * nebyly zahrnuty do součtového indexu, neboť snižovaly celkové Cronbachovo α .

Z osmi položek (v tabulce 23. neoznačených znakem hvězdičky) jsme byli schopni vytvořit poměrně solidní index akceptace věkových bariér ($N = 1767$, Cronbachovo $\alpha = 0,721$). V grafickém rozložení má tento index silnou tendenci k vysokým hodnotám, které vyjadřují nízkou míru akceptace věkových bariér, tedy větší podporu tvrzení, že takové bariéry jsou nespravedlivé. Ženy ($\epsilon = 0,16$) a starší respondenti ($r = 0,15$) mají přitom tyto hodnoty o něco vyšší než muži a respondenti mladší, jsou tedy častěji pro vyjádření, že věkové bariéry jsou diskriminativní. Není bez zajímavosti, že index akceptace věkových bariér je pozitivně asociován s indexem segregace ($r = 0,25$). Z toho plyne, že osoby, které považují věkové bariéry za spravedlivější, častěji podporují segregaci mezi věkovými skupinami.

8.4 Akceptace vlastního stárnutí – škála PGCM

Jeden z hlavních argumentů sociálního zájmu o stárnutí je demografický determinovaný vývoj moderních společností k většímu podílu seniorů a obavy o zvládání těchto měnících se podmínek na individuální i agregované úrovni. Pro měření těchto obav na agregované úrovni využíváme koncept demografické paniky, pro uchopení **individuálních** obav ze stárnutí jsme zvolili „*The Philadelphia Geriatric Center Morale Scale – PGCM*“. Tato škála byla vytvořena pro měření emocionálního přizpůsobování se u osob ve věku 70 až 90 let bez ohledu na jejich institucionalizaci. Jejím autorem je psycholog Lawton [1975; srov. též McDowell, Newell 1987], který v ní operacionalizoval obecný pocit pohody (well-being). Předmětem měření jsou primárně pocity, které nemusejí být nutně vázány na jednání. Konkrétně jde o pozitivní pocity užitečnosti, adekvátního sebepojetí a vyrovnání se s tím, co nemůže být změněno. Původní škála se 41 položkami byla rozdělena na tři základní faktory: postoje ke stárnutí, vzrušivost (angl. *agitation*) a osamělost. Pro český kontext jsme upravili dílčí škálu postojů ke stárnutí a změnám, které přináší. V textu k ní odkazujeme jako k **PGCM škále úspěšného stárnutí** či jako ke **škále akceptace stárnutí**. Vybrali jsme čtyři základní položky škály a původně dichotomické odpovědi jsme nahradili třemi odstupňovanými variantami (*méně–stejně–více*), abychom zmírnili výlučnost původní verze, a minimalizovali tak podíl chybějících odpovědí [Jamieson, Victor 2002]. Škála je založena na logice, že osoby pozitivnější ve svých odpovědích ohledně chuti do života, pocitu užitečnosti, kontinuální spokojenosti a pozitivní akceptace změn jsou úspěšnější ve svém zvládání stárání (ve smyslu zralosti), protože celkově přistupují k životu s větším optimismem. Toto východisko podporuje i fakt, že našimi respondenty byla „neschopnost přizpůsobit se změnám“ identifikována jako šestá nejvýraznější charakteristika stárání z 15 nabízených (viz kapitola Definice stárání).

Tabulka 24. Položky PGCM škály úspěšného stárnutí (v %)

	méně/horší	stejně/é	více/lepší
Oproti loňskému roku máte chuť do života...	11	71	18
S tím, jak vám přibývá let, máte pocit, že jste užitečný(á)...	14	67	19
V porovnání s tím, když jste byl(a) mladší, jste nyní šťastný(á)...	19	60	21
S tím, jak vám přibývá let, máte pocit, že věci (v životě) jsou...	31	51	18

S věkem respondenta, jako nejvýznamnější intervenující proměnnou, nejtěsněji koreluje položka *pocit užitečnosti* ($\gamma = -0,53$), dále položka *chut' do života* ($\gamma = -0,42$), následuje položka *pocit štěstí* ($\gamma = -0,40$) a nakonec položka *věci jsou horší/lepší, než myslel(a)* ($\gamma = -0,29$). Muži a ženy se v postojích k těmto položkám neliší.

Tabulka 25. Konstrukce PGCM škály úspěšného stárnutí

Celkové Cronbachovo $\alpha = 0,757$; Determinanta 0,362; KMO 0,743; 58,7 % vysvětlené variance v jediném faktoru	Koef. α , jestliže položka odstraněna
Oproti ložskému roku máte chuti do života...	0,696
S tím, jak vám přibývá let, máte pocit, že jste užitečný(á)...	0,687
V porovnání s tím, když jste byl(a) mladší, jste nyní šťastný(á)...	0,668
S tím, jak vám přibývá let, máte pocit, že věci (v životě) jsou...	0,749

Všechny zvolené položky významně přispívají k celkové síle a interní konzistenci indexu PGCM. Pro osoby starší 60 let je Cronbachovo α (0,70) nižší než pro celý soubor, jedná se tedy o škálu, která je dobře aplikovatelná i na mladší respondenty. Je zajímavé, že škála je v populaci téměř normálně rozložena. Mezi nejvýznamnější koreláty PGCM indexu patří již zmíněný věk ($r = -0,40$), subjektivní bohatství ($r = 0,27$) a index věkové identity ($r = -0,31$). Můžeme vysledovat také silnou korelaci se subjektivním pocitovým věkem respondenta ($r = -0,46$), ta se ale při kontrole vlivu věku respondenta částečně oslabuje ($r = -0,24$), což pro komplexnější ukazatel věkové identity neplatí. Škála je také asociována se vzděláním ($\gamma = 0,21$) a příjmem domácnosti ($\gamma = 0,25$). Z toho můžeme vyvodit závěr, že optimismus vůči stárnutí sice pomalu klesá s vlastním stářím, ale je navázán na symbolický i reálný kapitál (korelace mezi věkem a PGCM se snižuje, pokud kontrolujeme vliv vzdělání a zejména příjmu). Trefně to vyjadřuje citát de Beauvoirové: „Stejně dnes, jako v historii, třídní boj určuje způsob, jakým se stárí zmocňuje člověka: existuje velká propast mezi starým otrokem a starým patricijem, mezi bývalým dělníkem s bídnou penzí a Onassisem.“ [1977: 17]

8.5 Věková diskriminace – zahraniční výzkumy

Věková diskriminace a ageismus byly zatím předmětem pouze několika akademických kvantitativních empirických studií [Vidovičová 2005a; Kruse, Schmitt 2006; Rupp, Vodanovich, Credé 2005; Palmore 2001; Fraboni,

Saltstone, Hughes 1990]. Jejich přístupy a vybrané výsledky reflektujeme i v našich analýzách. O určitý základní popis stavu v otázkách věkové diskriminace se ale pokoušely také dvě vlny Eurobarometru, iniciované Evropskou komisí v rámci komplexní kampaně proti různým formám diskriminace.⁸⁵ V roce 2002 publikované výsledky šetření 57. Eurobarometru shrnují, že pouze nemnoho respondentů z EU15 uvedlo, že by osobně zažilo diskriminaci na některém z šesti sledovaných základů. Nejčastěji byla uváděna diskriminace na základě věku (5 %), rasy/etnika (3 %), víry či přesvědčení, fyzické disability nebo mentálního postižení (po 2 %) a sexuální orientace (méně než 1 %). Podíly osob, které nebyly obětmi, ale pouze svědky diskriminace, byly ve všech případech vyšší: nejvíce na základě rasy/etnika (22 %), nejmenší podíl svědectví byl v případě diskriminace na základě věku a sexuální orientace (po 6 %). Starší osoby (50+) byly identifikovány jako třetí nejvíce znevýhodněná skupina na trhu práce, celkem za EU15 toto tvrdilo 71 %, nejvíce ve Finsku (83 %) a nejméně v Řecku (17 %). Dvacet tři procent Řeků dokonce uvedlo, že věk nad 50 let naopak šance získat práci, trénink nebo povýšení zvyšuje [Marsh, Sahin-Dikmen 2002]. Nová vlna podobného výzkumu se uskutečnila v roce 2006 (Eurobarometr 65.4/263). Z tohoto šetření vyplývá, že téměř polovina populace EU25 věří, že diskriminace na základě věku je v členských státech velmi rozšířena. Na celounijní úrovni je problém věku považován za čtvrtý nejrozšířenější mezi šesti zjišťovanými diskriminačními charakteristikami, ale již třetí v žebříčku co do růstu prevalence za posledních pět let. V České republice

⁸⁵ Evropská komise se o diskriminaci zajímá především v důsledku akceptace tří klíčových instrumentů určených pro prevenci a boj proti diskriminaci: Direktivy 2000/43/EC, která zakazuje diskriminaci založenou na rasovém či etnickém původu v různých oblastech, jako je zaměstnanost, vzdělávání, poskytování služeb a zboží a sociální ochrana; Direktivy 2000/78/EC, která zakazuje diskriminaci v zaměstnání a veškerou diskriminaci založenou na víře nebo přesvědčení, disability, věku nebo sexuální orientaci; a Akčního programu boje proti diskriminaci (Rozhodnutí rady 2000/750/EC) na podporu opatření na úrovni společenství i členských států v boji proti diskriminaci. K těmto třem by mohla být přidána direktiva nová („Council Directive implementing the principle of equal treatment in respect of age in access to and supply of goods, facilities and services“), která zatím existuje pouze v návrhu, ale měla by ošetřit zákaz diskriminace na základě věku v oblasti poskytování služeb a zboží. Věk je v tomto návrhu definován trojím způsobem: jako *věk chronologický*, jako *věková skupina* (staří lidé, adolescenti, ženy po menopauze) a jako *věkové pásmo* či věková hranice (lidé 60+, lidé pod 30 let, teenageři, lidé narození od do) (angl. *chronological age, age group, age banding*) [Allen 2006]. Návrh direktivy je předkládán konsorciem evropských nevládních organizací (Age Concern, DaneAge aj.), ale jeho přijetí budou pravděpodobně předcházet dlouhá a politicky komplikovaná vyjednávání na půdě Evropského parlamentu.

je situace jiná, odvažujeme se říci, že horší: diskriminace na základě věku je dle české populace nejrozšířenější a nejvíce se zhoršující problém mezi všemi ostatními zjišťovanými základy diskriminace – pohlavím, disabilitou, sexuální orientací, etnickým původem či vírou a přesvědčením. Podíl osob, které vnímají věkovou diskriminaci jako rozšířenou a stále problematičtější, je v České republice druhý nejvyšší z 27 zemí, v nichž byly otázky kladeny. Více než polovina české populace si nepřesně myslí, že v ČR neexistuje zákon, který by bránil věkové diskriminaci v zaměstnání, a zhruba stejný podíl uvedl, že nezná svá práva, pokud by se stal obětí diskriminace nebo obtěžování [Discrimination... 2007].

Zajímavý je také příklad šetření z Velké Británie, kterou lze v Evropě považovat za kolébku a vzor šíře empirického i teoretického zájmu o otázky věku a diskriminace. Výzkum „How Ageist is Britain?“ [Age Concern 2005] byl proveden v roce 2004 na vzorku 1 843 osob starších 16 let reprezentujících populaci Velké Británie. Dle respondentů mládí končí v průměru ve věku 49 let a stárí začíná v průměru ve věku 65 let, přičemž tento průměr roste v obou případech s věkem respondenta: pro Brity ve věku 16–24 mládí končí ve věku 37,6 let a stárí začíná v 54,8 letech, pro osoby starší je to věk 58 a 72 let. Třetina dotazovaných souhlasila s tvrzením, že stárnutí populace poškodí celou společnost z pohledu její bezpečnosti, životního standardu, zdraví, přístupu k práci a ke vzdělání. Čím vyšší byla sociální třída respondenta, tím negativněji byl tento vliv vnímán. Poměrně velký podíl dotazovaných (39 %) se však vyjádřil, že stárnutí populace nebude mít na společnost žádný vliv. Dvacet devět procent britských respondentů věřilo, že za posledních pět let se objem předsudků proti starým lidem zvýšil, 49 % se domnívá, že zůstává stejný, a 12 % tvrdí, že se o něco snížil (dopočet do 100 % tvoří odpovědi „nevím“). Dvacet devět procent respondentů bez ohledu na věk uvedlo, že se v posledním roce setkala s předsudky nebo nefér jednáním z důvodu věku, 24 % z důvodu pohlaví, 19 % z důvodu etnického původu, 16 % z důvodu náboženství, 14 % z důvodu disability a 11 % z důvodu sexuální orientace. Věk byl tedy opět nejčastěji citovaným důvodem diskriminace za sledované období. Zážitek všech těchto nefér jednání ale klesal s věkem respondenta, a to i v případě diskriminace z důvodu věku, kterou uvedlo zhruba 50 % osob do 24 let, ale „jen“ něco přes 20 % starších 75 let. Výrok, že média (noviny, TV) zobrazují starší osoby častěji negativním způsobem než pozitivním souhlasně podpořilo 58 % respondentů (z toho 23 % rozhodně), pouze 6 % respondentů rozhodně nesouhlasilo.

Nakonec si pro ilustraci představme výzkum americké provenience. Toto šetření na téma ageismu, označované jako první [Palmore 2001], se uskutečnilo na vzorku 84 osob ve věku 60–93 let rekrutovaných z lokálních klubů

pro seniory. Autor výzkumu testoval škálu o dvaceti položkách, kterou níže přetiskujeme v českém překladu Tošnerové [2002a] (tabulka 26.).

Tabulka 26. Ageism Survey (v %)

	Setkal(a) se ...	jednou	více než jednou	nikdy
1	Slyšel(a) jsem vtip, který si tropil žerty ze stárí.	17	42	42
2	Dostal(a) jsem pohlednici k narozeninám, která si dělala legraci ze stárí.	12	18	70
3	Byl(a) jsem ignorován(a) nebo nebyl(a) brán(a) vážně kvůli stárí.	15	15	69
4	Byl(a) jsem nazván(a) urážejícím jménem vztahujícím se k mému stárí.	10	8	82
5	Jednalo se se mnou blahosklonně nebo jsem byl(a) umluven(a), protože jsem starý(á).	20	19	61
6	Byla mi odepřena půjčka na bytovou výstavbu, protože jsem starý(á).	0	1	99
7	Měl(a) jsem potíže se získáním půjčky, protože jsem starý(á).	5	4	92
8	Byl(a) mi odepřena pozice vedoucího, protože jsem starý(á).	7	1	92
9	Byl(a) jsem odmítnut(a) jako neatraktivní, protože jsem starý(á).	8	10	82
10	Jednalo se se mnou s menší důstojností a respektem, protože jsem starý(á).	10	20	70
11	Číšník nebo číšnice mne ignorovali, protože jsem starý(á).	6	5	89
12	Lékař nebo sestra předpokládali mou indispozici kvůli mému věku.	24	19	57
13	Byla mi odepřena léčba, protože jsem starý(á).	4	5	92
14	Bylo mi odmítnuto zaměstnání, protože jsem starý(á).	5	0	95
15	Bylo mi odmítnuto povýšení, protože jsem starý(á).	8	1	90
16	Někteří předpokládali, že neslyším dobře, protože jsem starý(á).	13	20	67
17	Někteří předpokládali, že nerozumím dobře, protože jsem starý(á).	14	17	69
18	Někdo mi řekl, jsi příliš starý(á) pro to a to.	17	26	57
19	Můj dům byl cílem ničení, protože jsem starý(á).	4	1	95
20	Byl(a) jsem obětí kriminálního činu, protože jsem starý(á).	2	2	95
	Průměr	10	11	78

Zdroj: [Palmore 2001; Tošnerová 2002]

Nejčastěji uváděným typem ageismu v tomto výzkumu byly vtipy o stáří (58 %), které Palmore [2001] přiřadil k typu „odmítnutí respektu“ (položky 1, 2, 3, 4, 5, 10). Dalšími typy byly předpoklady, že věk způsobuje nemoci a křehkost (položky 12, 18) nebo disabilitu (položky 16, 17), a konečně specifické a závažné případy diskriminace (položky 6, 19, 20). I když autor pracoval s velmi malým vzorkem, pokusil se identifikovat některé socio-demografické vzorce co do frekvence uvádění diskriminačního zážitku, ale nenašel žádné rozdíly dle věku ani dle pohlaví respondentů, pouze respondenti s nižším vzděláním tyto situace uváděli o něco častěji. Palmoreův survey, či spíše anketa, se podle našeho názoru potýká s nesmírným množstvím metodologických chyb (výběr a velikost vzorku, kódování chybějících odpovědí jako „nesetkal“, u 21 osob chybí informace o vzdělání, které je kódováno jako střední a nižší, atd.). Přesto se tento nástroj setkal s velkým zájmem a byl inspirací pro rozvoj dalších možných škál a ukazatelů ageismu, z nichž jsme se některé pokusili i my adaptovat pro náš výzkum věku, ageismu a věkové diskriminace v ČR.

9. AGEISMUS V ČR – VYBRANÉ OKRUHY SOCIÁLNÍHO ŽIVOTA

Pro dotazování ohledně specifické osobní zkušenosti s ageistickým chováním jsme vycházeli z výzkumu Ageismus 2003 [Vidovičová 2005a] a opět jsme využili baterii otázek volně inspirovanou Palmorem [2001]. Tu jsme rozšířili na celkem dvacet jedna položek přidáním nových situací a situací relevantních pro mladší respondenty. V textu k této otázce referujeme jako ke „zkušenosti respondenta s ageismem“. Baterie byla uvedena následující otázkou: „*Setkal(a) jste se vy osobně nebo někdo z vaší rodiny, přátel či příbuzných nebo jste se doslechl(a) o tom, že by se někomu přihodila některá z následujících situací?*“ Test interní spolehlivosti škály byl v obou letech dobrý (Cronbachovo $\alpha = 0,83$) a konzistentní s Palmoreovým [2001] Ageism Survey (Cronbachovo $\alpha = 0,81$). Naším cílem bylo zachytit jak osobní, ať již vlastní nebo zprostředkovanou, zkušenost respondenta, tak obecnou informovanost o věkově specifickém chování v naší společnosti. Respondentům proto byly nabídnuty následující varianty odpovědí: a) „Ano, stalo se to mně osobně; byl(a) jsem toho osobně svědkem.“ b) „Ano, stalo se to někomu z mých blízkých (v rodině, přátelům,...).“ c) „Nikomu z mých blízkých se to nestalo, ale slyšel(a) jsem, že se to u nás stává.“ d) „Nikdy jsem o něčem takovém neslyšel(a), myslím že se to u nás nestává.“ e) „Nevím, nemám na to názor.“

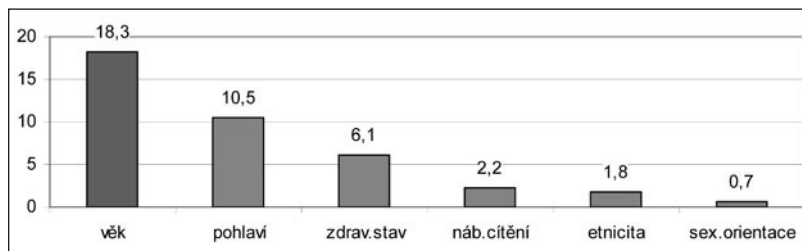
Varianta „(...) slyšel jsem, že se to u nás stává“ měla zároveň sloužit jako „úniková“ pro případ, že by respondent cítil jakékoliv zábrany o věkové diskriminaci s tazatelem hovořit. Frekvence této varianty byla v obou letech poměrně vysoká, v průměru mezi 40 % a 50 % u každé z položek. Nabízenou možnost „nevím, nemám názor“ v roce 2003 využilo v průměru 17 % a v roce 2007 13 % respondentů. Nevyšší podíl odpovědí „nevím“ byl u otázek na plat kolegů (oba roky 25 %, resp. 22 %), nejnižší u otázek na nepřijetí do práce (9 % v roce 2003) a na neoprávněné tykání (8 % v roce 2007). Tyto odpovědi jsme do dalších analýz zpracovávaných pro tuto práci nezařadili.

9.1 Zážitek věkově diskriminačního a věkově diferenciačního chování

Ageismus a věková diskriminace jsou jen jednou z řady nerovností v současných společnostech. Jakou relativní pozici má věk mezi hlavními,

veřejností rozeznávanými zdroji diskriminace, uvádí graf 24. Věk následovaný pohlavím se podobně jako v britském výzkumu Age Concern [2005] umístil na první příčce jako nečastější základ prožití diskriminace, znevýhodnění či neřet chování

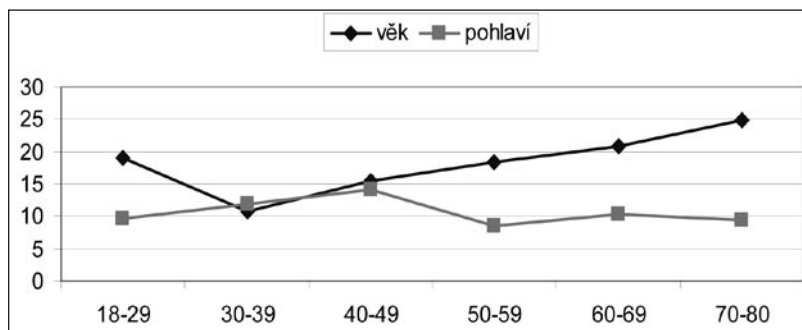
Graf 24. Osobní zážitek diskriminace (znevýhodnění) nebo neřet chování dle oblastí

Pozn.: Respondent mohl uvést více možností.

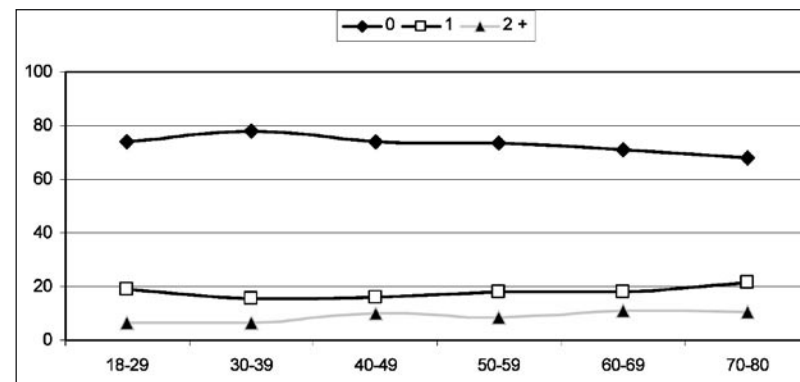
Diskriminaci kvůli pohlaví výrazně častěji uvádějí ženy (16% vs. 3%; kontingenční koef. = 0,21). Nižší příjem zvyšuje riziko diskriminace na základě zdraví či invalidity (konting. koef. = 0,17) a mírně i věku (konting. koef. = 0,13; $p < 0,05$). Vyšší věk respondenta však zvyšuje zážitek diskriminace na všech sledovaných základech: věku ($\epsilon = 0,23$), pohlaví (0,22) – viz graf 25. – invaliditě (0,19), sexuální orientace (0,20), víry (0,18) i etnické příslušnosti (0,16).

Graf 25. Osobní zážitek diskriminace na základě věku a pohlaví dle věkových skupin (v %)

Z pohledu celého souboru 73% respondentů nezažilo žádnou ze sledovaných forem diskriminace, 18% zažilo jednu a zbývajících devět procent respondentů referuje o reálné hrozbě vícenásobných rizik – zažilo diskriminaci na dvou a více základech. V souladu s teorií jsou to především ženy, které mají tuto vícenásobnou zkušenost (11% vs. 5% mužů), a osoby, které nepracují (6% vs. 2%). Osoby s vícenásobným zážitkem diskriminace uvádějí vyšší míru subjektivní chudoby ($r = -0,13$), vyšší subjektivní věk ($\gamma = 0,16$) a hůře se přizpůsobují stárnutí (měřeno škálou PGCM; $r = -0,15$).

Graf 26. Zážitek vícenásobné diskriminace dle věku respondenta (v %)

Pozn: 0 = nezažil/a diskriminaci; 1 = zažil(a) jednou, 2+ = zažil(a) dvakrát a častěji

I když riziko zážitku diskriminace roste s věkem respondenta, jak jsme konstatovali výše, graf 26. toto tvrzení relativizuje pro riziko zážitku vícenásobné diskriminace. Podíl osob, které nezažily vůbec žádnou diskriminaci sice s věkem klesá z přibližně 74% ve skupině 18 až 29 let na 68% ve skupině 70+, ale podíl osob se zážitkem dvoj- a vícenásobné diskriminace nikterak závažně neroste s věkem – ve dvou nejmladších dekáдах ji uvádí 7% respondentů, v ostatních věkových skupinách se indikátor pohybuje mezi 10–11%.

Již výše jsme reprodukovali akademickou diskusi, zda samotné věkově diferenciací chování je dostačující podmínkou pro vynesení soudu, že takové jednání představuje věkovou diskriminaci. Pro popis zážitku věkově diferencovaného chování jsme v našem dotazníku využili následující otázky: „Pocítil(a) jste někdy v poslední době, že se k vám někdo

choval hůře/lépe (tj. že vás nějak znevýhodňoval/zvýhodňoval) jenom kvůli vašemu věku? Jak to na vás působilo?“ V dotazníku byly kladeny nejdříve otázky na zážitek negativní věkové diferenciace, poté pozitivní věkové diferenciace, následně byla položena přímá otázka, zda respondent někdy osobně zažil diskriminaci na různých konkrétních základech, o níž jsme referovali v předchozím odstavci. Tyto dvě míry jsou spolu silně asociovány ($\phi = 0,59$), ale nepřinášejí identické odpovědi. Ze všech osob, které uvedly zážitek věkové diferenciačního chování (bez ohledu na jeho „kvalitu“), 62 % zároveň uvedlo, že byly obětmi věkové diskriminace, 38 % z nich uvedlo v otázce na věkovou diskriminaci zápornou odpověď. Naopak z těch respondentů, kteří uvádějí, že nikdy věkově diferencované chování nepocítili, jich 97 % potvrzuje, že nebyli ani věkově diskriminováni, zbývající 3 % v následujícím dotazu na věkovou diskriminaci odpověděla souhlasně. Mezi diskriminovanými osobami je více těch, co zažili špatné (negativní) věkově diferenciační chování, naopak mezi nediskriminovanými je o něco větší podíl těch, kteří zažili lepší (pozitivní) chování (18 % vs. 15%; viz tabulka 27.).

Tabulka 27. Vztah mezi hlášeným věkově diferenciačním a věkově diskriminačním chováním (řádková %)

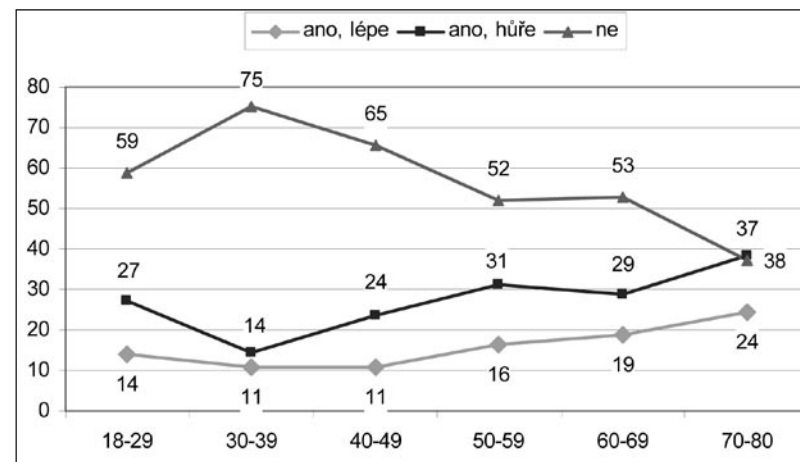
	Pocítil(a) jste, že se k vám někdo choval hůře/lépe (tj. že vás nějak znevýhodňoval/zvýhodňoval) jenom kvůli vašemu věku?		
	ano, chovali se lépe	ano, chovali se hůře	ne, nikdy se tak nikdo nechoval
Zažil(a) diskriminaci na základě věku	6	83	10
Nezažil(a) diskriminaci na základě věku	18	15	67

Podíl osob, které uvádějí, že zažily diskriminaci, se snižuje s klesající frekvencí věkové diferenciace, tj. lidé, kteří zažili věkovou diferenciaci pouze výjimečně, méně často v následující otázce uvedli, že by zažili věkovou diskriminaci. Tato dvě zjištění považujeme za zcela zásadní, protože potvrzují význam typu prožitku a jeho frekvenci na odlišení věkové diferenciace od závažnější věkové diskriminace. Můžeme jej ilustrovat českým příslovím, že „jedna vlašťovka sice jaro nedělá“, ale o to seriózněji je potom nutné chápat každé přímé hlášení věkové diskriminace, protože to, jak se zdá, podávají již jen ty osoby, které se staly obětmi takového jednání opakovaně nebo pro ně byl tento zážitek nějakým způsobem význam-

ný. Podívejme se nyní na zážitek věkové diferenciačního chování o něco detailněji.

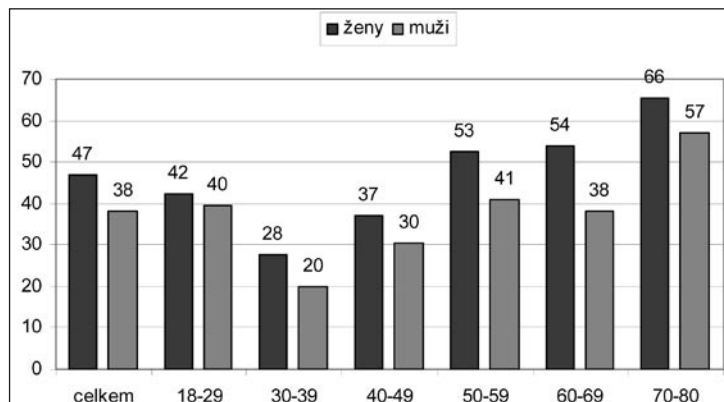
Více než sedmdesát procent (72 %) respondentů v poslední době negativní věkově diferencované chování nezažilo, zbývajících necelých 28 % však ano, a to ve 3 % často, v 11 % občas a ve 14 % výjimečně. Téměř osmdesát procentům (79 %) bylo takové jednání nepříjemné, necelým dvaceti procentům (18 %) to bylo jedno a zbytek respondentů nedokáže svůj zážitek v těchto pojmech popsat. Pokud se zaměříme na věkově diferencované jednání, které respondentů nějakým způsobem naopak zvýhodnilo, tři procenta respondentů se s ním setkávají často, 13 % občas, 14 % výjimečně a 70 % se s pozitivním věkově diferenciačním chováním nesetkalo. Většině (72 %) bylo toto jednání příjemné, 11 % nepříjemné, 13 % to bylo jedno a zbývajících pět procent respondentů to nedokáže posoudit (k tématu prožitku detailněji viz níže). Zážitky zvýhodnění i znevýhodnění kvůli věku se nezdá vyskytovat společně ($\gamma = 0,46$), což podporuje tvrzení, že i pozitivní [Palmore 1999] či soucitný [Binstock 1983] ageismus zůstává ageismem. Souhrnný přehled výsledků z těchto otázek udává graf 27. pro věkové skupiny a graf 28. v genderovém pohledu.

Graf 27. Zážitek věkově diferencovaného chování dle věkových skupin (v %, rok 2007)

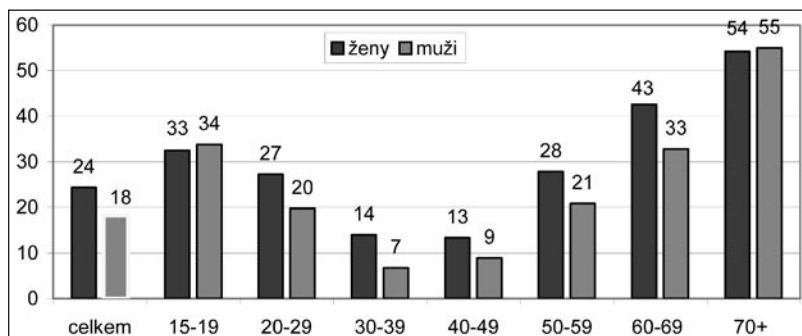
Pozn.: Kategorie jsou součtem všech sledovaných frekvencí (často+občas+výměně).

Graf 28. Osobní zkušenost s věkově diferenciacním chováním dle pohlaví a věku respondenta (v % součtu všech odpovědí „ano, lépe“ a „ano, hůře“) v roce 2007

Pro srovnání uvádíme i obdobný graf z roku 2003 (graf 29.). Podobně jako v roce 2003 je i v roce 2007 věk mezi třicítkou a padesátkou relativně jediným obdobím, kdy je riziko věkově diferenciacního chování menší než v ostatních věkových dekáдах. Znovu se ovšem potvrzuje, že pro ženy je tato zkušenost de facto celoživotní záležitostí a fenomén tzv. zdvojených rizik je reálnou hrozbou.

Graf 29. Osobní zkušenost s věkově diferencovaným chováním dle pohlaví a věku respondenta (v %, odpovědi „ano, chovali se lépe nebo hůře“) v roce 2003

Zdroj: Ageismus 2003 [Vidovičová 2005a: 16]

Mezi lety 2003 a 2007 je možné sledovat významné zvýšení podílu osob uvádějících věkově diferencované chování celkově (zde na dvojnásobek), i ve všech sledovaných skupinách věku a pohlaví. Možné vysvětlení je dvojí: jednak využití o něco citlivější míry v roce 2007, která explicitně zachycuje i osoby s výjimečnými zážitky, a jednak možnost zvýšené citlivosti vůči věkově diferenciacnímu chování ve společnosti obecně. Samozřejmě se nabízí i vysvětlení třetí, a tím je obecně zvýšená prevalence věkové diskriminace v české společnosti, ale k tomu, abychom mohli tuto hypotézu přijmout nebo vyvrátit, zatím nemáme dost informací a musíme se k ní vrátit ještě později.

Samotný akt percepce věkově diferencujícího chování by nebyl tolik závažný, kdyby nevyvolával emotivní reakce. Prožitek věkově diferenciacního chování v závislosti na jeho pozitivitě/negativitě a percipované frekvenci vykazuje logicky očekávané vzorce – vysoká frekvence negativního chování vyvolává spíše nepříjemné pocity, vysoká frekvence pozitivního chování spíše pocity příjemné. Ovšem připomeňme, že ze všech respondentů, kteří prožili, že by se k nim někdo choval lépe kvůli jejich věku, jich 11 % uvádí, že jim to bylo nepříjemné. Jak věkově diferencované chování naši respondenti prožívají, rekapituluje tabulka 28.

Tabulka 28. Prožitek věkově diferenciacního chování v závislosti na jeho pozitivitě/negativitě a pohlaví a věku respondenta (v %, rok 2007)

	pohlaví		věk respondenta		
	muži	ženy	18–29	30–59	60–80
Pocítil(a) jste, že se k vám kvůli vašemu věku chovali					
lépe	12	18	14	13	21
hůře	26	29	27	24	33
stejně	62	53	59	62	46
V případě, že se chovali lépe :					
bylo to příjemné	65	80	72	72	80
bylo to nepříjemné	14	10	11	13	10
bylo mi to jedno	21	10	17	16	11
V případě, že se chovali hůře :					
bylo to příjemné	1	1	0	1	1
bylo to nepříjemné	74	85	73	80	84
bylo mi to jedno	25	15	27	19	15

Nelze přehlédnout, že se jedná opět o genderově a věkově specifický zážitek, a to zejména v případě negativně orientovaného chování, které je

častěji nepříjemné ženám a starším respondentům, kdežto muži a mladší respondenti se přes takovou situaci dokáží snadněji přenést („bylo mi to jedno“).

9.2 Osobní zkušenost s verbálně-komunikačním typem ageismu

V několika následujících oddílech naši pozornost přesuneme ke konkrétním životním oblastem, ve kterých toto věkově diskriminační a věkově diferenciatní chování mohli naši respondenti zažívat. První z nich jsme nazvali verbálně-komunikačním typem ageismu, protože zachycuje osobní zkušenost respondentů s verbální diskriminací v aktu komunikace. Do baterie jsme zahrnuli otázky týkající se zkušenosti se zesměšňováním, blahosklonným pojmenováním, verbálně vyjádřenou distancí či ohraničením participace a zkušenosti s verbální agresí vůči osobám ve vyšším věku. Výsledky sumarizuje tabulka 29.

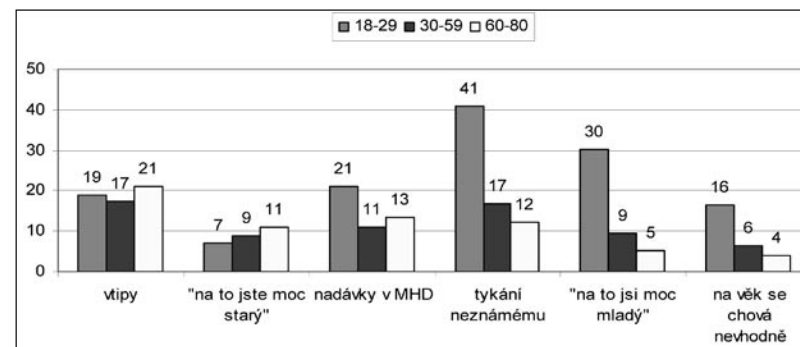
Tabulka 29. Osobní zkušenost s verbálně-komunikačním typem ageismu

a) Ano, stalo se to mně osobně/ byl(a) jsem toho osobně svědkem.	a	b	c	d
b) Ano, stalo se to někomu z mých blízkých (v rodině, přátelům, ...).				
c) Mně ani nikomu z mých blízkých se to nestalo, ale slyšel(a) jsem, že se to u nás stává.				
d) Nikdy jsem o něčem takovém neslyšel(a)/ myslím, že se to u nás nestává.				
Někomu tykali, i když to pro ně byl skoro neznámý člověk.	20	26	35	19
Někdo vykládal vtipy, které se „střefovaly“ do starších lidí nebo do stáří.	19	20	37	24
Někdo nadával důchodcům, že se „hrnuli“ do autobusu nebo tramvaje.	14	16	40	30
Někomu řekli: „Na to jsi moc mladý/mladá...“	12	25	40	23
Někdo někomu řekl: „Na to jste moc starý/stará...“	9	25	44	22
Někomu řekli, že se na svůj věk chová nevhodně.	7	23	44	26

Nečastěji přiznaná vlastní zkušenost je se situací, kdy někomu tykali, i když to byl neznámý člověk – osobní nebo blízkou zkušenost má téměř polovina respondentů (46%). Ostatní typy situací takto zažívá 40–30% respondentů, což potvrzuje výsledky z roku 2003, kdy byl ageismus verbálně-komunikačního typu vyhodnocen jako typ s největší prevalencí. Je-

likož jsou v tabulce 29. sdruženy výroky cílené k oběma pólům věkového kontinua, v grafu 30. prezentujeme podíl uvedených zážitků podle věku respondenta.

Graf 30. Přímá osobní zkušenost (či svědectví) respondenta s verbálním ageismem dle věku respondenta (v %)

Zatímco některé situace se potvrdily jako spíše seniorské (vtipy o stáří, „na to jste moc starý“), jiné jsou problematictější pro respondenty mladé (tykání, odsuzování za věkově nevhodné chování). Zajímavou položkou je situace „nadávání důchodcům, když se „hrnuli“ do autobusu nebo do tramvaje“, o které častěji hovoří nejmladší respondenti – pravděpodobní svědci (či dokonce pachatelé?). Mezi respondenty ve vyšším věku má s nadávkami v MHD zkušenost pouze něco kolem 10% osob ve věkovém intervalu 50 až 70 let, ale více než 17% osob starších sedmdesáti let.

9.3 Ageismus a diskriminace na trhu práce – vybrané otázky

Druhým velkým tématem ageismu a věkové diskriminace je trh práce. Trh práce je věkově diferencován a věkem je definována i doba participace – odkdy je možné uzavírat pracovní kontrakt a kdy je nutné (či obvyklé) pracovní trh opustit. Spolu s pohlavím a vzděláním je tak věk hlavním indikátorem pozice jedince v těchto strukturách. Jak uvádí Glover a Branine [2001: 4]: „Ageismus je přítomen ve všech fázích zaměstnanosti, ne pouze v inzerátech, ale také v organizačních strukturách, výběru, rozmisťování pracovních sil i pracovních úkolů, v hodnocení výkonu a plánování kariéry

a v odměňování a zaměstnaneckých výhodách. Je přítomen také ve výběru jedinců pro určitý druh tréninku, vzdělávání a rozvoje a v rozhodnutích o převodu na jinou práci, povýšení, ukončení pracovní činnosti a právu na důchod.“ Vztah věku a systému trhu práce je legislativně zakotven zejména v zákoníku práce, který stanovuje hraniční věk pro možnost uzavření pracovních vztahů, a v zákoně o zaměstnanosti. Jeho novelou v roce 1999 byl zákaz diskriminace při přístupu k zaměstnání z důvodu věku převeden z preambule do prvního odstavce normativní části zákona. Jeho součástí je i zákaz diskriminační inzerce, tedy výběru pracovníků na základě jejich věku. Jelikož ale zákonná úprava využívá definice věku pouze v jeho čisté chronologické podobě, nedošlo k úplnému vymýcení věkové diskriminace, ta se jen stala více skrytou. Faktor věku bývá nahrazován atributy mládí, které opisují dynamiku práce nebo pracovního prostředí (např. „jsme mladý dynamický kolektiv“). Jinde bývá transformován do podmínek požadované praxe a vzdělání (např. se požaduje vzdělání z oborů, jež jsou vyučovány teprve omezenou dobu). Je zřejmé, že i když legislativa může relativně úspěšně ošetřit určitý segment pracovního trhu, nemůže zcela proměnit jeho systémové parametry. Podle řady našich respondentů tak věk i nadále hraje významnou roli v mnoha oblastech v rámci celého trhu práce.

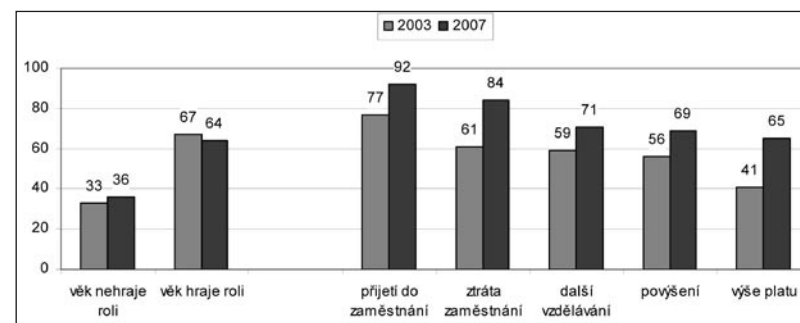
V našem starším textu [Vidovičová 2005a] jsme se detailněji zabývali otázkou věku na trhu práce z různých pohledů, včetně otázek věkové segregace na pracovišti, problému mezd a nezaměstnanosti, která je z titulu specifických, věkově ukotvených problémů citlivou oblastí jak pro starší pracovníky, tak pro mladé absolventy. V tomto oddíle jsme se proto soustředili pouze na postoje k roli věku na trhu práce a na osobní zážitky různých forem diskriminace u našich respondentů.

Nadpoloviční většina našich respondentů (64 %) věří, že v zaměstnání přinejmenším občas záleží na tom, kolik má člověk let, a tento podíl se mezi lety 2003 a 2007 příliš nezměnil (graf 31.). Ti respondenti, kteří takto smýšlejí, uvádějí, že na věku záleží nejvíce tam, kde se rozhoduje o přijetí do zaměstnání, o propouštění, zda získá pracovník možnost dále se vzdělávat, ale i při rozhodování, kdo bude povýšen a jakou bude mít výši platu. Respondenti dotazovaní v roce 2007 jsou o věkové ukotvenosti těchto bodů přesvědčeni silněji než osoby dotazované v roce 2003.

Věk za významný rys pracovního trhu považují o něco častěji ženy (rozdíl 6 p. b.), spíše ti, kteří jsou v současné době zaměstnaní, než ti, kteří nejsou (rozdíl 15 p. b.), a lidé z měst větších než 20 tis. obyvatel (rozdíl 6 p. b. oproti obcím do 2 000 obyvatel). Z pohledu ekonomického postavení má tento výrok nejsilnější zastánce mezi nezaměstnanými (74 %), osobami

na mateřské dovolené (68 %) a studenty (66 %), nejslabším zastáncem jsou podnikatelé (58 %). Potíže v této oblasti pravděpodobně stojí za vyšším souhlasem osob, které zažily věkově diferenciací chování (69 %), oproti těm, kteří jej nezažili (60 %). Nevíme, zda se jedná o důsledek či příčinu, ale víra v důležitost věku na pracovním trhu je mírně asociována s obecně vyšším významem věku v sociálních interakcích (indexem důležitosti věku; $\varepsilon = 0,11$). Žádný z těchto rozdílů ale není statisticky signifikantní, což odpovídá zjištění v roce 2003.

Graf 31. Záleží na věku v oblasti zaměstnání? (srovnání let 2003 a 2007; v %)

Jakou pozici mají starší pracovníci na trhu práce, nám může osvětlit také názor našich respondentů na jeden z nejrozšířenějších stereotypů – že starší lidé jsou jako pracovníci nevykonní. S výrokem, že „Starší by měli uvolňovat svá místa mladším, protože ti jsou výkonnější a schopnější“, v roce 2003 souhlasilo 40 % respondentů ve věku 18–80 let, v roce 2007 to bylo 47 % respondentů ve stejném věkovém intervalu. Pokud bychom srovnávali pouze podíl rozhodného souhlasu, museli bychom konstatovat, že ten se za sledované období dokonce zdvojnásobil ze 6 % na 12 %. Po zkušenostech s ostatními indikátory verbalizujícími stereotypy stárání nás nepřekvapí, že míra souhlasu s tímto výrokem klesá s rostoucím věkem respondenta ($\varepsilon = 0,17$), méně souhlasí lidé vzdělanější ($\gamma = 0,12$; $p < 0,05$), lidé kladoucí menší důraz na věk v sociálních interakcích ($\varepsilon = 0,12$) a osoby odmitající věkovou segregaci ($\varepsilon = 0,21$).

Pro podrobnější ilustraci zkušenosti s ageistickým chováním na pracovním trhu jsme opět použili Palmorem [2001] inspirovanou baterii otázek. Zahrnuli jsme do ní problém bariér vstupu a výstupu na pracovním trhu, který se ukázal jako podstatný již v obecném hodnocení významu věku pro

pracovní trh, i otázku odměňování (je-li založeno na věku místo na výkonnosti a kvalitě odvedené práce). Do této kategorie jsme zařadili také situaci, v níž peněžní ústav nastavuje limity pro své služby na základě věku. Zařazení do kategorie pracovního trhu se zdá vhodné ve vztahu k soukromému podnikání, kde prvotní investice může být závislá na dostupnosti vstupního kapitálu. V případě vysoké nezaměstnanosti a nedostatku pracovních míst význam sebezaměstnávání roste a nezřídka může představovat jedinou otevřenou alternativu. Bariéry ze strany peněžních institucí jsou jejím zřejmým ohrožením.

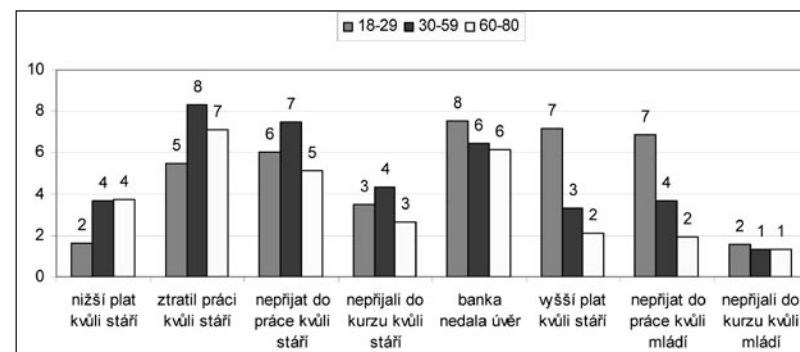
Tabulka 30. Zkušenost respondenta s ageismem na trhu práce (v %)

a) Ano, stalo se to mně osobně/ byl(a) jsem toho osobně svědkem. b) Ano, stalo se to někomu z mých blízkých (v rodině, přátelům, ...). c) Mně ani nikomu z mých blízkých se to nestalo, ale slyšel(a) jsem, že se to u nás stává. d) Nikdy jsem o něčem takovém neslyšel(a)/ myslím, že se to u nás nestává.	a	b	c	d
Někdo ztratil práci kvůli tomu, že už se zdál(a) zaměstnavateli starý(á).	7	25	53	14
Nebyl(a) přijat(a) do práce kvůli tomu, že se zaměstnavateli zdál(a) moc starý(á) pro to místo, o které se ucházel(a).	6	26	53	15
Banka odmítla někomu poskytnout půjčku nebo hypotéku kvůli věku žadatele.	7	14	48	31
Někoho nepřijali do vzdělávacího nebo rekvalifikačního kurzu, protože jim připadal příliš starý(á).	4	13	39	44
Nepřijali někoho do práce kvůli nízkému věku, že je moc mladý(á).	4	13	36	47
Někdo dostal vyšší plat jen proto, že byl(a) starší, i když nevykazoval(a) lepší práci než ostatní mladší kolegové.	4	13	45	39
Někdo dostal nižší plat jen proto, že byl(a) starší, i když vykazoval(a) stejnou práci jako ostatní kolegové.	3	11	45	41
Někoho nepřijali do vzdělávacího nebo rekvalifikačního kurzu, protože jim připadal příliš mladý(á).	1	6	27	66

Pokud sečteme bezprostřední zkušenost a svědectví u známých či blízkých, jsou nejčastějšími věkově diskriminačními událostmi na pracovním trhu nepřijetí do práce nebo naopak propuštění z práce kvůli vyššímu věku. Pouze kolem 15% celé populace si myslí, že se u nás takové věci nedějí. Obecně je ale přímá osobní zkušenost s těmito situacemi relativně nízká (1 až 7%), naopak podíly odpovědi „slyšel(a) jsem“ jsou nejvyšší ze všech

dvaceti jedna podobně sledovaných životních událostí zahrnutých v dotazníku. Nízkou prevalenci osobní zkušenosti si můžeme vysvětlit účinností nové legislativy. Vysoký podíl povědomí o této situaci lze snad vysvětlit relativní prominencí tématu věkové diskriminace na trhu práce v médiích [Vidovičová 2005c].

Graf 32. Přímá osobní zkušenost (či svědectví) respondenta s ageismem na pracovním trhu dle věku respondenta (v %)

V grafu 32., který naznačuje, jak se mění rozdělení přímé osobní zkušenosti s věkem respondenta, si můžeme všimnout, že problém věkové diskriminace na trhu práce není lineární funkcí věku. Osoby v nejstarší sledované kohortě jsou z logiky nastavení systému důchodového zabezpečení již z větší části mimo pracovní trh – v roce 2006 bylo pouze necelých deset procent populace starší 60 let ještě zaměstnáno – a svědectví těchto respondentů je tak pravděpodobně spíše retrospektivní povahy. Nejčastější potíže s přijetím do zaměstnání při pohledu na soubor rozdělený do dvanácti věkových intervalů uvádějí respondenti v kategorii 55–59 let (12%), na nižší ohodnocení si nejvíce stěžují osoby ve věku 55–64 let (7%), zážitek ztráty zaměstnání kvůli věku uvádějí zejména osoby ve věku 45–49 a 60–64 let (po 12%). I když obecně si na restrikci dalšího vzdělávání a účasti na rekvalifikačních kurzech kvůli věku naši respondenti příliš nestěžují, vyšší věk se zdá být častější překážkou než věk nižší. Omezení přístupu k bankovním úvěrům a zkušenost se senioritou v odměňování častěji uvádějí lidé v mladších věkových kategoriích. Kromě věku respondenta pro tyto situace nenacházíme žádné další významné faktory, které by představovaly jasné zvyšující se „riziko“ takového osobního zážitku. Znovu opakujeme, že podíly osobních zážitků jsou relativně malé, což považujeme za dobrou zprávu a náznak toho,

že český trh pracovních sil se alespoň v některých ohledech zbavuje zátěže věkové diskriminace a ageismu. V moderních společnostech, kde je práce a pozice na pracovním trhu nejen zdrojem příjmů a prestiže, ale i indikátorem sociální inkluze [Parsons 1942; Vidovićová, Gregorová 2006], by totiž ageismus představoval bariéru nejen pro tento trh, ale i pro oblast občanství v širším slova smyslu. Této oblasti věnujeme následující kapitulu.

9.4 Ageismus jako restrikce občanství a projev demografické paniky

Ageismus svůj vliv v občanském sektoru projevuje především v restrikci práv na plnohodnotné občanství a nároků z něj plynoucích v závislosti na věku. Někteří autoři hovoří o tzv. druhořadém občanství nebo občanství druhé třídy, které je ve společnostech připisováno seniorům. Pro mnohé „anti-ageism“ aktivisty jsou ale ageistické i věkové hranice zakotvené ve formálních (legislativních) věkových normách. Může se přitom jednat i o věkové hranice definující přístup k výkonu některých vysokých pozic ve veřejných službách, jako jsou posty soudců, poslanců, senátorů a odvozeně také funkce prezidentská. I v postojích našich respondentů se provázanost politické funkce s věkem ukázala jako nepříliš populární. Jak jsme ukázali v kapitole o věkových normách, 54 % respondentů souhlasilo s tvrzením (z toho 26 % rozhodně), že by do politické funkce neměl nastupovat nikdo starší 60 let. Na druhou stranu ale 90 % respondentů akceptovalo věk jako definiční znak dostatečné způsobilosti pro aktivní účast na veřejném životě formou volebního práva. V obou případech se přitom jedná o příklad věkových bariér *par excellence*.

V této kapitole se ale soustředíme především na ageistické postoje, které jsou projevem demografické paniky. V teoretické kapitole o demografické panice jsme již naznačili, jakých obsahů mohou tyto postoje nabývat. Pro tento případ jsme operacionalizovali strach ze „šedé síly“, mentalitu nedostatku a pocit nezasloužené pozice seniorů ve společnosti (tabulka 31.).

I když se podíl respondentů souhlasících s výroky v tabulce 31. nezdá být na první pohled příliš vysoký, teorii demografické paniky spíše potvrzuje. Za posledních pět let došlo k navýšení nelibosti s participací seniorů ve veřejné politice, respektive k prohloubení obavy z rostoucího počtu seniorů a jejich „šedé síly“. Naopak o 9 p. b. kleslo přesvědčení, že senioři jsou pouze chroničtí stěžovatelé bez příčiny. Ve všech případech je výrazná souvislost s věkem, starší generace podstatně méně často s prezentovanými výroky souhlasí. Naopak nelze podcenit třetinu mladých lidí, kteří si myslí, že

senioři žijí na úkor mladé generace. Téměř polovina respondentů ve střední generaci, která vidí seniory jako chronické stěžovatele, jejichž požadavky nemají reálné opodstatnění, dává něco tušit o vzájemných vztazích těchto sousedících kohort. Může se ale jednat i o důsledek obavy z dvojité zátěže, kterou střední (někdy nazývaná „sendvičová“) generace potencionálně ve stárnoucích společnostech ponese.

Tabulka 31. Ageismus v simulovaném mezigeneračním a sociálním napětí – srovnání let 2003 a 2007 (souhlas s výrokem, v %)

	2003	2007					
		celkem	pohlaví		věk		
			muži	ženy	18–29	30–59	60–80
Protože starších lidí stále přibývá, měli by mít omezenou možnost vstupovat do politiky, aby nemohli tolik ovlivňovat dění ve společnosti.	35	43	45	41	52	42	39
Starší lidé mají tendenci si pořádk na něco stěžovat – a přitom se mají docela dobře.	51	40	45	37	60	47	22
Hodně starších lidí si užívá spokojeného života, zatímco mladší lidé na ně musí pracovat.	19	22	25	20	40	22	13
Bohaté finanční dávky, jaké dostávají starší lidé, ubírají ze státní pokladny peníze, které by měly být poskytnuty mladším.	16	15	18	13	34	14	7

Pozn.: Data pro rok 2003 jsou pro podsoubor respondentů ve věku 18–80 let.

Dále jsme se zajímali, zda respondenti pociťují nějaké explicitní obavy spojené se zvyšujícím se podílem starších osob v české společnosti.⁸⁶ Obavy o vývoj a blahobyt naší společnosti, jeden z definičních znaků demografické paniky, jsme sledovali v šesti oblastech popsanych v následující tabulce 32.

⁸⁶ Otázka zněla: „V poslední době se hodně mluví o zvyšujícím se podílu starších osob v české společnosti. Jaké důsledky to podle vás bude mít pro českou společnost v následujících oblastech?“ A nabízená škála odpovědí byla sedmibodová: *důsledky velmi/docela pozitivní; na půl pozitivní, na půl negativní; velmi/docela negativní; nebude to mít žádné důsledky, této oblasti se to vůbec nedotkne; neví, nemůže odpovědět.*

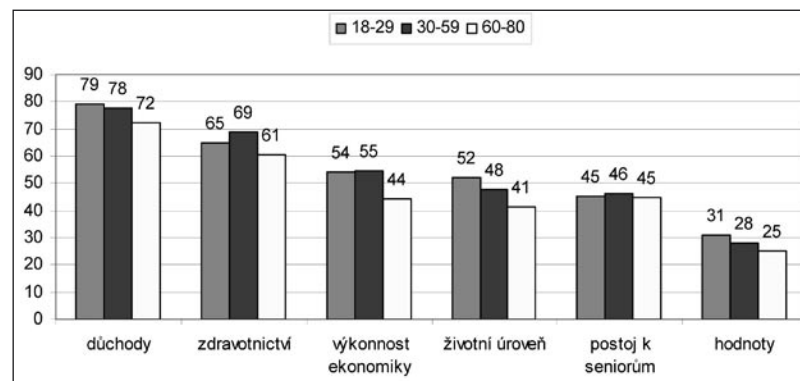
Tabulka 32. Očekávané důsledky zvyšujícího se podílu starších lidí na vybrané oblasti české společnosti (v %)

	žádné důsledky	(velmi) pozitivní	půl na půl	(velmi) negativní	neví
důchodový systém	2	3	18	69	8
zdravotnictví	4	4	26	57	9
postoj veřejnosti ke starým lidem	8	10	34	36	12
životní úroveň občanů ČR	10	6	37	37	10
výkonnost české ekonomiky	10	8	30	40	12
hodnoty, které lidé uznávají	15	15	37	20	13

Nejvyšší míra očekávaných důsledků je v oblasti důchodového systému a zdravotnictví, kde až devadesát procent dotazované populace očekává významné změny, a to v zásadě změny negativní. Předpokládáme, že se jedná především o výsledek silné mediální kampaně právě v těchto dvou oblastech, jak to uvádí například Vidovičová a Sedláková [2005]. Překvapující pro nás byl relativní optimismus v otázkách výkonnosti české ekonomiky, kde sice větší či menší obavy vyjadřuje stále ještě 40 % populace, ale obava z chudnutí ČR v důsledku populačního stárnutí není tak silná jako v předchozích dvou případech. Zajímavý pro nás byl také výsledek u položky „hodnoty, které lidé uznávají“, v níž rozložení odpovědí nabízí naději, že lidé chápou, že senioři nejsou separátním světem s diametrálně odlišným systémem hodnot lišícím se od „ostatní společnosti“. Tak alespoň interpretujeme nejvyšší podíl odpovědí „žádné důsledky“, rovnoměrnější rozložení ostatních výpovědí a relativně vysoký podíl odpovědí „nevím“. Obavy z negativních dopadů populačního stárnutí jsou do značné míry věkově specifické, a jak můžeme očekávat, u respondentů-seniorů jsou nižší ve všech sledovaných oblastech (graf 33.).

Pokud by tyto postoje byly skutečnou hnací silou veřejné politiky, Macnicolův [2004] argument o absenci občanství druhého řádu pro seniory v dějinách by pravděpodobně vzal brzy za své. I když se s velkou pravděpodobností jedná pouze o reprodukci „někde zaslechnutého“, a nikoliv o produkt analytických úvah o možných a reálně očekávatelných dopadech demografických procesů, jsou tyto postoje vesměs orientované negativně a jednostranně, čímž poukazují na nedostatky v informovanosti české populace o komplexnosti těchto jevů.

Graf 33. Očekávané negativní dopady populačního stárnutí na vybrané oblasti dle věku respondenta (součet odpovědí velmi a docela negativní, v %)

9.5 Důchodový systém a věk

Oblast důchodového systému je v teorii ageismu druhým z nejzřetelnějších příkladů nereflektovaného užívání chronologického věku. V předmoderních společnostech „důchod“ jako sociální status opravňující k příjmům z veřejných financí neexistoval. Lidé pracovali, dokud byli práce schopní nebo dokud nezemřeli. První zákonem nařízený důchodový věk byl ustanoven bismarkovským systémem starobních a invalidních penzí v roce 1889, a to na hranici 70 let, tedy limitu, kterého se jen málokdo v té době dožíval. V roce 1913 byla hranice snížena na 65 let a akceptována většinou industrializovaných zemí. V některých zemích byla tato hranice v nedávné době opět zvýšena na 67 let (Dánsko, Island, Norsko) [Avramov, Mašková, 2003].

Řada moderních sociálně politických systémů definuje nárok na důchod, tedy důchodovou dávku, chronologickým věkem v rámci průběžného systému. Česká republika není výjimkou. Dle zákona 100/1995 Sb. jsou všechny typy starobních důchodů definovány věkovou hranicí a dále diferencovány podle pohlaví a v případě žen i počtem vchovaných dětí. Tyto hranice jsou legitimizovány jako opatření nutná pro správu systému s řádově stovkami tisíci aktuálních, a stále rostoucím počtem potencionálních, klientů. Ale ať už je institut důchodu definován jako sociální ochrana před exkluzí ve stáří, kdy už pro fyzickou nedostatečnost nemůže být příjem zajištěn pracovním

výkonem, nebo jako období určené pro zasloužený odpočinek následující po celoživotním namáhavém výkonu povolání, může být použití chronologického věku považováno za irelevantní, v případě nové legislativy platné od roku 2006 ve Velké Británii dokonce za nezákonné (viz <http://www.opsi.gov.uk/si/si2006/20061031.htm#11>; Horstein [2001]). Věk je v důchodových systémech postaven jako bariéra participace na pracovním trhu, a to jak ve smyslu omezujícím další participaci, tak ve smyslu limitované možnosti pracovní trh opustit. Giddens [2001] hovoří o důchodových ghettech, která v průběhu rozvoje sociálního státu oddělila seniorskou generaci od „zbytku světa“, a brání tak kreaci sociálně inkluzivní společnosti.

Specifickým příkladem věkově diferenciacních prvků českého důchodového systému je zvyšování částek starobních důchodů osobám starším 100 let. Dávka důchodu se zvyšuje o částku odpovídající zvýšení penze pro převážnou bezmocnost. Jedná se o typický příklad ztotožňování fyzických a mentálních schopností s chronologickým věkem, neboť je zdůvodněno následovně: „Důvodem je fakt, že tito lidé trvale potřebují obsluhu a ošetření druhou osobou. Zvýšení je přiznáváno k procentní výměře důchodu ode dne, kdy oslaví 100. výročí.“ (Tisková zpráva MPSV ze dne 23. 3. 2004)⁸⁷

Ve výzkumu „Ageismus 2003“ byla analyzována legitimita věkové hranice důchodu ve veřejném mínění. Otázka pro respondenty zněla, zda by měl být přechod mezi ekonomickou aktivitou a odpočinkem definován věkem, nebo spíše odpracovanými lety a množstvím naspořených prostředků. Podle 62% respondentů by striktní věková hranice měla zůstat zachována, problémem zůstává pouze její výše (viz tabulka 33.).

Jak je patrné z tabulky 33., souhlas s výroky není příliš závislý na věku nebo pohlaví respondenta. Významné rozdíly se však ukázaly mezi charakteristikami spojenými s kvalitou a stabilitou zaměstnání respondenta. Zcela odstranit věkovou hranici v důchodových systémech a více zdůraznit jeho provázanost s kvalitou a kvantitou práce si přejí především lidé pravicově orientovaní, s vyšším vzděláním a spíše duševně pracující (odvětví jako vzdělávání, právní odvětví a účetnictví, výpočetní technika apod.). Zastánci změny průběžně financovaného systému byli také mezi respondenty na vyšších řídicích pozicích a osobami spokojenými se svým současným zaměstnáním. Zvýšení věkové hranice si častěji přáli vysokoškoláci a lidé, kteří nemají obavu ze ztráty zaměstnání. Naopak snížení oproti současnému stavu požadovali častěji lidé levicově orientovaní a manuálně pracující, ne-

⁸⁷ Zdroj: <http://www.mpsv.cz/files/clanky/368/230303a.pdf>; citováno 29. 8. 2007. Od 1. 7. 2006 se podle novely zákona č. 155/1995 Sb., o důchodovém pojištění, důchody stoletým lidem zvyšují o 2 000 korun. (Zdroj: <http://www.cssz.cz/tisk/07/070906.asp>)

spokojení se současným zaměstnáním, mající zkušenost s nezaměstnaností nebo ti, kteří měli obavu z potencionální ztráty zaměstnání. Potvrzuje se nám výše uvedené tvrzení, že věková hranice omezuje jak ty, kteří mohou a chtějí pracovat déle, tak i ty, kteří z důvodu namáhavější práce a větší fyzické nebo psychické vyčerpanosti nemohou opustit pracovní trh v souladu se svými potřebami. V rozdílu preferencí v politickém spektru můžeme vidět i odraz snah jednotlivých politických stran o změny v současném důchodovém systému [Vidovičová 2005a].

Tabulka 33. Akceptace věkového limitu v důchodovém systému – rok 2003 (v %)

	celkem	pohlaví		věk		
		muži	ženy	15–29	30–49	50+
Žádný určený věk do důchodu by neměl být, každý by měl odcházet do důchodu, až bude mít odpracován potřebný počet let nebo bude mít dostatečně naspořeno.	38	41	36	37	40	37
Určený věk do důchodu by měl zůstat stejný jako dnes.	28	26	30	28	26	31
Určený věk do důchodu by se měl snížit oproti dnešku.	29	26	31	30	29	27
Určený věk do důchodu by se měl zvýšit oproti dnešku.	5	7	3	5	5	5

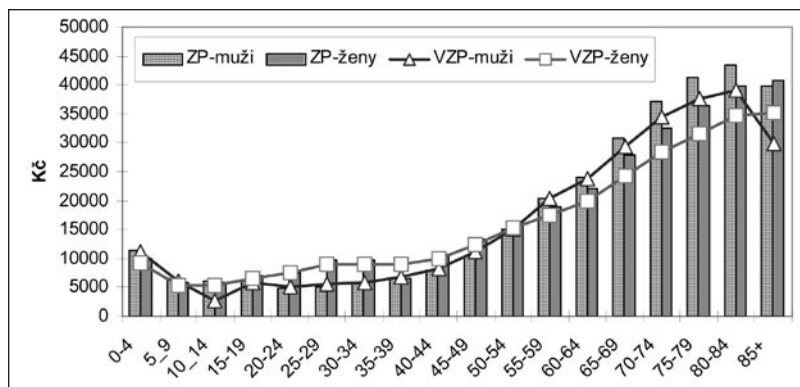
Zdroj: Ageismus 2003 [Vidovičová 2005a: 38]

9.6 Zdravotnictví jako věkově diferencovaný systém

V diskusích o ageismu je zdravotní systém jedním z eticky nejcitlivějších témat. Vystavuje totiž zkoumání samotnou legitimitu věkových hranic v poskytování, financování a v kvalitě poskytované péče. Náklady na zdravotní a sociální péči jsou častým argumentem v diskusích o nutnosti omezení výdajů stárnoucích společností, neboť se předpokládá, že tyto náklady neúměrně narostou v přímé souvislosti se zvyšováním počtu seniorů. Podle statistik zdravotních pojišťoven náklady na ošetřování nemocných rostou s jejich věkem a liší se v závislosti na pohlaví pojištěnce [viz graf 34. nebo Fiala, Langhamrová 2007]. Zvýšené náklady se začínají objevovat již od 40. až 50. roku věku a vrcholí kolem osmdesátky. Abychom však mohli

hovořit o skutečných nákladech systému a jejich potencionálním nárůstu, museli bychom tyto průměrné náklady vynásobit skutečným počtem osob čerpajících zdravotnickou péči v jednotlivých věkových kategoriích. Bohužel tyto počty české zdravotní pojišťovny standardně nesledují. Pojišťovnám tak například chybí i informace o věkové diferenciaci nejdražších či nejčastěji předepisovaných léků nebo finančně náročných úkonů. Absence těchto analýz činí oprávněnost soudů o finanční náročnosti péče o starší pacienty diskutabilní, a brání účinným intervencím k případnému zlepšení tohoto stavu. Mullanovy [2002] argumenty proti nevyhnutelnosti nárůstu nákladů na zdravotní péči jsme již jednou citovali: stárnutí společnosti bude přinášet nejen možné zvyšování počtu příjemců péče ve vyšším věku, ale zároveň také snižování počtu příjemců na opačném konci věkové osy. Obecné zlepšování zdravotního stavu populace může navíc přinášet změny v samotné struktuře nákladů, s potencionálním snižováním potřeby nákladných forem péče, ve prospěch levnějších, ovšem dlouhodobějších preventivních programů. Změnu do struktury výdajů bude pravděpodobně přinášet i vzájemná kompenzace drahých léčebných postupů s výrazně zkrácenou dobou léčení, která jimi bude umožněna [k této diskusi viz např. Fiala, Langhamrová 2007; Holčík 2007].

Graf 34. Průměrné náklady na zdravotní péči pojištěnce u zaměstnaneckých pojišťoven (ZP) a u Všeobecné zdravotní pojišťovny (VZP) dle pohlaví a věkových skupin v roce 2002

Zdroj: Svaz zdravotních pojišťoven [in Bukač 2004]

Uveďme si jeden ilustrativní příklad praktického důsledku snahy o redukci nákladů ve zdravotnictví s přímými ageistickými důsledky. Na jaře roku 2003 byla v tisku [*Speciální...* 2003; *Moderní...* 2003] zveřejněna informace o stanovení limitu padesáti let věku pro nárok pacienta na použití nové metody léčby srdečních obtíží speciálními výztužemi zabraňujícími stahování tepen pomocí dodaného léku. Cena této vylepšené a účinnější výztuže je více než dvojnásobná oproti výztužím bez přidaného léku. Podle uvedených informací dostává vylepšenou výztuž pouze asi 5 % pacientů. Z obou článků nevyplývá zcela jasně, kdo uvedený limit stanovil. Autor v Hospodářských novinách hovoří o schvalování tohoto postupu Ministerstvem zdravotnictví ČR a zdravotními pojišťovnami, zatímco deník MF Dnes naznačuje vzájemné obviňování kardiologické společnosti a zdravotních pojišťoven z tohoto diskriminujícího chování.⁸⁸ Nejedná se ovšem pouze o tyto, navíc relativně zřídka, medializované případy. Rozhodování o rozdělení objektivně omezeného objemu zdrojů, léků, materiálu i péče mezi pacienty patří ke každodenní rutině lékaře. Cílem protiageistické propagandy je upozornit na fakt, že stáří (věk) by nemělo být automaticky prvním výběrovým kritériem alokace těchto zdrojů.

Do problematiky ageismu ve zdravotnictví, a přeneseně i v sociálních službách, se však neřadí pouze věkové restrikce. Typickým příkladem může být podceňování některých chorob a smyslových dysfunkcí tím, že jsou připisány staršímu věku a nejsou rozpoznány jako důsledek nemoci, která má být řádně léčena. Jak to vtipně vystihuje Novák [2004: 1]: „Rodné číslo není diagnóza.“ Tento typ ageismu vychází z předpokladu, že stárnutí samo je neléčitelná nemoc, a proto mu je věnována menší pozornost než nemocem mladšího nebo středního věku. U pacientů ve vyšším věku není prováděna řádná diagnostika a preventivní zákroky jsou podceňovány jako nepotřebné. Příkladem jsou věkové limity pro provádění preventivních vyšetření, zejména některých screeningových vyšetření v onkologické prevenci. Vyhláška č. 56/1997 v novelizaci z roku 2000 a 2002 zavádí časové rozmezí preventivních prohlídek v závislosti na věku pojištěnce. V případě mamografického vyšetření je stanovena věková hranice žen od 45 do 69 let věku. Informační dokument Ministerstva zdravotnictví ČR „Systém zdravotní prevence“ (dostupné na www.mzcr.cz) výslovně uvádí: „Screeningové mamografické vyšetření hrazené ze zdravotního pojištění se provádí ve dvouletých intervalech u žen ve věku od 45 do 69 let (od prvního dne roku věku do posledního dne před dovršením 70. roku věku) (...)“ (s. 5) Někdy bývá

⁸⁸ Později v průběhu roku 2003 byla tato kauza vyřešena formálním uvolněním poskytování vylepšených výztuží.

limitována i aplikace léčby, která je naopak nezřídka nahrazována častou a zvýšenou (někdy zbytečnou) farmakoterapií jako „nejschůdnějším“ řešením problémů seniorů [Holmerová 2003].

Ve zdravotně-sociální oblasti se lze setkat s „profesionálním“ ageismem, při němž dochází ke generalizaci patologických průvodních jevů nemocí ve stáří na stáří samotné. K profesionálnímu ageismu patří i různá jména připsovaná starším pacientům. Jeden z příkladů, oslovení „babičko/dědečku“ bez příbuzenského vztahu k pacientovi, jsme analyzovali výše. Zahraniční prameny uvádějí i pojmy jako „bed-blocker“ pro dlouhodobě nemocné starší pacienty nebo „frequent flyer“ pro pacienty, kteří opakovaně v krátké době vyhledávají ošetření v ambulancích první pomoci. Jako příklad extrémních forem projevů ageistického chování ve zdravotnictví a sociálních službách lze uvést problém zneužívání pečovatelem [viz např. Tošnerová 2002a; 2002b].

Uvedený výčet je pouhým nástinem různých možných úrovní a forem věkové diferenciace ve zdravotní oblasti. Většina z nich je středem žhavé a eticky velmi choulostivé diskuse snažící se balancovat argumenty pro a proti v otázce, zda je či není tato diferenciace odsouzeníhodným ageismem. Obecně jsou tyto debaty podmíněny potřebou citlivě rozlišovat mezi rovnoprávností a spravedlností v přístupu ke zdravotní (i sociální) péči. V ideálním případě by totiž zdravotnictví mělo fungovat především jako systém zajišťující spravedlivý přístup k zdravotním službám, což neimplikuje nutnost poskytovat všem pacientům stejnou léčbu bez ohledu na věk [Roberts 2002]. V podobném duchu rozvíjí svoje argumenty i Shaw [1994], který se ve svém provokativním článku snaží vypořádat s nejběžnějšími námitkami proti věkové diferenciační zdravotní péči a uvádí různé metody racionalizace, které jsou dle něj běžně užívány a jsou na věku závislé. Nemáme zde prostor všechny tyto argumenty reprodukovat, ale základní Shawovou myšlenkou je, že věk je etickým, objektivním a nákladově efektivním kritériem racionalizace péče, protože se starší lidé těšili delšímu životu a zůstává jim jen kratší čas. Společnosti „dluží chleba všem a kaviár nikomu“ [Shaw 1994: 189]. To znamená, že mají povinnost zajistit minimální možnou kvalitu pro všechny, nikoliv extrémní dlouhověkost několika jedinců. Zdravotní péče má formu vzácného statku. Technologické inovace každoročně prohlubují propast mezi možným a zaplatitelným a dosud bylo více pozornosti věnováno ekonomickému posuzování péče než zkoumání jejího přínosu pro pacienta. A právě tento přínos může být věkově specifický. Jelikož má starší osoba například větší pravděpodobnost, že zemře při čekání na nějaký výkon, čekání pacienta ušetří od nesmyslného zásahu krátce před smrtí“ [Shaw 1994: 190].

Bowling, Mariotto a Evans [2002] se dotazovali, zda by starší lidé (65+) podstoupili své místo na čekací listině pro kardiologickou operaci mladší osobě (45 let). Bez ohledu na to, jak dlouho by osoba hypoteticky na čekací listině byla (zda 6 nebo 12 měsíců), kolem 60 % Britů se vyjádřilo, že by to neudělalo. Ochotných vzdát se svého místa by bylo pouze něco kolem 35 %. Tato zjištění je možné interpretovat naopak jako argument proti věkové racionalizaci poskytované péče, protože není univerzálně shledána legitimní. Zajímavé ale je, že podíl „ochotných“ respondentů starších 75 let byl dvojnásobný, než u respondentů ve věku 65 až 74 let.

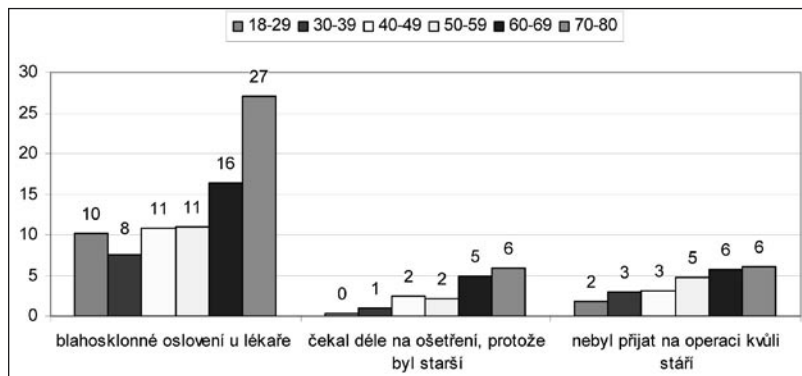
Jaké postoje mají k legitimitě věkově limitujících opatření naši respondenti, je otázkou pro další text, na který navážeme analýzou osobních zkušeností s podobnou praxí v České republice. Na otázku, zda by souhlasili s výrokem: „*Jelikož lékařské náklady na léčení jsou velmi vysoké, mělo by být stanoveno, do jakého věku má člověk nárok na drahá lékařská vyšetření a zákroky*“, odpovědělo souhlasně 9 % respondentů (2 % rozhodně a 7 % souhlasí), což je více než dvojnásobek podílu zjištěného v roce 2003. Rozhodně by s takovým výrokem nesouhlasilo 72 % respondentů a 19 % nesouhlasilo „spíše“. Mladí lidé do 30 let souhlasili v 16 %, kohorta sedmdesátníků jen v pěti procentech ($\gamma = 0,24$). Je zajímavé, že souhlas s tímto výrokem je silně asociován s indexy demografické paniky ($\epsilon = 0,22$), věkové segregace ($\epsilon = 0,31$) a indexem akceptace systémových věkových bariér ($\epsilon = 0,36$). Z metodologického hlediska se tak tento výrok zdá být dobrým ukazatelem podpory věkové ideologie, ageismu i věkové diskriminace.

Tabulka 34. Zkušenost respondenta s ageismem v systému zdravotní péče

a) Ano, stalo se to mně osobně/ byl(a) jsem toho osobně svědkem. b) Ano, stalo se to někomu z mých blízkých (v rodině, přátelům, ...). c) Mně ani nikomu z mých blízkých se to nestalo, ale slyšel(a) jsem, že se to u nás stává. d) Nikdy jsem o něčem takovém neslyšel(a)/ myslím, že se to u nás nestává.	a	b	c	d
Někoho nevzali na operaci s odůvodněním, že už je na takový zákrok moc starý/stará.	4	18	44	34
Někdo čekal u lékaře na ošetření podstatně déle než ostatní, protože byl(a) starší.	3	9	26	63
Oslovovali někoho u lékaře nebo v nemocnici „babičko“/„dědečku“, přestože to nebyli jejich příbuzní.	13	22	42	23

Závislost mezi věkem a zkušeností s uvedenými situacemi je více zřejmá u respondentů ve vyšším věku. Zejména v případě blahosklonného oslovení seniorů u lékaře má osobní zkušenost 11 % padesátníků, 16 % šedesátníků a již 27 % sedmdesátníků a starších.

Graf 35. Přímá osobní zkušenost (či svědectví) respondenta s ageismem v systému zdravotní péče dle věku respondenta (v %)

Relativně frekventované zastoupení blahosklonného oslovení spadá do vysoké frekvence zážitků verbálně-komunikačního typu ageismu obecně. Ostatní dvě sledované situace jsou v populaci zastoupeny téměř na hranici statistické chyby. Přesto je ve věku 70–80 let hlášený podíl osobní zkušenosti stejný, jako jsme viděli například v případě ztráty zaměstnání z důvodu vyššího věku. Bylo by proto možné si klást otázku, proč tato situace nevyvolává také stejný veřejný i legislativní zájem jako problematika pracovního trhu. Navíc by v tomto případě bylo nesprávné se domnívat, že se díváme hlouběji než jen na špičku možného ledovce. Sledované podíly vypovídají o zastoupení těchto zkušeností pouze v dobře komunikující a relativně zdravé populaci do věku 80 let. Kvantitativní metoda dotazování je obvykle poměrně necitlivá k reprezentaci osob institucionalizovaných nebo respondentů s těžkým zdravotním omezením. A to jsou obvykle osoby ohrožené takovým typem ageismu nejčastěji. S podobnými metodologickými otázkami se musíme vyrovnávat i v oddíle následujícím, který se věnuje zkušenosti s extrémními formami ageismu – s týráním a zneužíváním.

9.7 Extrémní formy ageismu – týrání a zneužívání

Fenomén týrání a zneužívání seniorů se z objektivních metodologických a etických důvodů zatím jen obtížně daří empiricky popsat v kvantitativních pojmech. V rámci ostatních ageistických situací jsme zahrnuli do naší baterie i dva výroky naznačující možná rizika špatného zacházení se seniory – fyzické násilí a finanční zneužívání.⁸⁹ Dvě procenta celého souboru se ve výzkumu přiznala, že se jim osobně stala (případně, že byla osobně svědky) situace, kdy někdo „uhodil staršího člověka nebo se mu nějak jinak snažil ublížit“. Devět procent populace má tuto zkušenost přes někoho známého nebo blízkého, více než polovina respondentů (54 %) někdy slyšela, že se tyto věci u nás stávají, třicet pět procent respondentů o takové situaci neslyšelo nebo nevěří, že se u nás stává, a zbývajících dvanáct procent respondentů odpovědělo, že neví.

Tabulka 35. Zkušenost s fyzickým násilím na starším člověku a vyhrožováním (v %)

	věk respondenta					
	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-80
Ano, stalo se to mně osobně.	1	3	2	3	2	3
Ano, stalo někomu z mých blízkých.	10	6	9	8	9	9
Slyšel(a) jsem, že se to u nás stává.	48	56	58	56	53	50
Nikdy jsem o něčem takovém neslyšel(a).	40	36	32	33	36	38

Finanční zneužívání, druhá námi sledovaná extrémní forma ageismu, může mít mnoho různých podob a poloh: od „odevzdávání“ všech finančních prostředků a materiálního bohatství po nedobrovolné či kvazidobrovolné drobné finanční dárky, kterými si senior snaží „koupit“ vztah či lepší službu.⁹⁰ My jsme se ptali pouze na zkušenost se situací, kdy by si „někdo chodil ke staršímu příbuznému jen pro peníze“. Největší podíl (jako i v ostatních případech) zastávají respondenti, kteří o této situaci slyšeli (53 %). Osobní zkušenost (přestože nemusí být vlastní, ale pouze svědecká) má sedm procent šedesátníků a pět procent sedmdesátníků (tabulka 36.).

⁸⁹ Tyto situace byly navrženy jako zajímavé pro výzkum kanceláří ministryně pro lidská práva MUDr. Džamily Stehlíkové.

⁹⁰ Bugentalová a Hehmanová [2007] si všímají, že finančnímu zneužívání, na rozdíl od fyzického týrání, byla dosud věnována jen marginální pozornost. Autorky to vysvětlují tím, že legislativa v této oblasti je obvykle založena na zákonech týkajících se zneužívání dětí, kde tyto problémy nejsou relevantní.

Tabulka 36. Zkušenost respondenta s finančním zneužíváním seniorů (v %)

	celkem	věk respondenta					
		18–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–80
Ano, stalo se to mně osobně.	4	3	3	5	4	7	5
Ano, stalo někomu z mých blízkých.	18	18	16	20	19	15	17
Slyšel(a) jsem, že se to u nás stává.	53	47	54	56	53	55	53
Nikdy jsem o něčem takovém neslyšel(a).	14	19	15	13	12	15	10
Nevím, nemám názor.	11	13	12	6	12	8	15

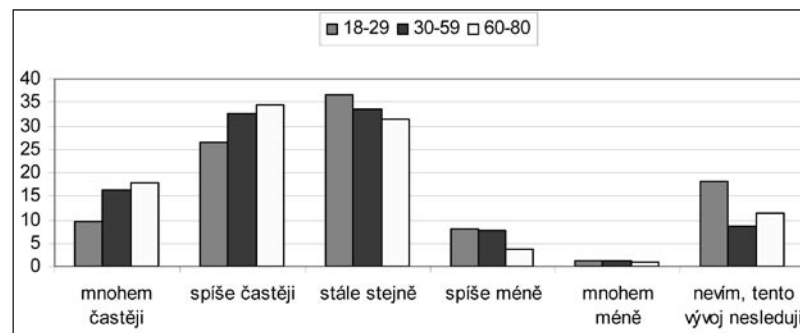
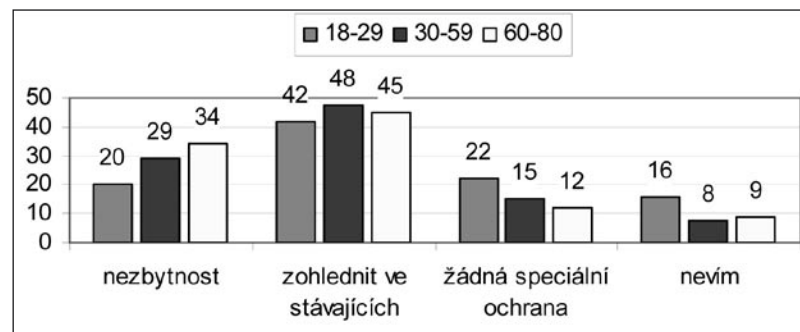
Žádná z těchto situací není nějakým neobvyklým způsobem vázána na pohlaví respondenta – kromě toho, že ženy častěji „slyšely“ a muži častěji „neslyšeli“. O obou popisovaných praktikách častěji slyšeli respondenti ve větších městech a také s ní mají častější blízkou či zprostředkovanou zkušenost (kontingenční koef. = 0,15; resp. 0,18). S ostatními běžně sledovanými sociodemografickými proměnnými nenacházíme žádné významné asociace.

9.8 Věková diskriminace jako sociální a legislativní otázka

Téměř polovina populace (48%) má pocit, že se u nás za posledních 5 let diskriminace (znevýhodňování) seniorů objevuje stále častěji (z toho 16% tvrdí, že mnohem častěji), zhruba 34% respondentů tvrdí, že je jí v naší společnosti stále stejně. Pouze 8% si myslí, že se tento problém zmenšuje a 11% tento vývoj nedokáže posoudit.⁹¹ V souladu s možným očekáváním jsou to především mladí lidé, kteří tento vývoj nesledují, a naopak senioři, kteří jej pociťují stále palčivěji.

Zároveň jsme se našich respondentů ptali, jakým způsobem by měla česká společnost na tuto situaci reagovat a zda Česká republika potřebuje zvláštní zákon, který by chránil staré lidi před znevýhodňováním, diskriminací a zneužíváním.

⁹¹ V již několikrát zmiňovaném britském výzkumu Age Concern [2005] hovořilo o nárůstu 29%, 49% vidělo situaci jako neměnnou, 12% jako zmenšující se problém a 10% volilo variantu „nevím“.

Graf 36. Výskyt diskriminace starších lidí a špatné zacházení za posledních pět let (v %)**Graf 37.** Zvláštní antidiskriminační legislativní ochrana seniorů v ČR (v %)

Nejvyšší podporu (46%) si získala varianta, aby byly potřeby seniorů zahrnuty do již stávajících legislativních opatření. Podporu veřejného mínění získává tedy spíše systém věkového mainstreamingu⁹² než speciální

⁹² Věkový mainstreaming je definován jako proces systematického zvýznamňování otázek a problémů věku a stáří – přinášení těchto problémů „do centra pozornosti“. Jedná se o nástroj sociální inkluze a slouží jako proxy pro advokacii, je strategií i procesem. Cílem mainstreamingu je sociální integrace skupiny a inkluze jejich zájmů do všech aspektů sociálního, politického, ekonomického a kulturního života [Venne 2005; Vido-
vičová, Gregorová 2006]. „Při věkovém mainstreamingu musí být rozpoznána a přiznána jak rovnost mezi lidmi v různém věku, tak diverzita osob se stejným chronologickým věkem. Dále musí být zdůrazněna objektivní hodnota všech fází životního cyklu a jejich

antidiskriminační seniorský zákon. Přesto takový speciální zákon považuje za *nezbytnost* téměř 30% respondentů (zejména starších, jak ukazuje graf 37.). Odhlédneme-li od devíti procent respondentů, kteří nemají žádný vyhraněný názor, zbývajících 15% respondentů (zejména mladých) se přiklonilo k názoru, že „*lidé nepotřebují žádnou speciální ochranu jenom proto, že jsou staří*“.

9.9 Srovnání zkušeností s ageismem mezi lety 2003 a 2007

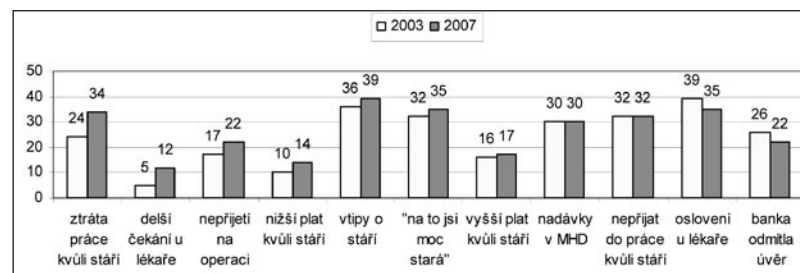
Srovnání zkušeností s ageistickými situacemi registrovanými v roce 2003 (výzkum „Ageismus 2003“) a v roce 2007 (výzkum „Ageismus 2007“) má řadu omezení. Jelikož se ovšem jedná o otázku nesmírně zajímavou, a jak věříme také užitečnou, pokusíme se některé možné závěry alespoň naznačit. Čtenář by však měl mít na paměti, že se jedná o nesterilně velké vzorky populací vybírané odlišnou metodou (kvótní výběr v roce 2003 a náhodný stratifikovaný výběr v roce 2007). Přestože jsme pro účely této kapitoly a srovnání standardizovali věkový interval respondentů v obou výběrech na 18–80 let, není věková struktura obou vzorků identická. Navíc srovnání, které provádíme, je průřezové – padesátiletí respondenti z roku 2003 jsou pětapadesátníky v roce 2007. Počet sledovaných situací byl v roce 2007 větší než v roce 2003, proto některé ze situací zmíněných v předchozích kapitolách zde nejsou zahrnuty. Srovnání omezuje na výsledky třídění prvního stupně, nejdříve pro celý soubor (tabulka 37. dále v textu) a následně pro podsoubor respondentů starších 50 let (tabulka 38.). Poněvadž jsou rozdíly ve vývoji zkušeností za posledních pět let mezi celým souborem a podsouborem padesátníků a starších relativně malé, uvádíme výsledky detailního srovnání pouze pro celý soubor (grafy 38., 39. a 40.).

První graf 38. vedle sebe staví podíly lidí, kteří v daném roce buď sami na sobě zažili takovou situaci či jí byli osobně svědky, nebo mají informaci, že se něco takového přihodilo někomu z jejich blízkých a známých (varianty, že o takové věci pouze slyšeli, a varianta, že o ničem takovém neví, jsou vynechány). Z metodologického hlediska je nutné zdůraznit, že touto otázkou neměříme „objektivní“ realitu, ale subjektivní zážitek a jeho rozpoznání jako věkově diskriminačního. I když zjišťujeme pokles či nárůst

specifičnost zohledněna v politickém (tj. i *policy*) rozhodování“ [Vidovićová, Gregorová 2007a: 11].

u jednotlivých situací, závěrem není, že se tyto situace vyskytují méně či více často, ale že je respondentů více či méně registrují. V reálném životě se s největší pravděpodobností jedná o spojené nádoby, ale je nutné se vyvarovat předčasných závěrů o objektivním nárůstu či poklesu ageismu v české společnosti. Lidé se prostě jen mohou stávat více citlivými na některé jeho projevy.

Graf 38. Vývoj uváděného výskytu osobní či blízké zprostředkované zkušenosti s ageistickou situací (součet odpovědí) mezi lety 2003 a 2007 (celý soubor 18–80 let; v %)

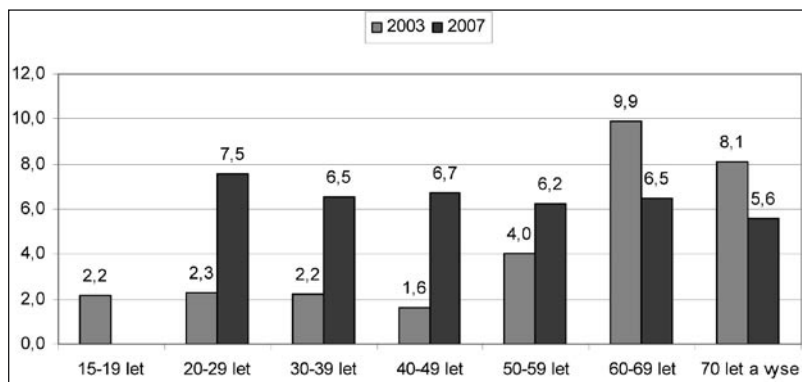
Za posledních pět let se zvýšila frekvence zkušeností se sedmi z jedenácti sledovaných situací, dvě se drží na stejné úrovni (nadávký seniorům v MHD a nepřijetí do práce kvůli vysokému věku) a pouze dvě situace z jedenácti zaznamenávají pokles o 4 p. b. Nejvýraznější nárůst je v případě diskriminačního propuštění z práce kvůli tomu, že už se zaměstnavateli zdál pracovník moc starý pro výkon daného zaměstnání (nárůst o 10 p. b.). Je až s podivem, že se tato situace v pohledu našich respondentů neobrací k lepšímu, stejně jako případy nepřijetí do práce kvůli stáří, i když se ve sledovaném období měla projevit efektivita zákazu diskriminace v zaměstnání a celkové oživení ekonomiky, v jehož důsledku došlo k poklesu nezaměstnanosti. V případě delšího čekání na ošetření u lékaře z důvodu vyššího věku se podíl registrované zkušenosti v roce 2007 dokonce více než zdvojnásobil (z 5% na 12%). Celkově vyšší citlivost vůči ageismu v systému zdravotní péče potvrzuje i nárůst podílu zkušeností s odmítnutím operačního zákroku.

Naopak mírný pokles mezi lety 2003 a 2007 sledujeme v případě nevhodného oslovení seniorů v lékařském prostředí, což se sice na první pohled může zdát v rozporu s předchozím tvrzením, ale není tomu tak. Způsob oslovení je součástí symbolické kultury, která se díky zvyšující

se relevanci demografických změn ve společnosti začíná pozvolna měnit. Oproti tomu předchází dva případy – čekání u lékaře a racionalizace nákladů – jsou spíše systémovými prvky, které mohou fungovat nezávisle na této kultuře.

Mírný pokles uvádějí respondenti také v případě odmítání bankovních úvěrů kvůli věku žadatele. Tato změna ale může reflektovat spíše změnu chování žadatelů než změnu bankovních pravidel. Když se podíváme na graf 39., kde je zanesena přímá osobní zkušenost respondenta s touto situací dle věkových dekád, uvidíme, že zatímco v roce 2003 se jednalo o problém nejtíživěji dopadající na seniorské skupiny, v roce 2007 se těžiště přesunulo k „mladšímu“ konci věkové škály. Tyto věci se tedy dějí pořád, ale pravděpodobně jiným, či přesněji *i* jiným lidem. Při pohledu do tabulky 38. (dále v textu) totiž zjistíme, že podíl osob nad 50 let, kteří uvádějí tuto osobní zkušenost, se vůbec nezměnil (6%).

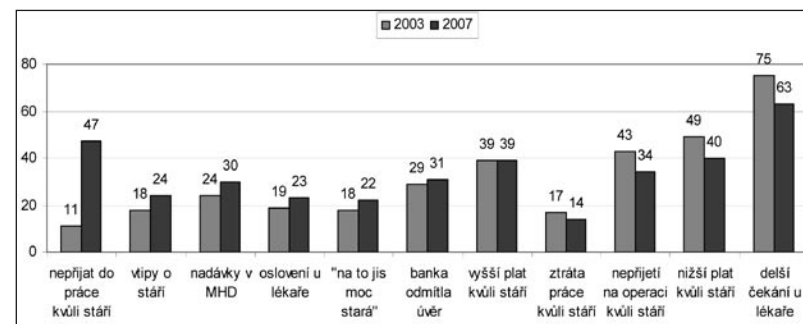
Graf 39. Přímá zkušenost respondenta s odmítnutím bankovního úvěru kvůli věku v roce 2003 a 2007 (v %)

Pozn.: Data za rok 2007 za věkovou dekádu 20–29 let zahrnují osoby ve věku 18–29 let.

Pohled z „druhé“ strany námi zjišťovaných zkušeností – tedy absenci jakékoliv zkušenosti s takovými situacemi ukazuje graf 40. Srovnává podíl osob, které o dané situaci nikdy neslyšeli nebo si myslí, že se takové situace u nás v roce 2003 nestávaly a v roce 2007 nestávají.

Graf 40. Vývoj podílu osob, které neslyšely nebo si nemyslí, že se takové situace stávají mezi lety 2003 a 2007 (celý soubor 18–80 let; v %)

Pokud si s určitou dávkou licence dovolíme výsledky grafu 40. pojmenovávat jako pokles výskytu takových situací, můžeme říci, že u šesti položek z jedenácti respondenti vidí, že se situace „zlepšuje“, protože je takových situací přinejmenším o něco méně. Naopak v případě zdravotnické péče se znovu potvrzuje, že lidé vnímají situaci jako zhoršující se, protože se ageistické praktiky objevují častěji. O 9 p. b. se snížila bezproblémovost v odměňování starších pracovníků, respektive se zvýšil výskyt zkušenosti se „senioritou naruby“. Podle některých svědectví se jedná o relativně nový fenomén snižování platů starším zaměstnancům. Tato logika by však nemusela být vždy inherentně ageistická, ba naopak, pokud by reflektovala odměňování v závislosti na výkonu (který v některých případech a profesích může s věkem klesat), nikoliv na věku. Toto ovšem pravděpodobně nebude náš případ, neboť respondenti v této otázce reflektují fakt, že „někdo dostal nižší plat jen proto, že byl starší, i když vykazoval stejnou práci jako ostatní kolegové“.

Jak jsme předeslali v úvodu kapitoly, v následujících dvou tabulkách uvádíme přehled všech situací sledovaných v obou letech. Vedle výše vyznačených závěrů vyplývajících z tohoto srovnání můžeme snad ještě dodat, že třetí sloupec „slyšel(a) jsem, že se stává“ je v průběhu obou let až na několik málo výjimek nejfrekventovanější variantou. O ageismu více slyšíme, než jej prožíváme. A to lze zřejmě považovat za dobrý závěr.

Tabulka 37. Zkušenost s ageistickými situacemi ve srovnání mezi lety 2003 a 2007 pro podsoubor 18–80 let (v %)

Otázka: Setkal(a) jste se vy osobně nebo někdo z vaší rodiny, přátel či příbuzných nebo jste zaslechl(a) o tom, že by se někomu přihodila některá z následujících situací?	stalo se to mně		stalo se to blízkému		slyšel(a) jsem, že se stává		neslyšel(a), nestává se	
	2003	2007	2003	2007	2003	2007	2003	2007
Oslovovali někoho u lékaře nebo v nemocnici „babičko“/„dědečku“, přestože to nebyli jejich příbuzní.	7	13	32	22	42	42	19	23
Někdo vykládal vtipy, které se „strefovaly“ do starších lidí nebo do stáří.	12	19	24	20	46	37	18	24
Nebyl(a) přijat do práce kvůli tomu, že se zaměstnavateli zdál(a) moc starý(á) pro to místo, o které se ucházel(a).	6	6	26	26	57	53	11	15
Někdo někomu řekl: „Na to jste moc starý(á)...“	6	9	26	26	50	44	18	22
Někdo nadával důchodcům, když se „hrnuli“ do autobusu nebo tramvaje.	9	14	21	16	46	40	24	30
Banka odmítla někomu poskytnout půjčku nebo hypotéku kvůli věku žadatele.	3	7	23	15	45	48	29	31
Někdo ztratil práci kvůli tomu, že už se zdál(a) zaměstnavateli starý(á).	2	8	22	26	59	53	17	14
Někoho nevzali na operaci s odůvodněním, že už je na takový zákrok moc starý(á).	1	4	16	18	40	44	43	34
Někdo dostal vyšší plat jen proto, že byl(a) starší, i když nevykazoval(a) lepší práci než ostatní mladší kolegové.	4	4	12	13	45	45	39	39
Někdo dostal nižší plat jen proto, že byl(a) starší, i když vykazoval(a) stejnou práci jako ostatní kolegové.	1	3	9	11	41	45	49	40
Někdo čekal u lékaře na ošetření podstatně déle než ostatní, protože byl(a) starší.	1	3	4	9	21	26	75	63

Tabulka 38. Zkušenost s ageistickými situacemi ve srovnání mezi lety 2003 a 2007 pro podsoubor respondentů starších 50 let (v %)

Otázka: Setkal(a) jste se vy osobně nebo někdo z vaší rodiny, přátel či příbuzných nebo jste zaslechl(a) o tom, že by se někomu přihodila některá z následujících situací?	stalo se to mně		stalo se to blízkému		slyšel(a) jsem, že se stává		neslyšel(a), nestává se	
	2003	2007	2003	2007	2003	2007	2003	2007
Oslovovali někoho u lékaře nebo v nemocnici „babičko“/„dědečku“, přestože to nebyli jejich příbuzní.	13	17	29	20	39	40	18	23
Někdo vykládal vtipy, které se „strefovaly“ do starších lidí nebo do stáří.	16	20	22	18	44	37	18	25
Nebyl(a) přijat do práce kvůli tomu, že se zaměstnavateli zdál(a) moc starý(á) pro to místo, o které se ucházel(a).	12	7	25	24	51	54	12	15
Někdo někomu řekl: „Na to jste moc starý(á)...“	12	10	26	25	44	44	18	21
Někdo nadával důchodcům, když se „hrnuli“ do autobusu nebo tramvaje.	10	12	17	16	46	40	27	32
Banka odmítla někomu poskytnout půjčku nebo hypotéku kvůli věku žadatele.	6	6	23	13	41	49	30	32
Někdo ztratil práci kvůli tomu, že už se zdál(a) zaměstnavateli starý(á).	5	8	22	28	56	50	17	14
Někoho nevzali na operaci s odůvodněním, že už je na takový zákrok moc starý(á).	3	5	18	18	36	44	43	33
Někdo dostal vyšší plat jen proto, že byl(a) starší, i když nevykazoval(a) lepší práci než ostatní mladší kolegové.	2	2	11	11	43	45	44	41
Někdo dostal nižší plat jen proto, že byl(a) starší, i když vykazoval(a) stejnou práci jako ostatní kolegové.	2	4	10	10	41	46	47	39
Někdo čekal u lékaře na ošetření podstatně déle než ostatní, protože byl(a) starší.	1	4	6	9	21	24	73	62

10. SHRNUÍ A DISKUSE

Na základě teoretických východisek jsme rozvinuli argument, že v moderních společnostech byl věk výrazně detailněji strukturalizován (jeho měření se stalo přesnější), formalizován (stal se pevnou součástí struktury), individualizován (zvýšilo se věkové uvědomění a význam věku pro sociální život jedince i význam pro jeho identitu) a v reakci na nový demografický vývoj byl problematizován jako otázka věkových nerovností a věkové legimitizace. V empirických datech jsme zdůraznili dvě funkce ideologie věku: a) využití věku jako smysluplné mapy a způsob konstrukce sociálních rolí [srov. Geertz 2000]; b) použití věku jako nástroje dominance a diskriminační charakteristiky. První bod jsme představili pomocí konceptu důležitosti věku při ustanovování rolí, norem pro chování, hranic oddílů životního cyklu i hranic života jako takového. Druhý bod jsme ilustrovali použitím věku, resp. sociálně-kohortní příslušnosti jako diferencující charakteristiky, bariéry, omezení přístupu ke službám, zdrojům, sociálním pozicím a rolím. Naše závěry z empirického zkoumání potvrzují, že ideologie věku je přítomná v obou těchto podobách, a jelikož má výraznou podobu negativních postojů vůči stárání, je empiricky prokazatelná též jako přítomnost ageismu v české společnosti.

Následující shrnutí jsme rozdělili do tří celků: nejdříve uvádíme diskusi nad vybranými teoretickými hypotézami, v druhé části rekapitulujeme nové otázky, které vyvstaly z našeho zkoumání jako inspirace pro další výzkum, a třetí část uzavíráme zamyšlením nad obecnými kontextuálními otázkami věkové diskriminace a ageismu.

V této části shrnutí vypíchneme ty nejzajímavější obecné hypotézy a závěry, které vyplynuly z teoretické diskuse, a zhodnotíme je z pohledu našich empirických zjištění:

- **V oblasti vzdělání a práce dochází k největšímu rozvolnění věkových norem.** Naše data tuto hypotézu příliš nepotvrzují. Respondenti uváděli téměř stejně striktní věkové normy pro tyto oblasti jako pro oblast rodinného cyklu. Existují náznaky, že v některých případech se mezikohortně mění hodnoty konkrétního věku, ale víra v existenci nejpozdějšího a ideálního věku pro životní tranzice zůstává.
- **Nikdo už neříká, chovej se na svůj věk.** Nepotvrzeno, asi třetina respondentů má různé zkušenosti s postojem, že „na tohle jsi moc mladý, na tohle moc starý a na svůj věk se vůbec chováš nevhodně“.

- **Není slušné ptát se lidí na věk.** Potvrzeno. Naprostá většina respondentů (80 %) se o věk druhých lidí zajímá, ale jen polovina z nich je schopná, ochotná či dostatečně odvážná se zeptat na tento údaj přímo. Když někomu věk odhadujeme, ženám ze zásady řekneme méně, než na kolik je odhadneme, k mužům jsme upřímnější.
- **I když u jedinců hraje věk stále důležitou roli, ve strukturách věk svůj vliv ztrácí.** Potvrzeno částečně. Při analýzách různých oblastí sociální politiky – trh práce, důchody, zdravotnictví – jsme naráželi na příklady existence věkové diferenciaci a řady silně ukotvených pravidel (např. věk v legislativě). Zároveň je ale v některých oblastech chronologický věk jako strukturální charakteristika upozadován (např. působením antidiskriminační legislativy).
- **Věk jako jednotka informace v sociální komunikaci je nejvýznamnější v období mládí a stárání.** Potvrzeno. Většina sledovaných forem věkové důležitosti a jejích sociálních projevů se formovala při pohledu skrze věk respondenta do tvaru křivky „U“. V indexu subjektivní věkové důležitosti, který byl určen přímo k měření této hypotézy, se sice žádný věkový vzorec neobjevil, ale v ostatních indikátorech, jako byl zájem o věk druhých lidí a oslava narozenin, se nejmladší a nejstarší věkové kategorie respondentů vždy nějakým způsobem vyjímaly.
- **Ageismus je pouze jednou z forem moderní oprese.** Potvrzeno. Ageismus a věková diskriminace jsou nezřídka hlášeny jako zážitek kombinovaný s dalšími formami diskriminace. Nesmíme ovšem přehlédnout, že při srovnání se zážitkem diskriminace na dalších zjišťovaných základech je věk absolutně nejprominentnější charakteristikou a dle našich zjištění je to právě věk, který zvyšuje riziko výskytu dalších forem diskriminace. To nás vede k příklonu k teorii kumulativních nevýhod (CAD), že stárnutí sociální exkluzi jedince prohlubuje.
- **Protože se u mužů a u žen liší vnímání času a zážitek a prožitek stárnutí, je pohlaví zcela zásadní intervenující proměnnou.** Potvrzeno, ale ne zcela. Bez diskuse existují silné genderově odlišné postoje respondentů – ženy a muži vnímají některé věci jinak a určité události jsou respondenty jinak hodnoceny u mužů a žen. S ženami a muži se jinak bavíme o jejich věku, všechny věkové normy jsou postaveny na jinou hranici pro ženy a pro muže, ženy jsou častějšími oběťmi věkové diferenciacního i diskriminačního chování, ženy o problému ageismu slyšávají častěji než muži, což může být dáno jejich větší sociální citlivostí, respektive jejich vyšším zapojením do sociálních struktur a pravděpodobně i do mediální kultury, která o takových situacích referuje. Na druhou stranu pohlaví respondenta se mnohokrát ukázalo jako

nevýznamné pro diferenciaci sledovaného postoje. Překvapující to bylo například v případě subjektivního věku, v případě škály zvládání stáří nebo v případě osobního zážitku vybraných ageistických situací.

- **V předindustriálních společnostech bylo stáří definováno spíše úbytkem schopností a vzhledem než věkem a věkovými hranicemi, dnes je tomu naopak.** Potvrzeno, ale jen částečně. Téměř polovina našeho souboru výslovně prohlásila, že stáří je možné věkem definovat. Při podrobnějším pohledu jsme viděli, že špatný zdravotní stav a neschopnost se o sebe postarat byly hodnoceny jako nejvýraznější charakteristiky stáří. Čistý „věk“ byl až na třetí příčce, i když následován také subtilnějšími věkovými hranicemi, jako je začátek pobírání důchodu či ukončení pracovní činnosti. Naopak vzhled, vyjádřený šedými vlasy a vráskami, byl jednou z nejméně volených variant.
- **Věková segregace je zdrojem ageismu, věková inkluze jeho prevencí.** Potvrzeno. I když jsme se zatím tímto fenoménem nezabývali do takových podrobností, jak by zasloužil, některé naše výsledky tento předpoklad potvrzují. Lidé, kteří se stýkají se staršími lidmi, posouvají chronologický začátek stáří do vyššího věku (což lze interpretovat také jako potencionálně větší porozumění této fázi života), vystupují proti segregaci věkových skupin ve společnosti a méně akceptují existenci věkových hranic a bariér ve strukturách.
- **Věkové diskriminace je v české společnosti čím dál víc.** Jak kde a jak v které oblasti. Z dlouhodobého hlediska lze očekávat, že empirické důkazy určitého útlaku jsou nejdříve velmi malé, protože odkrývají pouze příslušnou špičku ledovce, s postupem času se ale rozhojňují s tím, jak se veřejnost učí tyto projevy rozpoznávat a jak roste medializace věkové diskriminace jako tématu veřejného zájmu. V důsledku objektivních akcí směřovaných k odstranění nerovností a diskriminace se empirické důkazy výskytu stávají opět méně početnými, protože je tohoto fenoménu reálně méně. Máme za to, že jsme tento vývoj dokumentovali na diskriminaci na pracovním trhu. Naopak v oblasti poskytování zdravotní péče se pravděpodobně teprve „potápíme“ pod hladinu a prozkoumáváme, co je pod ní. Paušální soud o celkové tendenci tedy nelze spolehlivě vynést. Faktem je, že ageismus a věková diskriminace jsou stále více rozpoznávány jako závažný sociální problém, ale nárůst osobních zkušeností s různými formami věkově diferenciacního a diskriminacního chování, který jsme měli možnost sledovat mezi lety 2003 a 2007, nenasvědčuje, že by se jednalo o vývoj nějak zvlášť alarmující. V oblastech, kde evidujeme navýšení osobní zkušenosti, je to v průměru o necelých pět procentních bodech.

- **Dominance věku získává nadvládu pouze do té míry, do jaké je integrována se základními hodnotami sociálních systémů (nebo subsystémů), což není proces identický pro všechny sociální vrstvy, vztahy, situace a kontexty.** Potvrzeno. Nakolik je možné usuzovat z našich dat, jedná se o předpoklad správný. Projevy věkové ideologie i zážitky ageismu jsou prožitky kontextuálními. Jako první je nutné sledovat pozici jedince v bodě životního cyklu, dále jeho pohlaví a třídní zasazení, rozdíl může představovat také zasazení generační nebo širší kulturní kontext, ve kterém je jedinec socializován. Svoji neoddiskutovatelnou roli jistě hraje i otázka etnicity, kterou jsme ovšem v tomto výzkumu ponechali stranou. Kontextualita hraje roli při definici samotné existence takového prožitku, jeho evaluace a pravděpodobně i artikulace. Význam věku jako statusového základu kolísá. V teoretické části i empirických datech jsme uvedli několik ilustrativních příkladů, které jsme lapidárně označili příslovým „potrefená husa se vždycky první ozve“.

Jelikož jsme v tomto textu prezentovali první zkoumání věkové ideologie v českém kontextu, narazili jsme na řadu bílých míst, která nám slouží jako inspirace pro další dílčí výzkum. Z těch nejzajímavějších se jednalo například o otázky: Jak se mění strategie tvorby věkové identity v různých kontextech a jak se mění strategie zjišťování věku v závislosti na typu sociální komunikace? Je změna v oblíbenosti oslav narozenin dle věku oslavence funkcí stárnutí jedince nebo kohortní změny? Existuje nějaká vábivá věková hranice, do které si přejeme být dospělými a za kterou podléháme „komplexu Petera Pana“, věčné touze cítit se mladými? Jaký je důvod pro pozorovaný rozdíl mezi objektivně se výrazně měnícími věkovými vzorci rodinného (reprodukčního) chování a relativně nízkou změnou v postojích k těmto normám mezi kohortami? Jakým způsobem je vnímán fenomén věkově nerovných manželství (partnerství) ve společnosti a jak jsou legitimizována v různém sociálním prostředí? Jsou opravdu tato partnerství vyjádřením strachu ze stárnutí, jak to navrhuje některé populární teorie, nebo idealizací mladistvé kultury, jak navrhuje třeba Parsons? Doposud nám též chybí kvalitativní nebo lingvistická analýza jazyka stárnutí v různých oblastech, především v populární kultuře. Na svoji analýzu čeká také role věku a věkových/generačních vztahů v legislativním řádu a její dopady na sociálně-věkovou strukturu společnosti. V neposlední řadě se před námi otevřela otázka, zda reakční strategie vyrovnání (asimilace, napojování, multikulturalismus), které představíme v poslední kapitole, existují jako (ideální) typy v individuálních a skupinových reakcích na ageismus a věkovou diskriminaci, do jaké míry (v jakém rozložení) jsou zastoupeny v populaci a jak varíují v závislosti na čase a sociálním kontextu. Jsou

asimilační strategie výsadou bohatých bílých vrstev? Nebo se vyskytují i v nižších společenských vrstvách, jen v jiné podobě? Jaké jsou charakteristiky a motivy seniorských aktivistů? To vše jsou otázky, které cítíme jako potencionálně nesmírně obohacující pro naše téma, ale kterým jsme zde již nemohli věnovat pozornost, ať již z nedostatku prostoru, nebo z omezení kladených dostupnými daty.

Pravděpodobně nejúčelněji můžeme shrnutí našeho textu a empirických výsledků uzavřít návratem na začátek k úvodním otázkám, které naše zkoumání inspirovaly. Máme za to, že na některé se nám podařilo odpovědět relativně do detailu, zatímco některé nebylo možné na základě průřezových dat rozpracovat tak, jak bychom si to byli přáli. Toto omezení však považujeme za přijatelné, neboť jsme se primárně zaměřili na otevření debaty o roli věku a odvozených konceptech v moderních společnostech na příkladu společnosti české. Otevření otázek a problémů nových tak považujeme za důležitou přidanou hodnotu našeho zkoumání.

Existuje věková diskriminace? Ve smyslu naší definice věkové diskriminace jako behaviorální složky ageismu, tedy percipovaného věkově diferencujícího chování, které je funkcí negativních postojů ke stáří a jiným věkově definovaným skupinám, můžeme pro českou společnost odpovědět kladně. Lidé ji osobně zažívají a reflektují v různých oblastech sociálního života. Někdy toto chování pramení z osvojených stereotypů, jindy je projevem nastavení sociálních struktur a institucí. Jelikož jsme ale neprováděli žádný experiment nebo pozorování, neměřili jsme výskyt „skutečného“ věkově diferencujícího chování, ale pouze jeho „subjektivní zážitek“. Hovoříme tedy o existenci ve smyslu sociální konstrukce reality a Thomasova teóremu. Lidé věří, že věková diskriminace existuje (že ji zažívají), a ve svém důsledku se pro ně stává reálnou. Jedním z našich nejvýraznějších výsledků je fakt, že lidé o věkové diskriminaci častěji slyšeli, než ji zažili.

Je věková diskriminace sociálně funkční nebo strukturálně patologická? Odpověď na tuto otázku závisí na pozici, kterou zaujmeme. Zvyšování matematické hodnoty věku je automatizovaným projevem měření fyzikálního času a do různé úrovně detailů propracovaná věková strukturace společnosti je nepochybně velmi výraznou osou fungování všech známých a popsanych společností.⁹³ Do tohoto bodu lze tedy obě považovat za „při-

⁹³ „Lidé na konci kontinua životního cyklu byli vždy popisováni jako „staří“. Stáří je starý fenomén.“ (*People at the end of the life-cycle continuum have constantly been described as „old“. Old age is an age-old phenomenon.*) [Achenbaum cit. in Bytheway 1995: 15]. Fay [2002] odkazuje na některé antropologické studie ve společnostech, které chápou čas „jinak“ než náš logický, lineární, ale to nic nemění na faktu, že jej vnímají a určitým, byť od našeho západního způsobu odlišným, způsobem jej strukturují.

rozené“, a tudíž pravděpodobně „funkční“. Argumentovali jsme ovšem, že sociální procesy provázející modernitu tuto funkci věku rozdmýchaly do dosud nezaznamenaných rozměrů a nabídly věkové rozdíly (mezi jedinci i skupinami) jako legitimizační formulí nově vyvstávajících nerovností, a dokonce je pojmenovaly jako zdroj nových rizik. V okamžiku, kdy tato ideologická funkce věku byla rozpoznána, spolu s Mannheimem [1991] bychom řekli, když byla rozpoznána její partikularita, její legitimita začala upadat. Objevují se stále nové a výraznější otazníky, zda je „tato mapa přesná nebo svědomí čisté“, jak uváděl na začátku citovaný Geertz [2000: 249], a odpověď se liší dle toho, zda se ptáme zastánců segregace nebo jejích odpůrců, kazatelů demografické paniky nebo kritiků sociálních systémů, zastánců ageismu nebo bojovníků proti věkovým bariérám, advokátů „přirozeného stáří“ nebo obhájců „bezvěkosti“, mladých nebo starých. Pokud bychom chtěli na otázku o sociální legitimitě věkového odlišování odpovědět z našich dat, opět bychom nedostali jednoznačnou odpověď. Lidé sice věkově diferenciační chování velmi často vnímají jako diskriminační a nepříjemné, věkové bariéry v různých politikách jako nespravedlivé (a tudíž negativně diskriminační) a celkově tento problém jako závažný, zhoršující se a centrální pro veřejný zájem (např. otázka nutnosti antidiskriminačního zákona), řada jejich postojů jako by ale svědčila zároveň o opaku. Respondenti poměrně běžně spojují sociální pozice s věkem, schvalují věkové normy a hranice rolí na neformální i formální (legislativní) úrovni a trpí některými silně negativními věkovými stereotypy (zde jsme se zabývali především stereotypy stáří). Tato empirická zjištění mohou podporovat jak závěry o silném působení věkové ideologie, tak o funkčnosti věkové stratifikace a věkových norem pro sociální interakci a administraci masových společností. Hranice mezi pozitivní funkcí a patologií se bude pravděpodobně lišit v závislosti na naší, tentokrát individuální pozici – ve společnosti, kultuře, sociálních vztazích i životním cyklu. Z našich dat totiž vyplývá, že hranici legitimacy obecně posouvá věk respondenta, jeho příjem, ale zejména jeho subjektivní chudoba, resp. bohatství, vzdělání, subjektivní věk a interakce se staršími osobami, v některých případech též jeho/její pohlaví. Má-li respondent v těchto bodech „horší skóre“ (nazvěme jej třeba nižší sociální a kulturní kapitál), jeho tendence vidět věkové bariéry jako sociálně funkční bude výraznější. Což by jako závěr mohlo korespondovat s Alexanderovou [2006] tezí, že respekt k (věkové) různosti je projevem snahy o obecné lidství. Nechceme přitom tvrdit, že toto „obecné lidství“ je nutně spojováno s větším sociálním kapitálem, i když určité indicie bychom zde zřejmě našli. Spíše je jednou z charakteristik „nové doby“, že se stále větším důrazem odmítá askribované symboly statusu jako predestinující

a fenomény, jež jsme vyjmenovali jako zdroje ageismu, jako sociálně neperspektivní až patologické. Zajímavé je, že v současné době jsou hlavními aktéry tohoto přerodu sociální aktivisté a tvůrci ideových politik a mělo by být předmětem dalšího bádání, nejen jak se situace bude dále historicky vyvíjet, ale zejména jaké důsledky a jaké nezamýšlené důsledky tato „hnutí“ budou mít pro konečného, individuálního aktéra. Je otázkou, zda někdy až přemrštěné tendence vytvořit systémy sociální ochrany dílčích věkových skupin (zaznamenali jsme například návrh vytvořit obdobu zákona o sociálně-právní ochraně dětí aplikovanou na seniory) nebudou ústít do hlubší diskriminace, stigmatizace, konstruovaných závislostí a skleněných stropů. Mareš [1998: 326] si například všimá, že „tlak ‚ageismu‘ u seniorů neposiluje jen jejich politický aktivismus (úsilí o vliv), ale i snahu hledat oporu u státu. Stávají se jeho klienty a očekávají, že posílí spíše jejich oprávnění než práva.“ Výsledkem tak není autonomní aktér (či aktivista), ale spíše jedinec se stigmatem.

Co se týče otázky, zda je věková diskriminace založena na samotném věku nebo na negativních (či pozitivních) charakteristikách jemu připisovaných a jaký je rozdíl mezi diskriminací a diferenciací, se nám zdá, že věk je mnohdy pro diskriminaci podmínkou nejen nutnou, ale i dostatečnou. Fenomén vícenásobných rizik a úvahy o kumulativních nevýhodách ale mohou takovou odpověď relativizovat. Jinými slovy – váš vyšší (nebo příliš nízký) věk bude stačit na to, abyste se stal(a) obětí diskriminace, ale jindy to bude spíše kombinace nebo vzájemná konstelace různých faktorů. Riziko věkové diskriminace roste s věkem, ale ne každý senior o věkové diskriminaci ze své zkušenosti hovoří. A protože jednou z nejčastěji citovaných intervenujících proměnných byla subjektivní chudoba, která je hojnější u osob starších (reálně i subjektivně), osob nepracujících, s nižším vzděláním a u osob s nižšími rodinnými příjmy, je možné říci, že právě toto jsou ony „přidané“ charakteristiky, které riziko věkové diskriminace objektivně zvyšují. Co přesně v pojetí obětí tvoří rozdíl mezi věkovou diferenciací a věkovou diskriminací, zatím do detailu nevíme. Zjistili jsme však, že ne každé věkové diferencované chování je hodnoceno jako diskriminační (připomeňme, že o něco více než 60% osob, které uvedly zážitek věkové diferenciačního chování, uvedly též že byly diskriminovány kvůli věku), ale většina chování diskriminačního je chápána zároveň jako diferenciační (90% těch, kteří uvádí zážitek věkové diskriminace, uvádí též věkovou diferenciaci).

Otázka věkové diferenciaci vs. diskriminace není jen metodologická, ale i substantivní – co je vlastně (sociálně žádoucím) protikladem ageismu? Je cílem veškerého snažení aktivistů i umírněných bojovníků proti ageismu věková uvědomělost nebo bezvěkost? Již jsme čtenáře seznámili s názorem,

že rozlišování mezi osobami na základě věku není přípustné, ale senzitivita k jejich rozdílným potřebám je žádoucí. Je stále více zřejmé, že v sociálním prostoru dochází k nárůstu požadavku obecné svobody prožívat svůj věk (být věkově uvědomělými) v téměř paradoxní kombinaci s nárokem, aby struktury a lidé v nich působící byli věkově slepí. V současné době se tento kompromis zdá být jediným přípustným řešením, i když se tím dilema, zda může být nějaká skupina brána jako rovnocenná a nerovnocenná zároveň [Chudacoff 1989], vlastně neřeší.

10.1 Diskuse – strategie vyrovnání

Dříve než celý text uzavřeme, rádi bychom se ještě pozastavili u otázky, jaké strategie volí sociální aktéři tváří v tvář těmto novým podmínkám ve společnosti. I když ideologie věku jako proces legitimizace věkově ukotvených zájmů zahrnuje všechny věkové skupiny, budeme se i nadále soustředit na skupinu seniorskou, čímž navazujeme především na druhou část prezentovaných empirických dat věnovaných ageismu a věkové diskriminaci starších věkových skupin. V následující části nabízíme k diskusi různé možnosti odpovědí, které mohou senioři volit jako skupina i jako jednotlivci v reakci na ageismus ve společnosti a v pokusu o znovunastolení rovnováhy a zmírnění percipovaných nerovností. Tyto strategie nazýváme **strategie vyrovnání**.⁹⁴

Cleveland a kolegové [2000] nabídli tři modely pro vysvětlení diferenciačních postojů založených na rozdílech mezi dvěma demografickými skupinami: **Biologický model** předpokládá genetické, hormonální a/nebo fyzické rozdíly mezi porovnávanými skupinami. **Socializační model** počítá s tím, že všechny pozorované rozdíly jsou naučené. **Strukturní (kulturní) model** předpokládá, že pozorované rozdíly jsou výsledkem sociálních struktur a systémů, které usilují o udržení *statu quo* v mocenských hierarchiích

⁹⁴ Ztotožňujeme se se Sýkorovou, která hovoří o strategiích jako o „vyjednávání tranzicí stárnutí v interakci s druhými, jímž se senioři aktéři snaží udržet kontrolu nad svou situací ve vztahu k sobě a druhým s ohledem na podmínky a dostupné prostředky“ [Sýkorová 2007: 212, kurzíva původní]. Autorka tuto definici užívá v kontextu strategií zvládání stáří a chápe je jako vědomé a racionální, ale i nevědomé a improvizací postupy. I když uvidíme dále v textu, že se strategie zvládání stáří a strategie vyrovnání jako pojmy liší svým obsahem, lze o strategiích zvládání stáří do značné míry uvažovat jako o možných spolupůsobících vlivech ve výběru strategií vyrovnání. Jinými slovy, způsoby, jakými zvládáme vlastní stárnutí, mohou spolupůsobit na náš výběr strategie, kterou budeme bojovat proti/ snažit se vyrovnat s věkově založenými nerovnostmi.

[in Landy 2001]. Tyto tři modely pomáhají klasifikovat různé důvody, proč věkové nerovnosti existují a proč je právě stáří onou marginalizovanou či u/potlačovanou životní fází. Ať již v případě věkové diskriminace funguje jakékoliv z těchto legitimizačních schémat, ve společnostech pozdní doby se proti nim začíná vyvíjet různě silná opozice čerpající z různých zdrojů. Tato trojnožka se nám proto zdá být i účelnou pomůckou pro analýzu forem reakce na fenomén věkových nerovností a strategií, jež se pokoušejí dopady takových nerovností zmírnit, či je dokonce eliminovat. Některé z těchto strategií si představíme ve dvou pohledech: sociologickém a psychologizujícím.

Argumentujeme, že poslední vývoj společenských změn, jehož jsme právě svědky, je protkán rostoucím úsilím seniorů jako jedinců i jako skupin vyvinout strategie, kterými by se vymanili z minoritního statusu a zproblematicizovali svoji okrajovou pozici v mocenských strukturách, dokázali, že socializace není tak těsnou „železnou košilí“ a že biologické rozdíly mezi mládím a stáří mohou být i sociálně konstruované. Za prvé si připomeňme, že ve všech známých a popsáných společnostech byly a jsou rozdíly mezi dětmi a dospělým rozpoznávány a racionalizovány. Každé z těchto fází jsou obvykle připsány jedinečné vlastnosti a očekávané chování. Přesto ale moderní životní cyklus procházel svojí „parcelizací“ postupně. Historikové poukázali na fakt, že v západních moderních společnostech do 17.–18. století neexistovalo dětství jako separátní období života [Ariés 1962]. Adolescence je sociálním vynálezem století devatenáctého [Macek 2005], a teprve začátkem století dvacátého došlo k prodloužení tranzice z dětství do dospělosti, a tím k vytvoření „mládí“. Střední věk začal být teprve nedávno odlišován od mladé dospělosti a posledních třicet, čtyřicet let jsme začali drobit stáří přinejmenším na dvě skupiny: stáří rané a vysoké (angl. *young old*, *old old*) [Neugarten, 1979]. I když nelze mluvit o stejné kvalitě „objevení“ stáří, jako tomu bylo v případě dětství [Kholi 1986], přece jen došlo k neoddiskutovatelné změně v sociální viditelnosti stáří, které se nezastavilo na „třídění prvního stupně“, ale pokračuje v objevování stále jemnějších nuancí této fáze životního cyklu (např. třetí a čtvrtý věk apod.). V našem kontextu tedy můžeme hovořit o objevení se **věkové multikulturality**. Tento pojem může odkazovat jak k povstání separátních věkových vrstev v sociodemografickém smyslu slova, tak k fragmentaci kultur uvnitř jedné sociálně věkové vrstvy, jak o tom hovoří například Gilleard a Higgs [2000] v knize „Kultury stárnutí“ (*Cultures of Ageing*). Pro naši diskusi o účincích věkové ideologie na vyšší věkové vrstvy je celkem jedno, na kterou z těchto úrovní se soustředíme. Pro tuto chvíli je pro náš argument podstatná existence fenoménu diverzifikace věkových kultur obecně.

Již v diskusi o vícenásobných rizicích jsme probírali možné styčné body mezi ageismem a ostatními formami oprese, jako je rasismus či sexismus. Nyní na toto promyšlení zřetelných paralel mezi etnickými otázkami a novými věkovými kulturami můžeme navázat. Inspiroval nás především text Alexandera [2006], který se zamýšlí nad otázkami multikulturalismu v současné (nejen) americké společnosti. Alexander [2006] shrnuje diskusi, ve které konzervativní intelektuálové kritizují aktivisty multikulturalismu za jejich přemrštěný důraz na odlišnost, kterým ožívují zastaralé předsudky a zesilují nenávist. Svoji snahou, pokračují kritici, vytvářejí iluzi, že příslušnost k té či oné skupině je základní sociální zkušeností, což podkopává solidaritu v základu společnosti.⁹⁵ Jak to v našem případě vystihuje Chudacoff [1989: 157, závorka vložena L.V.]: „To, co kdysi bylo (*pouhá*) věková uvědomělost a věková strukturace, se vyvinulo ve věkovou stereotypizaci a věkovou segregaci.“ Z pohledu ideologie věku by tato kritická argumentace byla zcela přesná, kdyby důraz kladený na odlišení věkové identity skutečně vedl k hlubokým sociálním mezivěkovým či generačním krizím. To se ale zatím neděje, tedy pokud odhlédneme od ohrožení sociální solidarity v penzijních systémech, které může takový vývoj předznamenávat. Že se jedná o důsledek zvýšení věkového sebeuvědomění, je ovšem neopovržitelné.

Pro ilustraci druhého názorového tábora v debatách o multikulturalismu Alexander cituje Youngovou [1990], která představuje své pojetí moderní demokracie jako skládku ze společenských skupin. Tyto skupiny jsou definovány na základě svébytných primárních identit (a věk je jednou z nich), jež jsou nevyhnutelně uspořádány hierarchicky, a jsou vázány společenskými vztahy nadvlády a útluaku. V našem pojmosloví jsou tyto skupiny produktem ideologie věku. Youngová sklízí od Alexandera ostrou kritiku za předpoklad, že taková rozdělení jsou nevyhnutelným a žádoucím prvkem moderních společenských procesů a jsou nejen racionální a politicky efektivní, ale také morálně legitimní. Zde se neodvažujeme připojit svůj komentář a ideologii věku takto, v závislosti na pozici, ohodnotit nebo odsoudit. Pouze zopakujeme, že i v případě ideologie věku a jejích dílčích projevů (tj. ageismu) můžeme zdokumentovat akceptaci jejich racionality

⁹⁵ Fay [2002] označuje tento kritizovaný pohled jako holismus doprovázený separatistickým pohledem na sociální entity. V tomto přístupu hraje skupinová identifikace stále důležitější roli s tím, jak moderní státy začleňují do svého politického organismu stále širší okruh lidských typů a příslušníci těchto skupin (až příliš křiklavě) zdůrazňují svoji kulturní a sociální svéráznost. Smyslem je vyjádřit odpor proti hegemonii mocnějších skupin a vyjádřit nevoli proti asimilaci k jejich stylům a normám. „To vede k upevňování názoru, že individuální identitu utváří skupinová integrita a že lidé z jedné skupiny jsou zásadně odlišní od lidí z jiných skupin.“ [Fay 2002: 70] Srov. kapitulu *Věková segregace*.

a efektivitu, stejně jako i kritiku jejich morální legitimacy. Jakými způsoby se tedy dotčené skupiny snaží vybalancovat své postavení v těchto komplexních sociálních řádech? Alexander nám pomohl v hledání odpovědi na tuto otázku úvahami o formách občanského začleňování, tedy způsobech, jakými se členové „podřízené“ věkové skupiny snaží, více či méně aktivně, reálně či symbolicky, uzavřít mezeru mezi svojí stigmatizací a utopickými předpoklady rovnosti, solidarity a respektu ve veřejném životě.⁹⁶ Ze sociologického hlediska mají, jak uvádí Alexander [2006: 60], k dispozici tři ideálně-typické varianty institucionalizovaných řešení: asimilaci, napojování a multikulturalismus. V případě **asimilace** dochází k rozpojení osoby a jejích vlastností. Příslušníkům okrajové skupiny je umožněn plný přístup k (občanskému) životu za podmínky, že upozadí své nečisté primordiální identity. Osoby často zůstávají v soukromí jejich nositeli, ale socializačními procesy jsou od nich „očištěny“. „V případě asimilativního začlenění se vlastnosti, jež definují ‚cizí‘ a ‚odlišné‘, nemění; namísto toho je osobám, jež jsou příslušníky cizích a odlišných okrajových skupin, umožněno zbavit se těchto vlastností během svého působení na veřejnosti. Z ‚odlišných‘ a ‚cizích‘ se mohou proměnit v ‚normální‘ a ‚jedny z nás‘.“ [Alexander, 2006: 62, kurzíva a uvozovky původní] Příkladem je extrémní popření věku, tzv. anti-ageing – boj proti stárnutí.⁹⁷ Žena, která se plastickými operacemi snaží od-

⁹⁶ „S tím, jak mezi ústřední a okrajovou skupinou vznikají silící symbolické a materiální konflikty, vynořují se sociální hnutí, jež vystupují s výzvami namířenými proti kulturní legitimitě vylučování, kritizující stigmatizující zacházení a napadající deformovaná média a zkorumpované regulační orgány. Tato hnutí požadují, aby byly identity okrajové skupiny formovány v rámci veřejného diskurzu (...); aby byl vztah příslušníků ústřední a okrajové skupiny založen na vyšší míře úcty; aby byl mediální obraz činností okrajových skupin – ať už fiktivních, nebo skutečných – založen na větším pochopení a nestranosti; (...) Tyto ‚požadavky‘ představitelů okrajových skupin a vůdců sociálních hnutí by v první řadě neměly být vnímány ve spojení s násilným vynucováním, ale spíše jako snahy o přesvědčování; (...) často (se) vyznačují snahami o zajištění regulativnějších forem intervence v podobě soudních rozhodnutí, úředních vyhlášek a změn volebního zákona, snahami, jež závisí na zdrojích více nátlakové povahy.“ [Alexander 2006: 59] Vývoj seniorské politiky, stále početnější výzkumy v oblasti stárnutí, diskriminace a lidských práv a rozmáhající se veřejná reprezentace seniorů v 90. letech 20. století jsou právě takovými procesy.

⁹⁷ Anti-ageing používáme v širokém smyslu jako cílené úsilí o odstranění (zejména biologických) projevů stárnutí. Anti-ageing medicína se pokouší o změnu procesu stárnutí s využitím znalostí a rozvoje biologie a medicíny. Cílem jsou čtyři oblasti: 1) zmírnění syndromů (kosmetika – krémy proti vráskám, Botox, plastické operace; profylaxe – dieta a cvičení; kompenzace – Viagra a substituční hormonální terapie); 2) krátkodobé prodloužení života (o cca 3–6 let léčbou hlavních příčin smrti ve vyšším věku, např. nemoci oběhového systému); 3) dlouhodobé prodloužení života (snaha o přidání 20–60 let zásadní

dálit své stárnutí, sice na veřejnosti skutečně tohoto efektu může dosáhnout a asimilovat se mezi mladé, ale její rodný list a možná i ranní bolesti kloubů budou v soukromí udržovat stárnoucí identitu stále aktivní. Alexander, stejně jako řada teoretiků v našem oboru, má asimilaci za strategii velmi omezenou jak empiricky, tak morálně [viz např. Vincent 2006a]. V případě asimilace totiž „problematické“ vlastnosti zůstávají stigmatizované, odsunuté do soukromí mimo veřejnou sféru, a neschopnost (nemožnost) zpochybnit jejich negativní reprezentace reprodukuje ponižující stereotypy.

Druhou strategií je **napojování**, tedy neutralizace negativních vlastností jejich symbolickým propojením s ústřední skupinou. V tomto ideálně-typickém případě již nejsou vlastnosti outsiderů nahlíženy jednostranně negativně (jako cizí), ale spíše jako „specifické“, a stávají se tolerovatelnějšími jak na veřejnosti, tak v soukromí. „Současné je pozitivněji nahlížena možnost vytvářet silnější a hlubší vztahy mezi skupinami, což umožňuje ony jedinečné vlastnosti překlenout nebo přesáhnout.“ [Alexander 2006: 64] V diskurzu věkových skupin je to snaha o vytvoření společností více věkově integrovaných, ve kterých se různé věkové skupiny spolu učí, pracují a odpočívají [Uhlenberg 2000] a ve kterých je uvolněna rigidita věkových norem (například věkově nerovná manželství se mohou stát sociálně akceptovatelnějšími). Za specifický projev napojování může být považován i koncept „úspěšného“ či „aktivního“ stárnutí, který není ničím jiným, než snahou uvést do souladu vývojové změny stáří s mainstreamingovými hodnotami středního věku. Napojování však stále zachovává odlišné hodnocení, což jej, podobně jako asimilaci, činí nejen ambivalentní, ale i nestabilní společenskou formou.

Poslední strategií – **multikulturalismem** – se rozumí očištění podřadných vlastností a rozrušení sociální (v originále občanské) sféry: „Namísto pokusů očistit povahy znevažovaných osob se (...) diskurzivní střety zprostředkované multikulturálním způsobem začlenění točí kolem snah o očištění skutečných primordiálních vlastností samotných.“ [Alexander 2006: 65] Odlišnost a jedinečnost se stávají zdrojem identifikace napříč skupinami, okrajové vlastnosti jsou pojímány jako hodnotné *per se*, jako variace na téma občanství. Zatímco asimilace a napojování činí z jedinečného univerzální, (věkový) multikulturalismus převádí univerzální na jedinečné. „V případě asimilace a napojování usilují okrajové skupiny o nahrazení askriptivní identifikace důrazem na status opřený o výkon. V případě multikulturalis-

změnou fungování procesu stárnutí skrze genetickou manipulaci); 4) eliminace stárnutí – nesmrtnost [Vincent 2006a]. Celý systém je plný morálních dilemat, ale v první řadě centrem multimiliardového byznysu. Často je anti-ageing představován jako „válka proti stárnutí“ s odpovídající militantní rétorikou [Vincent 2006b]. K některým ilustrativním příkladům viz Ehrenbergerová [2002] nebo Bortz [1995] a Buttlar [1995].

mu je ambicí dosáhnout uskutečnění a zviditelnění toho, co se kdysi zdálo být askriptivně zakořeněnou, primordiální identitou.“ [Alexander 2006: 66] Autor uvádí příklad sloganu „black is beautiful“, aby ilustroval rozdíl, kterého multikulturní strategie dosahuje, nikoliv však úsilím o inkluzi, ale oslavou různosti. Ani v okruhu našeho zájmu příklady nechybí. Jedním z nejviditelnějších je celosvětová reklamní kampaň firmy Unilever na kosmetické výrobky Dove „Kampaň za skutečnou krásu“ (zahájena v říjnu 2004). Jeden z plakátů prezentoval zářivý obličej dvaadvadesátileté modelky a dával zákazníkům na výběr dva slogany: „*Wrinkled? Wonderful? Will society ever accept old can be beautiful?*“ (v české verzi kampaně: „Vrásčité stáří“ a „Šarmem září“).⁹⁸ Deklarovaným cílem kampaně je změna pohledu na stáří, mohli bychom říci heslo „grey is beautiful“, což je přesný opak hesel, která byla uvedena například v již citovaném článku časopisu Marianne, ve kterém šedé vlasy byly označeny za ne-sexy.

Dle Alexandra je multikulturní přístup morálně nejpevnější a empiricky nejfunkčnější variantou: „Je projektem, o nějž budeme usilovat pouze v situaci silícího, nikoliv oslabovaného pocitu obecného lidství.“ [2006: 70] Tento diskurz se zdá být i nejnovějším vývojem v proseniorské diskusi, která se stáčí od partikulárních témat *potřeb* k zastřešujícímu tématu *lidských*

⁹⁸ Jiný billboard prezentoval portrét starší ženy s dlouhými šedými vlasy, který vyzýval k hlasování na webových stránkách dilematem: „Gray? Gorgeous? Why aren't women glad to be gray?“ (Viz <http://www.campaignforrealbeauty.com/press.asp?section=news&id=110>). Tato kampaň a její rétorika jsou výstižnou ilustrací úsilí o očistění věku jako „dobré“ primordiální charakteristiky. Suchomelová [2006: 25] cituje vyjádření zástupce reklamní agentury vysvětlující logiku stojící za celou kampaní: „Cílem (...) je upozornit veřejnost na celém světě na to, jak je pohlíženo na ženy a jak jsou nastavena měřítka ženské krásy. Skutečná krása není v tom, mít dokonalou pleť bez jediné vrásky (...) Skutečná krása také nezáleží na věku. Krásná může být žena stejně tak ve 20 letech jako v 60 letech (...) Vrásčitá žena, která je zobrazena na jednom z plakátů Kampaně za skutečnou krásu, vyzařuje ‚charisma a vnitřní krásu‘ i přesto, že její tvář brázdí vrásky a je jí už 97 let!“ Věkově citlivého čtenáře by mohlo zajímat, proč jsou zvoleny zrovna věky 20 a 60 let (a ne třeba 72) jako hraniční a soupeřící (ne)ideály krásy, resp. že je to právě věk, který má být jeho přímým definičním znakem. V různých diskusích jsme také zaznamenali zajímavý postřeh, že i když se jedná o Kampaň za skutečnou krásu, neměli bychom se nechat uvést v omyl – ještě stále má být této krásy dosahováno s využitím mýdel a krémů zadavatele této reklamy [Roberts, Thompson 2005]. Zda se jednalo o kampaň úspěšnou, či nikoliv, mohou prozradit výsledky české internetové ankety: pro variantu „Vrásčité stáří“ hlasovalo 20 756 (39 %), pro variantu „Šarmem září“ 32 386 (61 %) hlasujících [Suchomelová 2007]. Dalo by se tedy říci, že se většina přiklonila k pozitivnějšímu obrazu. Je ale zjištěný rozdíl v hlasování tak velký, jak by si aktivisté přáli? Pro zajímavost dodejme, že na filipínských webových stránkách mezi „Ageing? Ageless?“ volilo 78 % hlasujících variantu první.

práv [Harding 2005]. Alexanderova vize v těchto přístupech nachází plné souznění. Manifest věkového multikulturalismu by mohl vyvěrat z feministicky orientovaných teorií zastoupených např. Andrewsovou [1999] a Calasantiovou [2006], které zvedají své kritické hlasy zhruba v tomto smyslu: zatímco hlasatelé „bezvěkosti“ (asimilační přístup) hlásají, že být starým – to vše je sociální konstrukce a to, jak člověk přemýšlí a jedná, musí být definováno a „problém stáří“ vyřešen kulturním nařízením, nikdo se nepokouší vymazat dětství nebo adolescenci z vývojové linie. „Pouze stáří se objevilo pod skalpelem.“ [Andrews 1999: 302] Jak uvádí Calasantiová: „Ať už je cílem stárnout úspěšně nebo se stát bezvěkým, tato potřeba popřít stáří leží v samém srdci ageismu. Když popřeme, že stárneme, a jsme nuceni se s tímto procesem konfrontovat, chováme se k němu jako ošklivému a tragickému (...) Ve skutečnosti nejsou staří lidé stejní jako lidé ve středním věku, jen starší, jsou jiní. Stejně jako v případě ostatních forem útlu musíme přiznat a akceptovat tyto rozdíly, a dokonce je vidět jako drahocenné (...) Spíše než muset popírat stáří nebo usilovat o mladistvý vzhled, staří lidé by měli být schopni být ochabli, nanicovatí, kontemplativní nebo sexuální, anebo ne. Zkrátka, cíl (...) aktivisty by měl být posílit svobodu starých lidí ve výběru životního stylu a způsobu, jakým být starý, který jim vyhovuje.“ [Calasanti et al. 2006: 16–17, 26]

Velmi obdobně formy sociální reakce na tlak ageismu a věkové ideologie, tentokrát z pohledu kreace pozitivní sociální identity, prezentuje i **teorie sociální identity**. Zde jsou tyto strategie označovány jako sociální mobilita, sociální kreativita a sociální soutěžení [Tajfel, Turner 1986]. Stejně jako v předchozím případě lze i zde primárně skupinové strategie uplatnit též na jednotlivce. V prvním případě, v případě **sociální mobility**, se může jednotlivec doslovně či obrazně pokusit negativně stigmatizovanou skupinu opustit. Negativní postoje vůči této skupině jsou ale zachovány („já nejsem jedním z nich“; „stáří je o 15 let více než mám já“). V případě stárnutí jsou typickými příklady různé formy popření věku, snaha vypadat a prezentovat se mladší, distancovanost od nálepkování „stáří“ apod. Pokud tato strategie není aplikovatelná, skupina s nižším sociálním statutem může použít **sociální kreativitu** a zaměřit se na vyzdvihnutí pozitivních složek svojí skupiny či některé podskupiny nebo na změnu „vnějškovosti“. Vzniklá větší diference postojů vůči skupině je zaplacená vyvýšením podskupiny jedné a „zatracením“ podskupiny druhé. Příkladem může být cílená propaganda „pozitivního, produktivního, úspěšného stárnutí“, opěvování „důchodci ve vesmíru“ nebo „sexy hollywoodští herci 60+“, zatímco ostatní cesty a způsoby stárnutí jsou považovány za neúspěšné a nenásledovatelné. Jiným příkladem sociální kreativity může být snaha o změnu nálepek jako

„důchodci“ vs. „senioři“⁹⁹ vedená snahou oprostit se od stigmatu s těmito pojmenováními spojeného, nebo prezentace pracovní výkonnosti seniorů v pojmech spolehlivosti spíše než rychlosti. Třetí strategie – **sociální konkurence** – pokud je úspěšná, může vést až k reálnému zlepšení image nízkostatusové skupiny. Příkladem je aktivizace ve formálních skupinách seniorské advokacie a lobby. Dvě nejvýraznější ukázky vznikly v USA: Gray Panthers (*Šedí panteři*) jsou od svého formálního založení v roce 1972 výrazným politickým tělesem orientujícím se na levou stranu politické škály, stabilně se držící mimo hlavní proud politiky USA jako její významní kritici. Druhým případem je „konzumeristická“ American Association of Retired Persons (AARP), která je v současné době považována za nejvýznamnější americkou lobby díky ročnímu obrátu 500 miliónů dolarů a členské základně, kterou početně převažuje pouze římskokatolická církev [Gilleard 2005].

Existuje riziko, že sociální konkurence přeroste do určité formy rebelie, tj. odmítnutí základních kulturních předpokladů, na kterých jsou stereotypy o stáří konstruovány, jež Hazan [1994] vnímá jako další efektivní formu přerušení začarovaného kruhu negativních postojů. Tato rebelie může mít sice podobu prostého vzdoru (více či méně demonstrativního odmítnutí základních norem), ale „konstruktivní forma vzpoury zahrnuje záměrné vydělení se z opresivního prostředí každodenního života s cílem vytvoření alternativní reality. Příležitostně je tento fenomén provázen rozvojem ideologie, někdy až do bodu vytvoření ‚kontra-kultury‘ starých.“¹⁰⁰ [Hazan, 1994: 35; v originále „counter-culture of the aged“]¹⁰¹

Ať zvolíme psychologický pojem sociálního soutěžení, nebo více sociologický věkový multikulturalismus, můžeme ve společnostech pozdní doby sledovat rozhojnění více či méně úspěšných snah o vytvoření nových

⁹⁹ Foucault si všímá, že nálepky, jimiž se označují lidé, jejich činy a vztahy, vytvářejí nové formy osobní existence, že subjekty jsou, mimo jiné, vytvářeny právě diskurzivním prostorem, ve kterém žijí [Foucault 1980 citováno u Fay 2002]. V tomto smyslu by hledání nových pojmenování odpovídalo snaze o vytvoření nových identit, a v důsledku i snaze o povstání nových sociálních skupin s touto novou identitou.

¹⁰⁰ V tomto smyslu je kontra-kultura projevem snahy o oddělení se od neakceptovatelných většinových norem založením kultury nové. V realitě se ale můžeme možná častěji setkat s tzv. subkulturou, tedy situací, kdy členové dané skupiny vstupují do vzájemných interakcí častěji než do interakcí s jinými lidmi [Mareš 1998], a přispívají tak k prohlubování sociální segregace.

¹⁰¹ Reakce na sociální status stáří ve společnosti ale není vždy veden v těchto pozitivních tónech. Někteří jedinci či skupiny mohou reagovat také vyčleněním ze společnosti, odpoutáváním se, sklouzáváním do anomického chování a extrémní reakcí na krizi identity starých může být i suicid nebo eutanázie [Hazan 1994].

rolí a identit pro stáří. Tyto snahy jsou kombinovaným efektem ageismu, respektive úsilím o změnu negativního image stáří na straně jedné a efektem nesouvislého kohortního toku a strukturálního zpoždění na straně druhé. V prostředí, kde velké početní rozdíly mezi následnými kohortami vytvářejí nerovnováhu v počtu a kvalitě rolí, vyvstává potřeba po vzniku rolí nových.¹⁰² A pokud tato potřeba koinciduje s rostoucí dominancí věku jako rolového identifikátora, roste i pravděpodobnost, že tyto nové role budou věkově vázané, věkově definované. Lze předpokládat, že v prostředí, kde je tendence stáří odsoudit k roli nemít roli, kde je stáří iniciačním rituálem bez cíle, kde se smysluplné sociální role pro stáří nestačí tvořit jako samozřejmý produkt sociálních, strukturálních změn, budou početně silné kohorty vyvíjet tlak na jejich (znovu)vytvoření. Odvoláváme se zde na onen efekt „hadem pozřené myši“, jež v trávicím traktu plaza vyvolává potřebu přinejmenším dočasné adaptace různých tkání a buněk, které zajistí její hladký, bezkonfliktní průchod. Když je zvíře stráveno, biologické struktury se mohou na první pohled vrátit do své původní polohy, ale celý proces za sebou zanechává, alespoň na určitou dobu, pocit sytosti. Podobně by bylo možné použít metaforu těhotenství, které si přizpůsobuje ženské tělo svým potřebám, připravuje jej pro krizovou situaci porodu, a i když se později postupně tělo vrací do stavu na pohled stejného jako na začátku, poznamenává jej tato zkušenost v mnoha ohledech, a připravuje jej tak na příští možné těhotenství. Aniž bychom se chtěli *a priori* přiklánět k chápání společnosti jako organismu, tyto metafory nám pomáhají ilustrovat sociální proměny, jichž jsme svědky. Moderní společnosti jsou „těhotné“ stárnoucími babyboom kohortami a připravují se na krizi porodu jejich vysokého stáří úpravou „porodních cest“ – adaptací struktur (včetně infrastruktur, jakými jsou penzijní a sociálně-zdravotní systémy) a systémem rolí. Hlavní úlohu přitom hraje právě samo „dítě“, které nutí „tělo“ vytvářet speciální hormony a upravuje si jej podle svých potřeb. Ale podobně jako v našem příměru neprobíhá vždy tento proces bez komplikací. Někdy může „tělo“ toto „nové dítě“ odmítat, reagovat nepřiměřeně nebo patologicky, někdy je to naopak „dítě“, které není dostatečně na svoji úlohu připravené, nevyvíjí se, jeví známky patologie, nebo dokonce v „těle“ umírá. Taková situace nastává, když senioři zcela ztrácí svoji specifickou identitu a jejich nároky jsou beze stopy rozmělněny, nebo naopak pokud vývoj jejich zájmů překročí adekvátní hranice, jako by to bylo v případě extrémních forem gerontokracie.

¹⁰² Tošnerová [2005] se této otázky dotýká v rozhovoru pro časopis Psychologie dnes s výmluvným titulkem „Americká babička chůvu nedělá“.

Významným příkladem projevu existence seniorských skupin v „těle“ společnosti je jejich reprezentace ve veřejném a politickém prostoru. Na příkladu české společnosti můžeme ilustrovat, že politická reprezentace seniorů je dosud relativně málo rozvinutá a do značné míry závislá na dalších subjektech.¹⁰³ Přestože existence seniorských politických stran a reprezen-

¹⁰³ Např. Asociace důchodců odborářů jako sekce Českomoravské konfederace odborových svazů, Klub důchodců ČSSD apod. Pokus o vytvoření samostatného subjektu ve volbách 1996 – strany Důchodci za životní jistoty – skončil výraznou transformací strany a ztrátou významnějšího vlivu. Organizace reprezentující seniorskou advokacii na platformě NGO jsou v populaci jen málo známé a mají minimální vliv na veřejný život. Situace se začala postupně, přinejmenším formálně měnit s ustanovením Rady vlády pro seniory a stárnutí populace (poprvé se sešla 20. 4. 2006, viz www.mpsv.cz) a se zájmem ministryně pro lidské práva MUDr. Džamily Stehlikové o problematiku seniorů (<http://lidskaprava.vlada.cz>). Stále rostoucí vliv se zdají mít také Rady seniorů, ať již se jedná o centrální kooperativní orgán Rady seniorů ČR (www.rscr.cz) nebo regionální rady sloužící při lokálních samosprávách (např. v Ostravě nebo rada při Králověhradeckém kraji). V mezinárodním srovnání se ovšem stále ještě jedná o nesmělé krůčky k veřejné reprezentaci seniorů a jejich zájmů. Vedle již připomenutých příkladů z USA by bylo možné jmenovat jen několik málo evropských zástupců seniorské advokacie (tzv. „sedá lobby“), i když zejména ve Velké Británii (Help the Aged, Age Concern, aj.) a Německu se tyto organizace stávají respektovaným politickým partnerem a hráčem na poli veřejných zájmů. Řada z nich se snaží o síťování neziskových seniorských organizací v nových členských i nových kandidátských zemích EU, kde ovšem narážejí na řadu bariér, od nedostatečného informačního zázemí po slabé organizační struktury [Mainstreaming... 2003]. Výjimkou by mohla představovat Chorvatská strana důchodců (HSU), která v zimních parlamentních volbách v roce 2003 získala tři poslanecké mandáty, čímž se stala příslovečným jazýčkem na vahách stability chorvatské vládní koalice. Na této pozici se ale udržela pouze do voleb v roce 2007, ve kterých se jí nepodařilo znovu se dostat do parlamentu. O něco úspěšněji si vede Demokratická strana důchodců Slovinska (DeSUS www.desus.si), založená roku 1990. Ta měla od roku 2000 čtyři poslanecké mandáty a 141 zástupců v lokálních samosprávách. Podle informací na webových stránkách má strana členskou základnu 36 000 členů a v posledních volbách získala přes šestatřicet tisíc hlasů, což je v zemi, jako je Slovinsko (2,2 mil. obyvatel), významný podíl. Že si je toho toto politické uskupení vědomo, vystihuje jejich výmluvné heslo: „Brez nas ne gre“ (Bez nás to nejde). V ČR se společný politický zájem seniorů rodí jen pozvolna. V květnu 2006 jsme zaznamenali pokus o vytvoření takového „Projektu českých seniorů“, který si vytvoření jednotného seniorského zájmu kladl za cíl: „Od druhého května letošního roku budou na všech postech v České republice k dostání první slevové senior-karty, které do života českých důchodců mohou přinést zásadní a životně důležité změny (...) Právě peníze získané prodejem senior-karet umožní Koordinačnímu výboru organizací důchodců a zdravotně postižených ČR zahájení vydávání Novin českých seniorů. Hlavním cílem vydávání těchto novin bude propojení a následné sjednocení českých důchodců v úsilí o dosažení pozitivních změn v jejich životě.“ Zdroj: <<http://www.csz.cz/CSZdefault.asp?what=29&whatID=1108&page=1&level=1>>; citováno 5. 5. 2006. (Podtřízení dodáno LV.) Další informace na stránkách Rady seniorů České republiky (<http://www.rscr.cz>).

tace seniorských zájmů není v Evropě zcela neznámou, a to včetně lobby při Evropském parlamentu,¹⁰⁴ ani v tomto prostoru stále ještě neodpovídá zastoupení seniorského segmentu v politice jeho demografickému významu v populaci. Jaké jsou možné příčiny? Identifikovat společné seniorské „potřeby“ může představovat objektivní problém, neboť senioři je nemusejí sdílet jen na základě svého chronologického věku a potřebnou generační souvislost nelze jen tak „uměle“ vytvořit [Mannheim 1952]. Při hledání možných důvodů pro neexistenci základní profilace seniorské skupiny jako skupiny zájmové může hrát svoji roli i ageismus. Ten může potlačovat jak individuální identitu jedince jako seniora, tak možnosti identifikace (existence) společných potřeb (potřeby nejsou majoritou přiznány). Ageismus také může ve formě symbolických i reálných věkových bariér bránit participaci na veřejném životě, jak jsme viděli v případech věkových stereotypů, věkových norem a v konceptu demografické paniky. Jako další z důvodů demografii neodpovídající podprezentovanosti seniorů ve veřejném životě (rozuměj seniorů bránících seniorské zájmy) je i varianta reálné neexistence podkladu pro jednotné seniorské hnutí tak, jak to naznačují některé výzkumy v případě voličského chování [Mareš 1998]. Dle výzkumu Život ve stáří 2002 [Kuchařová et al. 2002] bylo v roce výzkumu členem organizace prosazující nebo obhajující zájmy starších občanů necelých 10 % populace nad 60 let. Padesát procent respondentů odmítlo takové členství z důvodu nezájmu a zhruba 40 % není členy proto, že o žádné takové organizaci neví. Na otázku, zda mají takové organizace smysl, odpovědělo 53 % respondentů starších 60 let „ano“ a 47 % „ne“.

Gilleard [2005] shrnuje tři možné důvody této situace: Za prvé je to neschopnost/neúspěch/nevole seniorů budovat tzv. identitní (angl. *identity politics*, Mareš [1998] říká statusovou) politiku, ve které by věk sloužil jako kolektivní politická identita, skrze níž by bylo možné prezentovat požadavky na zajištění kulturních a sociálních práv: „Stáří není identita, zdá se, že nevytváří žádný pocit solidarity: zůstává připsanou komunitou.“ [Gilleard 2005: 3] Za druhé konflikty spojené s politikou stáří – finanční podpora (důchody), zdravotní péče a sociální péče – jsou rámovány spíše jako otázka pracujících než problém veřejnosti, která byla z vlastníků a dědiců veřejného dobra přetransformována do „uživatelů“ a „konzumentů“. V tomto

¹⁰⁴ Např. European Older People's Platform AGE (<http://www.age-platform.org>) nebo European Federation for the Welfare of the Elderly EURAG (<http://www.eurag-europe.org/index.php?id=336>). Bylo by možné zmínit i příklady organizací, které se profilují jako seniorské na platformě zájmů ekonomických – např. Silver Economy (<http://www.silvereconomy-europe.org/>). Bližší k seniorským organizacím v ČR viz též Vido-
vičová, Gregorová [2007b].

případě je problémem povaha či typ aktérů, kteří se nejvíce zapojují do politických konfliktů kolem otázek stárí. Třetím důvodem pro neexistenci veřejné reprezentace seniorů je dle Gillearda [2005] progresivní individualizace důchodu jako životní fáze, kdy se díky rostoucí úrovni příjmu ze starobních penzí heterogenita a sociální diferenciací osob v seniorském věku výrazně zvyšuje. „Pro mnohé, je jednoduše příliš mnoho v sázce a příliš mnoho alternativních komunit, ze kterých se dá vybírat.“ [Gilleard 2005: 8] Otázka, zda v české společnosti nebo i v moderních společnostech obecně existuje cosi jako kontra-kultura starých, tak zůstává ne zcela rozřešena. Můžeme ale začít hovořit o tom, že se tvoří? Věříme, že ano. A je taková kultura tou cestou, kterou oprese ageismu „odejde“? To už nám budou muset zodpovědět jiná data. Zatím vidíme pouze náznaky, že strategie vyrovnání se s efekty ageismu a věkových nerovností skutečně působí přinejmenším na třech úrovních a snaží se odbourávat jak jejich percipované zdroje biologické (asimilací), tak i zdroje socializační (napojováním) a strukturně/kulturní (úsilím o multikulturalismus).

Někteří aktivisté se ptají: „Budeme snad čekat, dokud nezestárneme, než začneme brát věkové vztahy vážně?“ [Calasanti et al. 2006: 25] Tento text se na svých stránkách pokusil tuto výzvu předejít a zamyslet se nad úlohou věku v moderních společnostech. Učinil tak na podkladě nového konceptu ideologie věku a s vědomím, že mnozí sociální aktivisté jsou dnes v problematizaci chronologického věku před sociálními vědci o krok dopředu. V našem exkurzu do sociologie věku jsme ukázali, že sociologická tradice koncept času a věku sice znala a využívala, ale jako by tyto pojmy v poslední době naší pozornosti unikaly [Šmausová 2004]. Věk má v současném sociálním výzkumu jen zřídka významnější pozici než standardně sledovaná nezávislá proměnná bez dalšího obsahu. My jsme se naopak zaměřili na chronologický věk jako proměnnou závislou, kontextuální a sociálně konstruovanou. Naším závěrem je, že věk „dělá“ člověka, ať již chápeme klíčový pojem „dělá“ jako umožňovat, omezovat, vybírat, zprostředkovávat, zabraňovat nebo determinovat [Fay 2002: 87]. Naše vlastní zkušenost nám totiž říká, že až příště zaslechnete otázku: „A kolik vám je vlastně let?“, budete možná chtít také odpovědět otázkou: „A proč vás to tolik zajímá?“.

11. BIBLIOGRAFIE

- A Walk through Time* (nedatováno). [On-line]. National Institute of Standard and Technology, Time and Frequency Division, Boulder, Co, USA. [Cit 26.5.2007]. Dostupné z: <<http://physics.nist.gov/GenInt/Time/time.html>>.
- Age Concern: Age discrimination. Make it a Thing of the Past*. 1998. London: Age Concern.
- Age Concern: How ageist is Britain?* 2005. [On-line] Age Concern [Cit. 4.4.2007]. Dostupné z: <http://www.ageconcern.org.uk/AgeConcern/Documents/Ageism_Report.pdf>.
- Achenbaum, W. A. 1978. *Old age in the new land*. Baltimore, MD: The John Hopkins University Press.
- Alexander, J. C. 2006. „Promyšlení „způsobů začlenění“: asimilace, napojování a multikulturalismus jako varianty občanské participace“. Pp. 49–71 in Marada, R. (ed). 2006. *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Allen, R. 2006. „Proposal for a Council Directive implementing the principle of equal treatment in respect of age in access to and supply of goods, facilities and services“. [On-line] [Cit. 30.7. 2007]. Dostupné z: <http://www.leeftijd.nl/doc/Age_Directive_on_Goods_facilities_and_services_final1.pdf>.
- Anderson, N. N. 1967. „The significance of Age Categories for Older Persons“. *The Gerontologist* 7(3): 164–168.
- Andrews, M. 1999. „The Seductiveness of Agelessness“. *Ageing and Society* 19: 301–318.
- Arber, S., Ginn, J. 1991. *Gender and latter life*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Ariès, P. 1962. *Centuries of childhood: a social history of family life*. (Translated by Robert Baldick) New York: Vintage Books.
- Atchley, R. 1987. „Age grading and grouping.“ Pp. 15 in Maddox, G. (ed.) 1987. *Encyclopedia of Aging*. New York: Springer.
- Atchley, R. C. 1997. *Social Forces and Aging: an Introduction to Social Gerontology*. Belmont: Wadsworth Publish.
- Attias-Donfut, C., Arber, S. (eds.) 2000. *The Myth of Generational Conflict. The Family and state in ageing societies*. London, New York: Routledge.
- Attias-Donfut, C., Arber, S. 2000a. „Equity and Solidarity Across the Generation“. Pp. 1–21 in Attias-Donfut, C., Arber, S. (eds.) 2000. *The Myth of Generational Conflict. The Family and state in ageing societies*. London, New York: Routledge.
- Austad, S. N. 1999. *Proč stárneme*. Praha: Mladá fronta.
- Averting the Old Age Crisis. Policies to Protect the Old and Promote Growth*. 1994. Washington: World Bank.
- Avramov, D., Mašková, M. 2003. *Active Ageing in Europe*. Strasbourg: European Population Papers Series No.12.
- Baltes, P. B., Baltes, M. (ed.) 1990. *Successful aging: Perspectives from the behavioral sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Baltes, P. B., Reese, H. W., Lipitt, L. P. 1980. „Life span developmental psychology“. *Annual Review of Psychology* 31: 65–100.
- Baltes, P. B., Schaie, K. W. 1974. „Aging and IQ: The Myth of the Twilight Years“. *Psychology Today* 7: 35–40.
- Banaji, M. R., Bazerman, M. H., Chugh, D. 2003. „How (Un)ethical Are You?“ *Harvard Business Review* December 2003: 1–11.
- Barak, B., Rahtz, D. 1999. „Perceived youth: Appraisal and characterization“. *International Journal of Aging and Human Development* 49: 231–257.
- Barak, B., Stern, B. 1986. „Subjective age correlates: A research note“. *Gerontologist* 26: 571–578.
- Barrett, A. E. 2003. „Socioeconomic Status and Age Identity: The Role of Dimensions of Health in the Subjective Construction of Age“. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 58: S101–S109.
- Bazzini, D. et al. 1997. „The ageing woman in popular film: Underrepresented, unattractive, unfriendly, and unintelligent.“ *Sex Roles* 36 (7/8): 531–543.
- Beauvoir, S. de 1977. *Old Age*. Harmondsworth: Penguin.
- Beck, U. 2004. *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Bell, D. 1960. *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties*. New York: Free Press.
- Bengston, V. L., Allen, K. R. 1993. „The Life Course Perspective Applied to Families Over Time“. Pp. 469–495 in Boss, P. G., Doherty, W. J., LaRossa, R., Schumm, W. R., Steimmetz, S.K. (eds.) *Sourcebook of Family Theories and Methods: A contextual Approach*. New York: Plenum Press.
- Berger, P. L. 2003. *Pozvání do sociologie. Humanistická perspektiva*. Brno: Barrister a Principal.
- Berger, P. L., Luckmann, T. 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii věděni*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Biggs, P. 1993. *Understanding Ageing: Images, Attitudes and Professional Practice*. Buckingham: Open University Press.
- Binstock, R. H. 1983. „The aged as scapegoat“. *The Gerontologist* 23:136.
- Binstock, R. H., George, L. K. (eds.) 2001. *Handbook of the Aging and the Social Sciences*. (5th edition). San Diego, CA: Academic Press.
- Birren, J. E. 1959. „Principles of Research on Aging“. Pp. 18–20 in Birren, J. E. (ed.) *Handbook of Aging and the individual*. Chicago: University of Chicago Press.
- Blumer, H. 1958. „Race, prejudiceas a Sence of Goup Position“. *Pacific Sociological Review* 1: 3–7.
- Bugental, B. D., Hehman, J. A. 2007. „Ageism: A Review of Research and Policy Implications“. *Social Issues and Policy Review* 1(1): 173–216.
- Bortz, W. M. 1995. *Zdravě a úspěšně až do přirozené stovky*. Praha: Alternativa.
- Bowling, A., Mariotto, A., Evans, O. 2002. „Are older people willing to give up their place in the queue for cardiac surgery to a younger person?“ *Age and Ageing* 31: 187–192.
- Bowling, A., See-Tai, S., Ebrahim, S., Gabriel, Z., Solanki, P. 2005. „Attributes of age-identity“. *Ageing and Society* 25: 479–500.

- Braithwaite, V. 2002. „Reducing ageism“. Pp. 311–337 in Nelson, T. D. (ed.) 2002. *Ageism: Stereotyping and prejudice against older persons*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Breda, J., Schöenmaekers, D. 2006. „Age: a dubious criterion in legislation“. *Ageing and Society* 26: 529–547.
- Buchmann, M. 1989. *The Script of Life in Modern Society. Entry into Adulthood in a Changing World*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Bukač, P. 2004. „Důchod – co nás čeká? Nic moc!“ [On-line]. *Měšec* [Cit. 12.2.2006]. Dostupné z: < http://www.mesec.cz/clankyduchod_co_nas_ceká_nic_moc/htm >.
- Burgess, E. W. 1960. *Ageing in Western Societies*. Chicago: University of Chicago Press.
- Butler, R. N. 1980. „Ageism: a foreword“. *Journal of Social Issues*, 36 (2): 8–11.
- Butler, R. N. 1975. *Why Survive? Being Old In America*. New York: Harper and Row Publishers.
- Buttlar, J. 1995. *Metuzalémská formule. Klíč k věčné mladosti*. Praha: Columbus.
- Bytheway, B. 1995. *Ageism*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.
- Bytheway, B. 2000. „Youthfulness and agelessness: a comment“. *Ageing and Society* 20: 781–789.
- Bytheway, B. 2005a. „Ageism and Age Categorisation“. *Journal of Social Issues* 61(2): 361–374.
- Bytheway, B. 2005b. „Age-identities and the Celebration of Birthdays“. *Ageing and Society* 25: 463–477.
- Bytheway, B., Johnson, J. 1990. „On defining ageism“. *Critical Social Policy* 29: 12–18.
- Calasanti, T., Slevin, K. 1980. *Gender, Social Inequalities and Aging*. Walnut Creek: Rowman and Littlefield Publishers.
- Calasanti, T., Slevin, K., King, N. 2006. „Ageism and Feminism: From „et cetera“ to center“. *NWSA Journal* 18(1): 13–30.
- Cleveland, J. N., Stockdale, M., Murphy K. R. 2000. *Women and Men in Organizations: Sex and Gender Issues at Work*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Cohen, S. 1980. *Folk Devils and Moral Panic: The Creation of Mods and Rockers*. London: Martin Robertson.
- Cowgill, D., Holmes, L. D. 1974. „Aging and modernization. A Revision of Theory“. Pp. 305–323 in Gubrium, J. (ed.). 1974. *Later life, communities, and enviromental policy*. New York: Basic Books.
- Cumming, E., Henry, W. 1961. *Growing Old: The process of Disengagement*. New York: Basic Books.
- Cutler, N. E. 1975. „Subjective age identification“. Příspěvek přednesený na konferenci 28th Annual Meeting of Gerontological Society. Louisville, Kentucky, 26.–30.10.1975.
- Dannefer, D. 2001. „Age Structure.“ Pp. 278–283 in Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.) 2001. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford: Elsevier Science.
- Dannefer, D. 2003. „Cumulative Advantage/Disadvantage and the Life Course: Cross-Fertilizing Age and Social Science Theory“. *The Journal of Gerontology* 58B(6): S327–S337.
- Dannefer, D., Uhlenberg, P., Foner, A., Abeles, R. P. 2005. „On the Shoulders of a Giant: The Legacy of Matilda White Riley for Gerontology“. *Journal of Gerontology: Social Sciences* 60B(6): S296–S304.

- Devine, P. G. 1989. „Stereotyping and prejudice: Their automatic and controlled components.“ *Journal of Personality and Social Psychology* 56: 5–18.
- Discrimination in the European Union. 2007. [On-line]. *European Commission* [Cit. 15.6.2007]. Dostupné z: < http://ec.europa.eu/employment_social/fundamental_rights/pdf/pubst/stud/eurob07_en.pdf>.
- „Důvodová zpráva k návrhu trestního zákoníku“. 2007. [On-line]. *Ministerstvo spravedlnosti ČR* [Cit. 8.8.2007]. Dostupné z: <<http://portal.justice.cz/ms/ms.aspx?j=33&o=23&k=381&d=160504>>.
- Easterlin, R. A. 1987. *Birth and Fortune: the Impact of Numbers on Personal Welfare*. Chicago: University of Chicago Press.
- Eglit, H., 2004. *Elders on Trial: Age and Ageism in the American Legal System*. Gainesville, FL: University Press of Florida.
- Ehrenbergerová, L. 2002. „Stáří v populárně naučné literatuře – interpretativní analýza“. *Sociologický časopis* 38(5): 607–619.
- Einstein, A. 1920/2000. *Relativity: The Special and General Theory*. New York: Henry Holt. [On-line]. www.bartleby.com/173/. [Cit. 1.7.2007]. Dostupné z: <http://einstein.wz.cz/rt/rt.htm#_Toc36532946>.
- Eisenstadt, S. N. 1949. „The Perception of Time and Space in a Situation of Culture-Contact“. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 29(1/2): 63–68.
- Ekerdt, D. J. (ed.) 2002. *Encyclopedia of Aging*. New York: Macmillan Reference USA. Gale Virtual Reference Library. Thomson Gale.
- Elder, G. H. 1974. *Children of the Great Depression: Social Change in Life Experience*. Chicago: University of Chicago Press.
- Elder, G. H. 1975. „Age Differentiation and the Life Course“. *Annual Review of Sociology* 1: 165–190.
- Elderly „wait longer in casualty“. BBC News, July 31, 2001. (On-line: www.global-ageing.org)
- Erikson, E. H. 1999. *Životní cyklus rozšířený a dokončený*. Praha: Lidové noviny.
- Esping-Andersen, G., Sarasa, S. 2002. „The generational conflict reconsidered“. *Journal of European Social Policy* 12(1): 5–12.
- Etnické stereotypy z pohledu různých vědních oborů. 2001. Brno: Etnologický ústav Akademie věd ČR.
- Fay, B. 2002. *Současná filozofie sociálních věd. Multikulturní přístup*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Fennel, G. 2005. „Transitions in mid-adult to later life.“ *Ageing International* 29(4): 309–316.
- Ferraro, K. F. 2001. „Aging and Role Transitions“. Pp. 313–332 in Binstock, R. H., George, L. K. (eds.) 2001. *Handbook of the Aging and the Social Sciences*. (5th edition). San Diego, CA: Academic Press.
- Fiala, T., Langhamrová, J. 2007. „Stárnutí populace – hrozba pro veřejné zdravotnictví?“ *Demografie* 49(1):13–24.
- Foner, A. 1974. „Age stratification and age conflict in political life“. *American Sociological Review* 39: 187–196.
- Foner, A. 1987. „Age Conflicts“. Pp. 14 in Maddox, G. (ed.) 1987. *Encyclopedia of Aging*. New York: Springer.

- Foner, A. 1996. „Age norms and the structure of consciousness: Some final comments“. *The Gerontologist* 36(2): 221–223.
- Foucault, M. (ed. by Colin Gordon). 1980. *Power/knowledge: selected interviews and other writings 1972–1977*. Harlow: Longman.
- Fraboni, M., Saltstone, R., Hughes, S. 1990. „The Fraboni Scale of Ageism (FSA): An attempt at a more precise measure of ageism“. *Canadian Journal on Aging* 9: 56–66.
- Freier, M. R. (nedatováno). *Kairos*. [On-line]. Whatif Enterprises, LLC [Cit. 28.5.2007]. Dostupné z: <http://www.whatifenterprises.com/whatif/whatiskairos.pdf>.
- Freund, A. M. 1997. „Individual Age salience: A Psychological Perspective on the salience of Age in the Life Course“. *Human Development* 40(5): 287–292.
- Friedman, B. 1993. *The Fountain of age*. New York: Simon and Schuster.
- Fries, J. F. 1980. „Aging, Natural Death, and the Compression of Morbidity“. *New England Journal of Medicine* 303: 130–135.
- Fry, C. L. 1996. „Age, Aging, and Culture“. In: Binstock R. H., George, L. K. (eds.) 1996. *Handbook of Aging and the social Sciences*. San Diego: Academic Press.
- Fry, C. L. 2002. „Age“. Pp. 21–24 in Ekerdt, D. J. (ed.) 2002. *Encyclopedia of Aging*. New York: Macmillan Reference USA. Gale Virtual Reference Library. Thomson Gale.
- Fučík, P. 2006. „Věková homogamie českých sňatků 1920–2000“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 42(4): 719–739.
- Geertz, C. 2000. *Interpretace kultur: vybrané eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Gibson, H. B. 2000. „It keeps us young“. *Ageing and Society* 20: 773–779.
- Giddens, A. 1992. *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Oxford: Polity Press.
- Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Giddens, A. 2001. *Třetí cesta. Obnova sociální demokracie*. Praha: Mladá fronta.
- Gilleard, C. 2005. „The Power of Silver: Age and Identity Politics“. Příspěvek přednesený na konferenci VIIth European Sociological Association Conference. Polsko, Toruň, 9.–12.9. 2005.
- Gilleard, C., Higgs, P. 2000. *The cultures of ageing: Self, citizen and the body*. Essen: Perason Education.
- Glover, I., Branine, M. (eds.) 2002. *Ageism in Work and Employment*. Aldershot: Ashgate.
- Glover, I., Branine, M. 2002. „Introduction: the challenge of longer and healthier lives“. In: Glover, I., Branine, M. (eds.) 2002. *Ageism in Work and Employment*. Aldershot: Ashgate.
- Goffman, E. 2003. *Stigma: poznámky k problému zvládání narušené identity*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Golan, A. 2004. „Enough of this demographic panic“. [On-line]. *Haaret Daily* [Cit. 24.1.2006]. Dostupné z: <www.haaretzdaily.com/hasen/pages/ShArt.jhtml?itemNo=394925>.
- Goldsmith, R. E., Heiens, R. A. 1992. „Subjective age: a test of five hypothesis“. *The Gerontologist* 32(23): 312–317.
- Green paper. *Equality and non-discrimination in enlarger European Union*. Brussels, 28.5.2004. COM (2004) 379 final.

- Guillemard, A. M., van Gunsteren, H. 1991. „Pathways and their prospects: A comparative interpretation of the meaning of early exit“. In: Kholi, M. et al. (eds). 1991. *Time for retirement*. Cambridge: Cambridge UP.
- Hagestad, G. O., Dannefer, D. 2001. „Concepts and Theories of Aging: Beyond Microfication in Social Science Approaches“. Pp. 3–21 in Binstock, R. H., George, L. K. (eds.) 2001. *Handbook of the Aging and the Social Sciences*. (5th edition). San Diego, CA: Academic Press.
- Hagestad, G. O., Uhlenberg, P. 2005. „The social Separation of Old and Young“. *Journal of Social Issues* 61(2): 343–360.
- Hall, E. 1980. „Acting One's Age: New Rules for Old“. *Psychology Today* 13: 66–80.
- Hall, S. 1997. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- Hammarström, G. 2005. „The Constructs of Generation and Cohort in Sociological Studies of Ageing: Theoretical Conceptualizations and Some Empirical Implications“. Pp. 41–64 in Öberg, B. et al. (eds). 2005. *Changing Worlds and the Ageing Subject. Dimensions in the Study of Ageing and Later Life*. Aldershot: Ashgate.
- Harding, J., Proshansky, H., Kutner, B., Chein, I. 1968. „Prejudice and ethnic relations“. Pp. 1–76 in Lindzey, G., Aronsen, E. (eds.) 1968. *Handbook of social psychology*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Harding, S. 1986. *The Science question in feminism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Harding, T. 2005. *Rights at Risk: Older people and human rights*. London: Help the Aged.
- Harris, D. K., Cole, W. E. 1980. *Sociology of Aging*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Harwood, J., Giles, H., & Ryan, F. B. 1995. „Aging, communication and intergroup theory: Social identity and intergenerational communication“. Pp. 133–159 in Nussbaum, J., Coupland, J. (eds.) *Handbook of communication and aging*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Haškovcová, H. 1989. *Fenomén stáří*. Praha: Panorama.
- Havliková, J. 2007. „Věk v sociologické teorii: Perspektiva životního běhu“. *Sociální studia* 1–2 (2007): 179–200.
- Hazan, H. 1994. *Construction and Deconstruction of Old Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hazelrigg, L. 1997. „On the Importance of Age“. Pp. 93–128 in Hardy, M. A. (ed.) *Studying Aging and Social Change: Conceptual and Methodological Issues*. London: Sage.
- Heinz, W. R., Krüger, H. 2001. „Life course: Innovations and Challenges for Social Research“. *Current Sociology* 49(2): 29–45.
- Held, T. 1986. „Institutionalization and deinstitutionalization of the life course“. *Human Development* 29: 157–162.
- Help the Aged 2001 NOP Age Discrimination Research*. London: Help the Aged.
- Hendricks, J., Hendricks, C. D. 1986. *Aging in mass society: Myths and realities*. Boston: Little, Brown and Company.
- Hernes, H. 1987. *Welfare state and woman power: Essays in state feminism*. Oslo: Norwegian University Press.
- Hodnocení současné sociální politiky*. 2004. Tisková informace CVVM ES40326 ze 26. III. 2004. Praha.

- Holčík, J. 2007. „K článku autorů Tomáš Fiala – Jitka Laghamrová: Stárnutí populace – hrozba pro veřejné zdravotnictví?“. *Demografie* 49(1): 24–25.
- Holmerová, I. 2003. „Senioři a zdraví“. In: *Život ve stáří*. Praha: Socioklub. CD-ROM.
- Horner, B. 2006. „End of boyhood – at 65 years old“. *Sunday Times (South Africa)*, 30.VII.2006 (str. 29).
- Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Sloukal, M. 1990. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha: Panorama.
- Horstein, Z. (ed.) 2001. *Outlawing age discrimination. Foreign lessons, UK choices*. Bristol: The Policy Press.
- How medicine mistreats the elderly*. 2001. [On-line]. *US News*, March 27, 2001. [Cit. 12.2.2002]. Dostupné z: <www.global-ageing.org>.
- Chudacoff, H. P. 1989. *How Old are You? Age Consciousness in American Culture*. Princeton, NJ: Princeton UP.
- Jackson, J. J. 1985. „Race, national origin, ethnicity and aging“. Pp. 264–303 in: Binstock, R., Shanas, E. (eds.) 1985. *Handbook of aging and the social sciences*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Jamieson, A., Victor, C. (eds.) 2002. *Researching Ageing and Later Life*. Buckingham: Open University Press.
- Jefferys, M. 1989. *Growing Old in the Twentieth Century*. London: Routledge.
- Johnson, P., Thane, P. (eds.) 1998. *Old Age from Antiquity to Post-Modernity*. London: Routledge.
- Kabátek, A. 1989. „K sociologickému vymezení generačních skupin“. *Sociologický časopis* 25(6): 588–589.
- Kalish, R. 1969. „The Old and New as Generation Gap Allies“. *The Gerontologist* 9(2): 83–89.
- Kalish, R. 1979. „The new ageism and the failure models: a polemic“. *The Gerontologist* 19 (4): 398–402.
- Kastenbaum, R., Derbin, V., Sabatini, P., Artt, S. 1980. „The Ages of Me: Toward Personal and Interpersonal Definitions of Functional Aging“. Pp. 71–85 in Hendricks, J. 1980. *Being and becoming old*. Farmingdale: Baywood Publishing Company.
- Kaufman, S. R. 1986. *The Ageless Self: Sources of Meanings in Later Life*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Keith, J., Fry, C., Glascock, A., Ikels, C., Dickerson-Putman, J., Harpending, H., Draper, P. 1994. *The Aging Experience. Diversity and commonality across cultures*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Keller, J. 1996. „Společnost moderní“. Pp. 1200–1201 in *Velký sociologický slovník*. 1996. Praha: Karolinum.
- Keller, J. 2007. *Teorie modernizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Kholi, M. 1986. „The world we forget: A historical review of the life course“. Pp. 271–303 in Marshall, V. W. (ed.) 1986. *Later Life: The Social Psychology of Aging*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Kholi, M. 1996. *The Problem of Generations: Family, Economy, Politics*. Collegium Budapest: Public lecture series.
- Kholi, M. 2000. „Age integration through interest mediation: political parties and unions“. *The Gerontologist*. 40: 297–281.

- Kholi, M., Meyer, J. W. 1986. „Social Structure and Social Construction of Life Stages“. *Human Development* 29: 145–161.
- Kite, M. E., Wagner, L. S. 2004. „Attitudes toward Older Adults“. Pp. 129–161 in Nelson, T. D. (ed.) 2002. *Ageism: Stereotyping and prejudice against older persons*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Kocourková, J., Rabušic, L. (eds.). 2006. *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný? Proměny reprodukčního chování a možnosti rodinné politiky z hlediska postojů české veřejnosti*. Praha: Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze.
- Korecký, M. 2005. „Flastr, sex a volby“. *Týden* 15: 28.
- Kronick, J. C. 1997. „Alternativní metodologie pro analýzu kvalitativních dat“. *Sociologický časopis* 33(1): 57–97.
- Kruse, A., Schmitt, E. 2006. „A multidimensional scale for the measurement of agreement with age stereotypes and the salience of age in social interaction“. *Ageing and Society* 26: 393–411.
- Kuchařová, V., Rabušic, L., Ehrenbergerová, L. 2002. *Život ve stáří. Zpráva o výsledcích empirického šetření*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Socioklub.
- Landy F. J. 2001. „Age, Race, and Gender in Organisations“. Pp. 271–275 in Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.) 2001. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford: Elsevier Science Ltd.
- Lashbrook, J. 2002. „Age norms“. Pp. 40–43 in Ekerdt, D. J. (ed.) *Encyclopedia of Aging*. Vol. 1. New York: Macmillan Reference USA.
- Lawton, M. P. 1975. „The Philadelphia Geriatric Centre Morale Scale: a revision“. *Journal of Gerontology* 30: 85–89.
- Lawton, M. P. 1998. „Future society and Technology“. Pp. 12–22 in Graafmans, J., Taipale, V., Charness, N. (eds.) *Gerotechnology: A sustainable investment in the future*. Washington, DC: IOS Press.
- Levy, B. R. 2003. „Mind Matters: Cognitive and Physical Effects of Ageing Self-Stereotypes“. *Journal of Gerontology: Psychological sciences*. 58(B): P203-P211.
- Levy, B. R., Banaji, M. R. 2002. „Implicit ageism“. Pp. 49–75 in Nelson, T. D. (ed.) 2002. *Ageism: Stereotyping and prejudice against older persons*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Levy, R. 1977. *Der Lebenslauf als Statusbiographie*. Stuttgart: Enke.
- Linton, L. R. 1942. „Age and Sex Categories“. *American Sociological Review* 7(5): 589–603.
- Lipman, A. 1987. „Age integration“. Pp. 15–17 in Maddox, G. (ed.) 1987. *Encyclopedia of Aging*. New York: Springer.
- Lippmann, W. 1922. *Public Opinion*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Lofland, J. 1968. „The youth ghetto: A perspective on the cities of youth around our large universities“. *Journal of Higher Education* 39: 121–143.
- Lorenz, K. 2000. *Osm smrtelných hříchů*. Praha: Academia.
- Macek, P. 2003. *Adolescence*. Praha: Portál.
- Macek, P. 2005. „Kde končí dospívání a kde začíná dospělost?“ Pp. 217–226 in Macek, P., Dalajka, J. (eds.) 2005. *Vývoj a utváření osobnosti v sociálním a etnickém kontextu*. Brno: MU.

- Macnicol, J. 2004. „Analysing Age Discrimination“. In: Öberg, B., Närvänen, A., Näsman, E., Olson, E. (eds.) 2004. *Changing Worlds and the Ageing Subject: Dimensions in the Study of Ageing and Later Life*. Aldershot: Ashgate.
- Maddox, G. (ed.) 1987. *Encyclopedia of Aging*. New York: Springer.
- Mainstreaming NGOs from east and central Europe into ageing advocacy networks of the European Union. *Report of the East and Central European Network annual meeting*. Ljubljana, Slovenia, 26–28 April 2003. London: Help the Aged.
- Mannheim, K. 1952 (1928). „The Problem of Generations“. In: Kecskemeti, P. (ed.) *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Mannheim, K. 1991. *Ideologie a utopie*. Bratislava: Archa.
- Marada, R. (ed.) 2006. *Etnická různost a občanská jednota*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Mareš, P. 1998. „Senioři a politika“. *Sociologický časopis* 34(3): 321–337.
- Mareš, P. 1999. *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha: Slon.
- Marini, M. M. 1984. „Age and Sequencing Norms in the Transition to Adulthood“. *Social Forces* 63(1): 229–244.
- Markides, K. S., Pappas, C. 1982. „Subjective Age, Health, and Survivorship in Old Age“. *Research on Aging* 4(1): 87–96.
- Marsh, A., Sahin-Dikmen, M. 2002. *Discrimination in Europe. Report B*. London: Policy Studies Institute. [On-line]. *European Commission*. [Cit. 15.6.2007]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/employment_social/fundamental_rights/pdf/arc/stud/eurobaropartb_en.pdf>.
- Marshall, V. W. 1999. „Analyzing social theories of aging.“ Pp. 434–455 in Bengtson, V. L., Schaie K. W. (eds.) 1999. *Handbook of theories of aging*. New York: Springer.
- Marston, K. 2004. „Ageing folk devils and booming moral panic“. [On-line]. Paper presented to the International Federation on Ageing (IFA) 7th Global Conference, September, 2004, Singapore. [Cit. 11.9.2007]. Dostupné z: <<http://www.cotawa.asn.au/COTAWA27.htm>>.
- McConatha, J. et al. 1999. „Description of older adults as depicted in magazine advertisements“. *Psychological Reports* (85): 1051–1056.
- McDowell, I., Newell, C. 1987. *Measuring Health: A Guide to Rating Scales and Questionnaires*. Oxford: Oxford University Press.
- McEwen, E. 1990. *Age: The Unrecognised Discrimination. Views to Provoke a Debate*. London: Age Concern.
- McMullin, J. A. 2000. „Diversity and the State of Sociological Aging Theory“. *The Gerontologist* 40(5): 517–530.
- McMullin, J. A., Marshall, V. W. 2001. „Ageism, age relations, and garment industry work in Montreal“. *The Gerontologist* 41(2): 111–122.
- Mead, M. 1970. *Culture and Commitment: A study of the Generation Gap*. Garden City, NJ: Natural History Press.
- Merton, R. K. 1957. *Social Theory and Social Structure*. Glencoe, IL: Free Press.
- Minichiello, V., Browne, J., Kendig, H. 2000. „Perceptions and Consequences of Ageism: views of older people“. *Ageing and Society* 20: 253–278.
- Minois, G. 1989. *The history of Old Age: From Antiquity to the Renaissance*. Oxford: The Polity Press, Blackwell.

- „Moderní léčba infarktu jen do padesáti let?“ 2003. [On-line] *Dnes*, 26.III.2003 [Cit. 12.2.2006]. Dostupné z <<http://www.mfdnes.cz>>.
- Montepare, J. M., Lachman, M. E. 1989. „You are only as old as you feel: Self-perceptions of Age, Fears of Aging, and Life Satisfaction from Adolescence to Old Age“. *Psychology and Aging* 4: 73–78.
- Moody, H. R. 2002 (1994). *Aging: Concepts and Controversies*. Newbury Park: Pine Forge Press.
- Mullan, P. 2002 (2000). *The Imaginary Time Bomb. Why an Ageing Population is Not a Social Problem*. London: I. B. Tauris.
- Musil, L., Navrátil, P. 2002. „Přístupy k práci s menšinami“. Pp. 263–289 in Sirovátka, T. (ed.) *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: MU FFS, Georgetown.
- Myers, G. C. 2001. „Age Structure“. Pp. 283–285 in Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.) 2001. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford: Elsevier Science Ltd.
- Navždy spolu. 2003. Brno: History and Heraldry ČR.
- Nelson, T. D. (ed.) 2002. *Ageism: Stereotyping and prejudice against older persons*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Neugarten, B. L., Moore, J. W., Lowe, J. C. 1965. „Age norms, Age Constraints, and Adult Socialization“. *The American Journal of Sociology* 70(6): 710–717.
- Neugarten, B. L. 1968. *Middle Age and Aging: A reader in Social Psychology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Neugarten, B. L. 1979. „Time, Age, and the Life Cycle“. *The American Journal of Psychiatry* 136(7): 887–894.
- Ng, S. H., Giles, H., Moody, J. 1991. „Information-seeking triggered by age“. *International Journal of Aging and Human Development* 33: 269–277.
- Novák, M. 2004. „Nejsem si jist, kdy už konečně dostaneme rozum“. *Zdravotnické noviny* 10.9.2004. [On-line] *Internetový přístup ke zdravotním informacím pacienta*. [Cit. 12.7.2006]. Dostupné z: http://www.izip.cz/index.php?p=404_0167.
- Nussbaum, J. F., Pitts, M. J., Huber, F. N., Raup Krieger, J. L., Ohs, J. E. 2005. „Ageism and Ageist Language Across the LifeSpan: Intimate Relationships and Non-intimate Interactions“. *Journal of Social Issues* 61(2): 287–305.
- Öberg, B., Närvänen, A., Näsman, E., Olson, E. (eds.) 2004. *Changing Worlds and the Ageing Subject: Dimensions in the Study of Ageing and Later Life*. Aldershot: Ashgate.
- Odén, B. 2002. „Old Women's Ailments in the Light of History“. Pp. 81–95 in Öberg, B., Närvänen, A., Näsman, E., Olson, E. (eds.) 2004. *Changing Worlds and the Ageing Subject: Dimensions in the Study of Ageing and Later Life*. Aldershot: Ashgate.
- Oeppen, J., Vaupel, J. W. 2002. „Broken Limits to Life Expectancy“. [On-line]. *Science* 296 (5570): 1029–1031 [Cit. 19.3.2005]. Dostupné z: <<http://www.sciencemag.org/cgi/content/full/296/5570/1029?ijkey=otl/7cJky6kA6&keytype=ref&siteid=sci>>.
- Ogburn, W. 1950/1922 [1936]. *Social change with respect to culture and original nature*. New York: Viking.
- Olshansky, S. J., Carnes, B. A., Cassel, C. 1990. „In Search of Methuselah Estimating the Upper Limits to Human Longevity“. *Science* 250: 634–640.

- Ortega y Gasset, J. 1969 (1934). *Úkol naší doby*. Praha: Mladá fronta.
- Palmore, E. B., Harris, D. K., Branch, L. G. 2005. *Encyclopedia of Ageism*. Binghamton, NY: Haworth Press.
- Palmore, E. B. 1999. *Ageism: Negative and Positive*. New York: Springer.
- Palmore, E. B. 2001. „The Ageism Survey: First Findings“. *The Gerontologist* 41(5): 572–575.
- Palmore, E. B. 2005. „Age denial“. Pp. 9–11 in Palmore, E. B., Branch, L., Harris, D. K. (eds.) 2005. *Encyclopedia of Ageism*. New York: The Haworth Pastoral Press.
- Palmore, E. B. 2005a. „Three Decades of Research on Ageism“. *Generations* 29(3): 87–90.
- Parsons, T. 1942. „Age and Sex in the Social Structure of the United States“. *American Sociological Review* 7(5): 604–616.
- Passuth, P. M., Bengtson, V. L. 1988. „Sociological theories of aging: Current perspectives and future directions“. Pp. 333–355 in Birren, J. E., Bengtson, V. L. (eds.) 1988. *Emergent theories of aging*. New York: Springer Publishing Company.
- Pasupathi, M., Löckenhoff, C. E. 2002. „Ageist Behavior“. Pp. 201–246 in Nelson, T. D. (ed.) 2002. *Ageism: Stereotyping and prejudice against older persons*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Peterson, P. G. 1999. „Šediny přicházejí: Globální demografická krize“. Bulletin Občanského institutu č. 90. Praha: Občanský institut.
- Peterson, P. G. 2000. *Gray Dawn: How the Coming Age Wave Will Transform America and the World*. New York: Random House.
- Petrusek, M. 1996. „Labeling“. Pp. 558–559 in *Velký sociologický slovník*. 1996. Praha: Karolinum.
- Petrusek, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Phillipson, C. 2002. „Ageism and Globalisation: Citizenship and Social Rights in Transnational Settings“. In: Anderson, L. (ed.) 2002. *Cultural Gerontology*. Westport: London: Auburn House.
- Pilcher, J. 1995. *Age and Generation in Modern Britain*. Oxford: Oxford University Press.
- Populační vývoj České republiky 1990–2002. 2002. Pavlík, Z., Kučera, M. (eds.) Praha: Katedra demografie a geodemografie PřF UK.
- Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat, *World Population Prospects: The 2004 Revision and World Urbanization Prospects: The 2003 Revision*. [On-line] United Nations. [Cit. 24.1.2006]. Dostupné z: <<http://esa.un.org/unpp>>.
- Putney, N. M., Alley, D. E., Bengtson, V. L. 2005. „Social Gerontology as Public Sociology in Action“. *The American Sociologist* 36(3–4): 88–104.
- Rabušic, L. 1995. *Česká společnost stárne*. Brno: Masarykova univerzita Brno.
- Rabušic, L. 1997. *Česká společnost a senioři*. Brno: Masarykova univerzita Brno.
- Rabušic, L. 2002. „Stárnutí populace jako pohroma, nebo jako sociální výzva? (Zamyšlení nad některými souvislostmi populačního stárnutí)“. In: Život ve stáří. Praha: Socioklub. CD-ROM.
- Rabušic, L. 2004. „Why Are They All so Eager to Retire? On the transition to Retirement in the Czech Republic“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40(3): 319–342.

- Rabušic, L. 2006. „Vzdělávání dospělých v předseniorském a seniorském věku“. Pp. 79–99 in *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity. U, Řada pedagogická*, Brno: Masarykova univerzita, U 11.
- Reskin, B. F. 2000. „The proximate causes of employment discrimination“. *Contemporary Sociology* 29(2): 319–328.
- Riley, M. W. 1987. „On the Significance of Age in Sociology“. *American Sociological Review* 52(1): 1–14.
- Riley, M. W. 1988. „The Aging Society: Problems and Prospects“. *Proceedings of the American Philosophical Society* 132: 148–153.
- Riley, M. W., Riley, J. W. 1994. „Age Integration and the Lives of Older People“. *The Gerontologist* 34: 110–115.
- Riley, M. W., Riley, J. W. 2000. „Age Integration: Conceptual and Historical Background“. *The Gerontologist* 40: 266–270.
- Riley, M. W., Foner, A. 2001. „Sociology of Age“. Pp. 275–278 in Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.) 2001. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford: Elsevier Science Ltd.
- Riley, M. W., Foner, A., Moore, B. 1968. *Aging and Society Vol. 1: An Inventory of Research Findings*. New York: Russell Sage Foundation.
- Riley, M. W., Johnson, M., Foner, A. 1972. *Aging and Society. Vol 3: A Sociology of Age Stratification*. New York: Russell Sage.
- Riley, M. W., Riley, J. W. jr., Johnson, M. E. (eds.) 1969. *Aging and Society Vol. 2: Aging and the Professions*. New York: Russell Sage.
- Roberts, E. 2002. „Age discrimination in health“. In: *Age Discrimination in Public Policy. A Review of Evidence*. London: Help the Aged.
- Roberts, L., Thompson, T. 2005. „Controversy over new face of skincare aged 96“. [On-line]. *The Scotsman* 5.1.2005 [Cit. 16.5.2007]. Dostupné z: <<http://news.scotsman.com/uk.cfm?id=7522005>>.
- Roscoe, B., Peterson, K. L. 1989. „Age-appropriate behaviors: a comparison of three generations of females. *Adolescence* 24 (93): 167–177.
- Rose, C. L. 1980. „The Measurement of Social age.“ In Hendricks, J. 1980. *Being and becoming old*. Farmingdale: Baywood Publishing Company.
- Rosow, L. 1967. *Social integration of the aged*. New York: Free Press.
- Rubin, D., Berntsen, D. 2006. „People over forty feel 20% younger than their age: Subjective age across the lifespan“. *Psychonomic Bulletin and Review* 13(5): 776–780.
- Rupp, D. E., Vodanovich, S. J., Credé, M. 2005. „The Multidimensional Nature of Ageism: Construct Validity and Group Differences“. *The Journal of Social Psychology* 145(3): 335–362.
- Ryder, N. B. 1965. „The Cohort as a Study in the Concept of Social Change“. *American Sociological Review* 30(6): 843–861.
- Sagan, L. A. 1986. *The Health of the Nations. True Causes of Sickness and Well-Being*. New York: Basic Books.
- Scrutton, S. 1990. Ageism: The foundation of age discrimination. Pp. 12–27 in McEwen, E. 1990. *Age: The Unrecognised Discrimination. Views to Provoke a Debate*. London: Age Concern.
- Settersten, R. A. jr., Mayer, K. U. 1997. „The Measurement of Age, Age Structuring, and the Life Course“. *Annual Review of Sociology* 23: 233–261.

- Settersten, R. A. jr., Hagestad, G. O. 1996a „What's the latest? Cultural age deadlines for family transitions“. *The Gerontologist* 36(2): 178–188.
- Settersten, R. A. jr., Hagestad, G. O. 1996b „What's the latest? II. Cultural age deadlines for educational and work transitions“. *The Gerontologist* 36(5): 602–613.
- Settersten, R. A. jr. 1997. „The Salience of Age in the Life Course“. *Human Development* 40(5): 257–281.
- Shaw, A. B. 1994. „In defence of ageism“. *Journal of Medical Ethics* 20: 188–194.
- Schaefer, R. 1996. *Racial and Ethnic Groups*. New York: Harper Collins.
- Signorielli, N. 2001. „Ageing on television: the picture in the nineties“. *Generations* 25(3): 34–38.
- Silverstein, M., Perrott, T. M., Angelelli, J. J., Cook, F. L. 2000. „Solidarity and tension between age-groups in the United States: challenge for an aging America in the 21st century“. *International Journal of Social Welfare* 9: 270–284.
- Simmel, G. 1950. „The Stranger“. Pp. 402–408 in Wolff, K. (Trans.) *The Sociology of Georg Simmel*. New York: Free Press.
- Slater, R. 1995. *The psychology of growing old: looking forward*. Buckingham: Open University Press.
- Smallen, J. M. 1995. „Social timing, life continuity, and life coherence: Implication for vocational change“. *Social Work* 40 (4): 533–539.
- Smelser, N. J. 1988. *Handbook of Sociology*. Newbury Park, CA: Sage.
- Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.) 2001. *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford: Elsevier Science Ltd.
- Smith, J., Baltes, P. B. 1996. „Aging from a psychological perspective: Trends and profiles in old age“. In: Mayer, K. U., Baltes, P. B. (eds.) 1996. *The Berlin Aging Study: Aging from 70 to 100*. Berlin: Akademie Verlag.
- Smith-Blau, Z. 1956. „Changes in Status and Age Identification“. *American Sociological Review* 21(2): 198–203.
- Sokolovsky, J. 2002. „Status of Older People: Tribal Societies“. Pp. 1341–1346 in Ekerdt, D. J. (ed.) 2002. *Encyclopedia of Aging*. New York: Macmillan Reference USA. Gale Virtual Reference Library. Thomson Gale.
- Sontag, S. 1978. „The Double Standard of Ageing“. Pp. 72–80 in Carver, V., Liddiard, P. (eds.) 1987. *An Ageing Population: a Reader and Source Book*. London: Hodder and Stoughton.
- Sorokin, P. A. 1941. *Social and Cultural Dynamics: Basic Problems, Principles, and Methods*. Vol. 4. New York: American Book Company.
- Sorokin, P. A., Merton, R. K. 1937. „Social Time: A Methodological and Functional Analysis“. *The American Journal of Sociology* 42(5): 615–629.
- Soukup, P., Rabušic, L. 2007. „Několik poznámek k jedné obsesi českých sociálních věd“. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 43(2): 379–395.
- Soydan, H., Williams, C. 1998. „Exploring concepts.“ Pp. 3–19 in Williams, C., Soydan, H., Johnson, M. R. D. (eds.) *Social work and minorities: european perspectives*. London: Routledge.
- „Speciální výtuž zabrání infarktu, je však drahá“. 2003. *Hospodářské noviny* 3.IV.2003, s. 4.
- Steitz, J. A., McClary, A. M. 1988. „Subjective age, age identity, and middle-age adults“. *Experimental Aging Research* 14(2–3): 83–88.

- Street, D., Parham, L. 2002. „Status of Older People: Modernization“. Pp. 1337–1341 in Ekerdt, D. J. (ed.) 2002. *Encyclopedia of Aging*. New York: Macmillan Reference USA. Gale Virtual Reference Library. Thomson Gale.
- Stuart-Hamilton, I. 1999. *Psychologie stárnutí*. Praha: Portál.
- Suchomelová, V. 2007. *Seniorky ve společnosti: aktivní přístup k životu ve stáří jako významné podmínky sociálního zdraví*. Diplomová práce. České Budějovice: Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Teologická fakulta. Katedra praktické teologie. Vedoucí práce L. Motlová. Odborný konzultant L. Vidovičová.
- Sundbarg, G. 1900. „Sur la repartition de la population par age et sur les taux de mortalite. (On the separation of the population by age and the rates of mortality)“. *Bulletin of International Institute of Statistics* 12: 89–99.
- Sutton, F. X., Harris, S. E., Kaysen, C., Tobin, J. 1956. *The American Business Creed*. Cambridge: Harvard University Press.
- Sýkorová, D. 2006. „Senioři v České republice. Mýty a jejich dekonstrukce“. *Sociologie* 38(2): 151–164.
- Sýkorová, D. 2007. *Autonomie ve stáří. Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Sýkorová, D., Chytil, O. (eds.) 2004. *Autonomie ve stáří. Strategie jejího zachování*. Ostrava: Zdravotně sociální fakulta Ostravské univerzity v Ostravě.
- Šmausová, G. 2004. „Věková struktura společnosti“. Pp. 13–28 in Sýkorová, D., Chytil, O. (eds.) 2004. *Autonomie ve stáří. Strategie jejího zachování*. Ostrava: Zdravotně sociální fakulta Ostravské univerzity v Ostravě.
- Tajfel, H. (ed.) 1978. *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. London: Academic Press.
- Tajfel, H., Turner, J. C. 1986. „The social identity theory of intergroup behavior“. Pp. 7–17 in Worchel, S., Austin, W. G. (eds.). 1986. *The psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson-Hall.
- Taylor, P., Walker, A. 1996. „Combating age discrimination in Employment: education versus legislation“. *Policy Studies* 16(1): 51–61.
- Thane, P. M. 2002. „Status of Older People: Preindustrial West“. Pp. 1337–1341 in Ekerdt, D. J. (ed.) 2002. *Encyclopedia of Aging*. New York: Macmillan Reference USA. Gale Virtual Reference Library. Thomson Gale.
- Therborn, G. 2004. *Between sex and power: Family in the World 1900–2000*. London: Routledge.
- Thompson, N. 1997. *Anti-Discriminatory Practice*. London: BASW.
- Thompson, P. 1992. „I don't feel old: Subjective Ageing and the Search for Meaning in Later Life“. *Ageing and Society* 12: 23–47.
- Tošnerová, T. (ed.) 1998. *Sexualita ve stáří*. Praha: Ambulance pro poruchy paměti FNKV.
- Tošnerová, T. 2002a. *Ageismus. Průvodce stereotypy a mýty o stáří*. Praha: Ambulance pro poruchy paměti.
- Tošnerová, T. 2002b. *Špatné zacházení se seniory*. Praha: Ambulance pro poruchy paměti.
- Tošnerová, T. 2005. „Americká babička chůvu nedělá“. *Psychologie dnes*. 11(12): 8–10.
- Townsend, J., Godfrey M., Denby, T. 2006. „Heroines, villains and victims: older people's perception of others“. *Ageing and Society* 26: 883–900.

- Uhlenberg, P. 1988. „The Societal Significance of Cohorts“. In Birren, J. E., Bengtson, V. L. (eds.) *Emergent Theories of Aging*. New York: Springer.
- Uhlenberg, P. 2000. „Introduction: Why study age integration?“. *The Gerontologist* 40(3): 261–267.
- Van de Kaa, D. J. 1987. „Europe's Second Demographic Transition“. *Population Bulletin*, 42(1). Washington: The Population Reference Bureau.
- Vaupel, J. W. 2000. „Setting the Stage: A Generation of Centenarians?“. [On-line]. *The Washington Quarterly* 23(3) 197–200. [Cit. 19.3.2005]. Dostupné z: <http://muse.jhu.edu/cgi-bin/access.cgi?url=/journals/washington_quarterly/v023/23.3vaupel.html&session=74289251>.
- Velký sociologický slovník. 1996. Praha: Karolinum.
- Venne, R. 2005. „Mainstreaming the concerns of older persons into the social development agenda“. [On-line]. *United Nations, Programme on Ageing*. [Cit. 2.6.2006] Dostupné z: <www.un.org/esa/socdev/ageing/documents/positionpaper.pdf>.
- Vidovičová, L. 2005a. *Věková diskriminace – ageismus: úvod do teorie a výskyt diskriminačních přístupů ve vybraných oblastech s důrazem na pracovní trh*. Praha, Brno: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí. (Spoluautor empirického výzkumu: Rabušic, L.)
- Vidovičová, L. 2005b. „To be active or not to be active, that is the question: the preference model of activity in advanced age“. *Ageing International* 30(4): 343–362.
- Vidovičová, L. 2005c. „Ageismus – výzkumná zpráva a její medializace“. Příspěvek přednesený na interní konferenci Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí, výzkumné centrum Brno, 25.1.2005.
- Vidovičová, L. 2006. „Podléhá česká veřejnost panice z demografie?“. Pp. 82–94 in Kocourková, J., Rabušic, L. (eds.). 2006. *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný? Proměny reprodukčního chování a možností rodinné politiky z hlediska postojů české veřejnosti*. Praha: Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze.
- Vidovičová, L. 2007. *Artikulace věku. Zpráva z kvalitativního šetření projektu „Stárnutí, věk a diskriminace – nové souvislosti pro českou společnost“*. Brno: FSS MU. *Nepublikovaný rukopis*.
- Vidovičová, L., Gregorová, E. 2006. „Age mainstreaming jako nástroj politického začleňování“. In Sirovátka, T. (ed.). *Sociální vyloučení a sociální politika*. CD-část. Brno: VÚPSV, FSS MU. [CD ROM].
- Vidovičová, L., Gregorová, E. 2007a. „Age Identity of Transitional Generation“. Příspěvek přednesený na konferenci ESA Glasgow 3.–7.9.2007.
- Vidovičová, L., Gregorová, E. 2007b. *Mainstreaming věku jako strategie managementu populací se stárnoucí demografickou strukturou*. Brno, Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Vidovičová, L., Gregorová, E. 2007c. „Věkové normy v sociologické perspektivě“. *Sociální studia* (1–2): 201–217.
- Vidovičová, L., Manea, B. E., Rabušic, L. 2008. „Only fools rush in? On transition to retirement“. Pp. 267–288 in Höhn, C., Avramov, D., Kotowska, I. (eds.) 2008. *People, Population Change and Policies: Lessons from the Population Policy Acceptance Study*. Vol. 2. Wiesbaden: Springer.

- Vidovičová, L., Rabušic, L. 2003. *Senioři a sociální opatření v oblasti stárnutí v pohledu veřejnosti. Zpráva z empirického výzkumu*. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Vidovičová, L., Sedláková, R. 2005. *Mediální analýza obrazu seniorů*. [Online]. Walmark, a. s., Diakonie ČCE [Cit. 20.6.2007]. Dostupné z: <<http://www.spvg.cz/doc/maos.pdf>>.
- Vidovičová, L., Sedláková, R. 2007. „Neviditelná agenda aneb stáří a zdraví v českých médiích“. *Fórum sociální politiky* 1(3): 13–17.
- Vincent, J. 2003. *Old age*. London: Routledge.
- Vincent, J. A., Phillipson, C., Downs, M. (eds.). 2006. *The Futures of Old Age*. London: Sage.
- Vincent, J. A. 2006a. „Anti-ageing Science and The Future of Old Age“. Pp. 192–200 in Vincent, J. A., Phillipson, C., Downs, M. (eds.). 2006. *The Futures of Old Age*. London: Sage.
- Vincent, J. A. 2006b. „Science and imagery in the ‚war on old age‘“. Příspěvek přednesený na RC 11 World Congress of Sociology, Durban 30.7.2006.
- Vývoj hlavních ekonomických a sociálních ukazatelů České republiky 1990–2006. *Buletin No. 22*. 2007. Praha: Výzkumný ústav práce a sociálních věcí.
- Walker, A. 1990. „The Economic Burden of Ageing and the Prospect Intergenerational Conflict“. *Ageing and Society* 10(4): 377–396.
- Walker, A. 2000. „Public Policy and the Construction of Old Age in Europe“. *The Gerontologist* 40(3): 304–308.
- Ward, R. A. 1984. *The Ageing Experience*. New York: Harper and Row.
- Waring, J. 1975. „Social Replenishment and Social Change“. *American Behavioral Scientist* 19: 237–256.
- Westerhof, G. J., Barrett, A. E., Stevernik, N. 2003. „Forever Young? A Comparison of Age Identities in the United States and Germany“. *Research on Aging* 25(4): 366–383.
- Westerhof, G. J., Barrett, A. E. 2005. „Age Identity and Subjective Well-being: A Comparison of the United States and Germany“. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences* 60: S129–S136.
- White, J. M. 1998. „The normative interpretation of life course event history“. *Marriage & Family Review*. 27(3–4): 211–235.
- World Population Ageing 1950–2050. 2002. New York: United Nations.
- Young, I. M. 1990. *Justice and the Politics of Difference*. Princeton: Princeton University Press.
- Základní výsledky projekce, střední varianta 2004–2050, tabulka 4025rr01. (nedatováno) [On-line]. *Český statistický úřad*. [Cit. 6.4.2007]. Dostupné z: www.czso.cz.
- Zeman, K. 2006. „Věk při sňatku a rozdíl mezi věkem ženicha a věkem nevěsty v České republice v letech 1991–2004“. [On-line] *Demografie* 48(1): 1–11 [Cit. 1.8.2006]. Dostupné z: <[http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/23002A9C6B/\\$File/Zeman.pdf](http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/23002A9C6B/$File/Zeman.pdf)>.

JMENNÝ REJSTŘÍK

- Achenbaum, W. A. 196
 Alexander, J. C. 197, 201–205
 Allen, R. 38
 Alley, D. E. 37
 Andrews, M. 58, 205
 Arber, S. 53, 110
 Ariés, P. 200
 Atchley, R. 16, 52
 Attias-Donfut, C. 53
 Austad, S. N. 136
 Avramov, D. 175
 Baltes, M. 58
 Baltes, P. B. 20, 58
 Banaji, M. R. 114, 124
 Barak, B. 78
 Bazerman, M. H. 125
 Bazzini, D. 139
 Beck, U. 17, 20, 26
 Bell, D. 129
 Bengtson, V. L. 37, 38
 Bengtson, V. L. 48
 Berger, P. L. 52, 122
 Berntsen, D. 77, 78, 81, 82
 Biggs, P. 58, 145
 Binstock, R. H. 163
 Birren, J. E. 71
 Blumer, H. 128
 Bortz, W. M. 203
 Bowling, A. 56, 181
 Branine, M. 51, 167
 Breda, J. 128
 Browne, J. 115
 Bugental, B. D. 113, 118, 121
 Buchmann, M. 24
 Bukač, P. 178
 Burgess, E. W. 39
 Butler, R. N. 57, 111, 112, 146
 Buttlar, J. 203
 Bytheway, B. 13, 25, 27, 36, 59, 69, 106, 114, 115, 118, 139, 145, 196
 Calasanti, T. 104, 110, 118, 139, 205, 210
 Cleveland, J. N. 199
 Cohen, S. 28
 Cowgill, D. 134
 Credé, M. 148, 154
 Cutler, N. E. 55, 56
 Dannefer, D. 23, 41, 43–45, 48, 50, 109, 127, 128, 130, 132–134, 138
 de Beauvoir, S. 154
 Devine, P. G. 124
 Easterlin, R. A. 127
 Eglit, H. 65
 Ehrenbergerová, L. 203
 Einstein, A. 49, 50
 Eisenstadt, S. N. 23
 Elder, G. H. 43, 54, 59
 Erikson, E. H. 137
 Estes, C. 110
 Evans, O. 181
 Fay, B. 196, 201, 206, 210
 Fennel, G. 22
 Ferraro, K. F. 22
 Fiala, T. 177
 Foner, A. 15, 18, 42, 58, 59, 109, 129, 130
 Foucault, M. 206
 Fraboni, M. 154
 Freier, M. R. 49
 Freund, A. M. 23, 58, 61, 123, 125
 Friedan, B. 69
 Fries, J. F. 19
 Fry, C. L. 11, 16, 23, 25, 50
 Fučík, P. 92, 133
 Geertz, C. 14, 26, 192, 197
 Gibson, H. B. 58
 Giddens, A. 14, 26, 176
 Giles, H. 143
 Gilleard, C. 57, 129, 200, 206, 209, 210
 Ginn, J. 110
 Glover, I. 51, 167
 Goffman, E. 124
 Golan, A. 27
 Goldsmith, R. E. 77, 78
 Gregorová, E. 25, 58, 62, 72, 86, 89, 90, 172, 185, 209
 Guillemard, A. M. 24
 Hagestad, G. O. 61, 132, 133

- Hall, E. 25
Hall, S. 122
Hammarström, G. 53
Harding, S. 51
Harding, T. 205
Haškovcová, H. 123
Havlíková, J. 21, 37, 216
Hazan, H. 14, 23, 56, 92, 128, 136–138, 206
Hazelrigg, L. 24
Hehman, J. A. 113, 118, 121
Heiens, R. A. 77, 78
Heinz, W. R. 24
Held, T. 24
Hendricks, C. D. 48, 55
Hendricks, J. 48, 55
Henry, W. 138
Hernes, H. 51
Higgs, P. 57, 129, 200
Holčík, J. 178
Holmerová, I. 180
Holmes, L. D. 134
Horner, B. 21
Horská, P. 19, 136
Horstein, Z. 176
Hughes, S. 155
Chudacoff, H. P. 11, 15, 19, 20, 22, 23, 25, 49, 51, 54, 59, 100, 119, 126, 127, 199, 201
Chugh, D. 125
Jackson, J. J. 117
Jamieson, A. 153
Jefferys, M. 36
Johnson, M. 42, 59, 109
Johnson, P. 136
Kabátek, A. 54
Kalish, R. 113, 130
Kastenbaum, R. 71, 76
Kaufman, S. R. 58
Keith, J. 135
Keller, J. 16, 21
Kendig, H. 115
Kholi, M. 20, 22, 24, 25, 47, 53, 104, 200
King, N. 104
Kite, M. E. 57, 65, 104, 123, 139
Korecký, M. 100
Kronick, J. C. 140
Krüger, H. 24
Kruse, A. 66, 149, 150, 154
Kuchařová, V. 133, 209
Lachman, M. E. 78
Landy, F. J. 200
Langhamrová, J. 177
Lashbrook, J. 59, 61
Lawton, M. P. 45, 153
Levy, B. 20
Levy, B. R. 114, 121, 124, 137
Linton, L. R. 21, 37–39, 41
Lipman, A. 133
Lippmann, W. 122
Lofland, J. 132
Lorenz, K. 43, 130
Lowe, J. C. 60, 78, 86
Luckmann, T. 122
Macek, P. 21, 79, 200
Macnicol, J. 114, 117, 124
Manea, B. E. 24
Mannheim, K. 37, 38, 54, 55, 130, 197, 209
Mareš, P. 198, 206, 209
Marini, M. M. 60
Mariotto, A. 181
Markides, K. S. 56
Marsh, A. 155
Marshall, V. W. 48, 128, 219
Marston, K. 27
Mašková, M. 175
Mayer, K. U. 51
McClary, A. M. 56
McConatha, J. 139
McDowell, I. 153
McMullin, J. A. 110, 128
Mead, M. 47, 132
Merton, R. K. 13, 14, 37, 43, 44, 47, 50
Minichiello, V. 115
Minois, G. 135
Montepare, J. M. 78
Moody, H. R. 16, 25, 134, 137
Moody, J. 143
Moore, B. 18, 58
Moore, J. W. 60, 78, 86
Mullan, P. 16, 27, 28, 31, 32, 178
Musil, L. 116
Myers, G. C. 15, 25
Navrátil, P. 116
Neugarten, B. L. 20, 25, 49, 60, 78, 86, 200
Newell, C. 153

- Ng, S. H. 143
Novák, M. 179
Odén, B. 134
Oeppen, J. 106, 108
Olshansky, S. J. 106, 108
Ortega y Gasset, J. 54
Oshansky 106
Palmore, E. B. 56, 57, 65, 68, 112, 115, 116, 118, 120, 123, 145, 154, 156–159, 163, 169
Pappas, C. 56
Parham, L. 20
Parsons, T. 20, 38, 40, 41, 74, 172, 195
Passuth, P. M. 48
Pasupathi, M. 114
Petrusek, M. 16, 54, 123, 129
Phillipson, C. 110, 112
Pilcher, J. 53
Pospíšil, J. 99
Přidalová, M. 62
Putney, N. M. 37
Rabušic, L. 16, 19, 24, 33, 52, 62, 63, 89, 104, 105
Rahtz, D. 78
Reskin, B. F. 122, 125, 128, 129
Riley, J. W. 24, 46, 47, 104, 128, 131, 133
Riley, M. W. 15, 18, 24, 41–44, 46–48, 58, 59, 104, 109, 127, 128, 131, 133
Roberts, E. 180
Roberts, L. 204
Rose, C. L. 71
Rosow, L. 39
Rubin, D. 77, 78, 81, 82
Rupp, D. E. 148, 154
Ryder, N. B. 37, 53
Sagan, L. A. 19
Sahin-Dikmen, M. 155
Saltstone, R. 155
Scrutton, S. 99, 134
Sedláková, R. 31, 140, 141, 174
Settersten, R. A. jr. 24, 51, 61, 86
Shaw, A. B. 120, 180
Schaefer, R. 115
Schmitt, E. 66, 149, 150, 154
Schöenmaekers, D. 128
Signorielli, N. 139
Silverstein, M. 129
Simmel, G. 132
Slater, R. 114, 139
Slevin, K. 104, 118
Smith, J. 58
Smith-Blau, Z. 55, 73, 74, 87
Sokolovsky, J. 135
Sontag, S. 118
Sorokin, P. A. 13, 14, 18, 37, 43, 50
Soydan, H. 116
Stehliková, D. 208
Steitz, J. A. 56
Street, D. 20
Stuart-Hamilton, I. 141
Suchomelová, V. 204
Sundbarg, G. 15
Sutton, F. X. 26
Sýkorová, D. 37, 123, 199
Šmausová, G. 128, 210
Tajfel, H. 123, 205
Thane, P. M. 19, 135
Therborn, G. 21
Thompson, T. 113, 204
Tošnerová, T. 91, 112, 157, 180, 207
Townsend, P. 110
Turner, J. C. 123, 205
Uhlenberg, P. 20, 131–133, 203
Van de Kaa, D. J. 16
van Gunsteren, H. 24
Vaupel, J. W. 106, 108
Venne, R. 185
Victor, C. 153
Vidovićová, L. 11, 24–26, 31, 33, 45, 52, 58, 62, 63, 69, 72, 86, 89, 90, 103–105, 109, 111, 113, 140, 141, 145, 146, 154, 164, 168, 171, 172, 174, 177, 185, 209
Vincent, J. 39
Vincent, J. A. 203
Vodanovich, S. J. 148, 154
Wagner L. S. 57, 65, 104, 123, 139
Walker, A. 29, 110, 128
Ward, R. A. 58
Waring, J. 127
Wessman, R. 57
Westerhof, G. J. 56
White, J. M. 60
Williams, C. 116
Young, I. M. 201
Zajicek, A. 110
Zeman, K. 92

ENGLISH SUMMARY

The text deals with age ideology, ageism and age discrimination as characteristic features of modern societies. Age ideology is defined as the age prominence and dominance of chronological age in social structures, relationships as well as identities. In terms of a definition ageism derives from this ideology the conviction that stages in the life cycle are qualitatively unequal and manifests itself in processes of stereotypization and discrimination against individuals and groups on the basis of their age and/or membership of an age group. Age discrimination is then the behavioural component of such a conviction or approach. In the dissertation the concepts are discussed in the context of modernizing developments and changes which contributed to their increased social significance. On the basis of theoretical approaches and arguments of historically informed research the dissertation proposes that in modern societies age has been substantially structuralized (its measurement became more precise), formalized (it became an established part of structures), individualized (increased age awareness and significance of age for the individual's social life and identity) and in reaction to new demographic developments age was constituted in terms of age inequalities and age legitimization. The theoretical discussion is framed as an introduction to the field of the sociology of age in which we introduce basic concepts such as the age structure of a society, age norms, age identity and subjective age. Apart from the "proto-sociology of age" we outline the four most important approaches developed in this field: age paradigm, political economy of ageing, feminist perspectives and the paradigm of content and access diversity as well as the contributions to the discussion on age inequality and the role of age in power relationships developed within these approaches. In relation to the theory of ageism we quote and discuss most frequently used definitions and provide a detailed overview of the social sources of ageism such as demographic conditions, "demographic panic", age segregation, structural delay, age and generation conflicts, approaches to old age and their changes during the industrial revolution as well as media culture.

The empirical part is based on the original analysis of the "Ageism 2007" data file which was constructed with the help of the Czech Science Foundation (grant no. 403/06/1647; www.ageismus.cz). The research involved a quantitative survey of the Czech population aged 18 to 80 years. The sample (N = 1810) was selected by stratified random sampling representative of the

population. The data collection was carried out in late May and early June 2007 using a face-to-face questionnaire distributed in the research network of GfK a.s.

In the empirical part we operationalize two functions of age ideology: a) use of age as a meaningful map and the way of constructing social roles; b) use of age as an instrument of domination and bearer of discriminatory characteristics. The first point is introduced with the help of the concept of the importance of age in the constitution of roles, behaviour norms, stages of the life cycle as well as the boundaries of life as such. The second point is illustrated using age, respectively the cohort, as a differentiating characteristic, in terms of barriers, restricted access to services, sources, social positions and roles. Our findings confirm that age ideology is present in both these forms and because it manifests itself as negative attitudes to old age it is empirically verifiable also in the form of ageism in the Czech Republic.

We found, for example, that the general importance of age, measured as the relevance of chronological age for the individuals themselves and other people in various social contexts has an approximately normal distribution in the population thus age domination is not a universal characteristic. On the other hand, when we tested the role of age in interpersonal relationships a number of times it came up as an important and value laden characteristic. The dissertation also offers three views of subjective age: age identification (identity), age profile and subjective chronological "feel" age. Using the prism of age identity we alert to the tendency of rejecting social age categories linked to old age, we explain this as a function of negative connotations linked to this label. Even among respondents of the relatively high age of 70+ only 4 per cent identified themselves as "old". This tendency was also manifest in the other subjective age measures – the tendency to feel subjectively younger than one's actual chronological age is de facto universal throughout the whole chronological continuum. Age norms in the family and reproduction cycle, including marriage-related age norms and couples' age ratios, as well as age norms at work and education form the second theme of the empirical research, a separate part is devoted to age norms formalized in legislation. According to our findings the majority of these norms appear to be strongly socially legitimate with relatively small variability depending on the respondent's membership of a cohort. In the theoretical introduction we introduced the concept of age segregation as one of the sources of ageism and this expectation was confirmed in our findings. For the purposes of our research we operationalized it as an attitude of subjective distance from old people and we identified it in the case of 20–50 % of individuals older than 30 years. Individuals who in general adopt this attitude, which supports the

separation or lack of encounters among age groups, also more frequently support the existence of age barriers and restrictions in various structural and legal measures which discriminate against some people in access to services or roles due to their age (e.g. age limits on preventive medical check-ups or discrimination at the workplace). In both these cases such a negatively defined attitude is to some degree corrected due to the presence of people over 70 years in the respondent's circle of significant others. The next topic deals with issues of definition and stereotypization of old age. Stereotypes of old age were strongly endorsed in almost all of the researched dimensions. Almost half of the respondents agreed that the beginning of old age can be defined by the average age of 64.4 years. Apart from age the most important characteristics of old age were defined as ill health and the inability to look after oneself. One of the most important areas in this set was the question on coping with one's own old age and attitudes to constant changes. The analysis shows that subjectively younger, subjectively better off people with higher education and higher family income cope with ageing better. In contrast, people who do not cope with their own ageing (measured on our scale) very well (and those who also despise celebrating their birthdays) are those who most frequently experienced multiplied discrimination. The last major empirical theme involves the search for empirical evidence of respondents' experiences of age differentiation and age discrimination in various areas of social life. We found that not every instance of age differentiated behaviour is understood as discriminatory but the majority of discriminatory behaviour is automatically assessed as age differentiating. It was confirmed that only the age between 30 and 50 years is a period with a relatively low risk of being exposed to age discrimination. For women the risk is constantly higher than for men in the course of the whole life cycle. Thus age discrimination does not only involve "old age" but it involves a problem also for people of a lower (low) age. In terms of concrete social areas we concentrate on age discrimination expressed verbally or in communication which proved to be the area with the highest share of personal experiences of discrimination. The text also pays attention to the labour market where we managed to confirm the relative increase in the number of recorded cases of personal experiences of age discrimination between the years 2003 and 2007. Respondents also revealed an increasing share of personal experiences of such discrimination in healthcare. We understand the last two areas as particularly significant: ageism as an expression of restrictions on citizenship and extreme forms of ageism – elder abuse. Eleven per cent of the Czech population has a direct (albeit sometimes in the role of a witness) or indirect (the experience of a close person) experience of physical violence against seniors or threats, in

comparison 22% of the population experienced financial abuse. It is, however, interesting that these reported experiences, in contrast with our expectations, are not significantly differentiated according to respondent's age or gender. In terms of restrictions on citizenship we work with the concept of demographic panic as a direct expression of age ideology as a legitimating frame of inequalities and we conclude that such attitudes are very common in the Czech Republic and that mainly in the case of young respondents. The empirical and theoretical parts are integrated in the typology of possible reactions that the senior population has at its disposal as defence against the ideological pressures of age and ageism.

MEZINÁRODNÍ POLITOLOGICKÝ ÚSTAV MASARYKOVY UNIVERZITY

Ediční řada Monografie

- Balík, S., Hloušek, V., Holzer, J., Šedo, J.:** Politický systém českých zemí 1848–1989.
- Bradová, E.:** Od lokálních mítinků k politickému marketingu. Teorie a vývoj politické komunikace a volebních kampaní.
- Ehler, T.:** USA a znovusjednocení Německa. Diplomatický proces v letech 1989–1990.
- Hloušek, V.:** Konflikt versus konsensus. Konfliktní linie, stranické systémy a politické strany v Rakousku 1860–2006.
- Hloušek, V., Kopeček, L.:** Konfliktní demokracie. Moderní masová politika ve střední Evropě.
- Novák, M.:** Mezi demokracií a totalitářstvím. Aronova politická sociologie industriálních společností 20. století.
- Kříž, Z.:** Adaptace Severoatlantické aliance na nové mezinárodní bezpečnostní prostředí. Aplikace přístupů konceptu kooperativní bezpečnosti.
- Suchý, P.:** Strategie zadržování v americké zahraniční politice. Vznik a vývoj koncepce 1945–1953.

Ediční řada Výzkum

- Dančák, B., Hloušek, V. (eds.):** Víceúrovňové vládnutí v Evropě: zkušenosti, problémy a výzvy.
- Dančák, B., Závěšický, J. (eds.):** Energetická bezpečnost a zájmy České republiky.
- Petrov, J.:** Obecná odpovědnost členů představenstva akciových společností v česko-americko-německém srovnání.

Ediční řada Studie

- Dočkal, V. (ed.):** Regionální politika EU a naplňování principu partnerství. Případové studie České republiky, Německa, Francie a Slovinska.
- Havlík, V., Kaniok, P. (eds.):** Euroskepticismus a země střední a východní Evropy.
- Hloušek, V., Kaniok, P. (eds.):** Evropské politické strany po východním rozšíření Evropské unie.
- Hloušek, V., Sychra, Z. (eds.):** Rakousko v evropské a středoevropské politice.
- Kořan, M., Hrabálek, M. (eds.):** Česká zahraniční politika: Aktéři, struktura, proces.
- Krpec, O., Pšeja, P. (eds.):** Mezinárodní politická ekonomie.
- Kříž, Z.:** Civilní řízení a demokratická kontrola armády v České republice.

Kuchyňková, P., Šmíd, T. (eds.): Rusko jako geopolitický aktér v postsovětském prostoru.

Mareš, M. (ed.): Zbrojní politika Evropské unie.

Pšeja, P. (ed.): Zahraniční politika České republiky vůči zemím Blízkého východu, Zakavkazska a Střední Asie.

Rojčík, O., Vilímek, P. (eds.): Proliferace jaderných zbraní: problémoví aktéři.

Smolík, J., Šmíd, T., Vaďura, V. (eds.): Organizovaný zločin a jeho ohniska v současném světě.

Ediční řada Sborníky

- Dančák, B. (ed.):** Perspektivy západní civilizace a pět let globálního terorismu. Sborník z konference.
- Dančák, B., Hloušek, V. (eds.):** Parlamentní volby 2006 a česká politika.
- Dančák, B., Hloušek, V., Šimíček, V. (eds.):** Korupce. Projevy a potírání v České republice a Evropské unii.
- Dočkal, V., Fiala, P., Kaniok, P., Pitrová, M. (eds.):** Česká politika v Evropské unii. Evropský integrační proces a zájmy České republiky.
- Hloušek, V., Kopeček, L. (eds.):** Demokracie. Teorie, modely, osobnosti, podmínky, nepřátelé a perspektivy demokracie.
- Mareš, P., Hofírek, O. (eds.):** Sociální reprodukce a integrace: ideály a meze. Sborník z konference.
- Šimíček, V. (ed.):** Role nejvyšších soudů v evropských ústavních systémech – čas pro změnu?
- Závěšický, J. (ed.):** Evropská unie a její bezpečnost. Vybrané problémy evropské bezpečnosti.

Ediční řada EDIS

Štětko, V.: Mediální integrace národa v době globalizace.

Časopisy

Politologický časopis – čtvrtletník

Středoevropské politické studie – v elektronické podobě na adrese www.cepsr.com

Objednávky zasílejte na adresu:

Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity
Joštova 10, 602 00 Brno
tel./fax: 549 495 769, e-mail: iips@iips.cz

Další informace můžete nalézt také na internetových stránkách:
www.iips.cz

EDIS
Ediční řada disertačních prací
Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity

Svazek 2

LUCIE VIDOVIČOVÁ
STÁRNUTÍ, VĚK A DISKRIMINACE – NOVÉ SOUVISLOSTI

Obálka Zdeněk Granát
Typografie a sazba Lenka Váchová
Jazyková korektura Lenka Kavalcová
Redakční práce Lenka Juřenová
Vydala Masarykova univerzita roku 2008
Mezinárodní politologický ústav
Joštova 10, 602 00 Brno
tel./fax: 549 495 769, e-mail: iips@iips.cz, www.iips.cz
1. vydání, 2008
Náklad 400 výtisků
Tisk Papírny Brno, a.s.

Pořadové číslo MPÚ-3/08-02/58

ISBN 978-80-210-4627-6